ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

навчальний посібник

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Навчальний посібник

Харків

2015

УДК 330(075.8)
ББК 65я 73
О-75

Авторський колектив:

Ларіна Т.Ф., к.е.н., доц. (Тема 4, 7, 11); Павленко Н.В., к.е.н., доц. (Тема 2, 3, 5, 9, 12); Прокопенко В.Ю., к.е.н., доц. (Тема 1, 8); Ревак І.О., к.е.н., доц. (Тема 13); Ткаченко С.О., к.е.н., доц. (Тема 6, 10).

Рецензенти:
д-р екон. наук, проф. В.В. Глущенко
д-р екон. наук, проф. М.А. Садиков

Рекомендовано до видання вченою радою ХНУВС,
протокол №1 від 30.01.2014 р.

Економічна теорія [Текст] : навч. посібник / Т.Ф.Ларіна,
О-75 Н.В.Павленко [та ін.] ; Х: ФОП В.П. Тарасенко, 2015. – 310 с.

ISBN

Навчальний посібник містить всі основні теми, які традиційно розглядаються в дисципліні «Основи економічної теорії». Крім того, в кожній темі розглядаються питання, що мають професійну спрямованість і пов'язані з аналізом тіньової економічної діяльності та економічних злочинів. Наряду з теоретичним матеріалом посібник містить методичну частину (питання для самоконтролю, теми рефератів, тестові завдання, словник, список літератури).

Для курсантів ВНЗ системи МВС, студентів юридичних ВНЗ та всіх, хто цікавиться економіко-правовими проблемами.

УДК 330(075.8)
ББК 65я 73

©Харківський національний університет
внутрішніх справ, 2015
© Ларіна Т.Ф., Павленко Н.В.,
Прокопенко В.Ю., Ревак І.О., Ткаченко С.О., 2015

ISBN

Зміст

Вступ……..6

Тема 1. Економічна теорія: предмет і функції. Економічні системи

1.1. Об’єкт та предмет економічної теорії……8

1.2. Функції економічної теорії та методи дослідження економічних процесів……..10

1.3. Основні етапи розвитку економічної теорії……11

1.4. Економічні системи: сутність, типи, еволюція……..15

1.5. Тіньова економіка……17

Тема 2. Власність в системі економічних відносин

2.1. Економічний зміст власності і право власності…….25

2.2. Еволюція відносин власності. Типи і форми власності……30

2.3. Сучасні тенденції розвитку відносин власності в Україні……32

Тема 3. Загальні основи суспільного виробництва

3.1. Сутність та фактори виробництва……...44

3.2. Суспільне виробництво: структура, результат та ефективність...49

3.3. Форми суспільного виробництва. Товар та його властивості..…53

3.4. Гроші та їх функції. Закон обігу грошей……57

Тема 4. Ринок та механізм його функціонування. Попит і пропозиція

4.1. Ринок: сутність та функції……63

4.2. Попит. Закон попиту. Крива попиту……67

4.3. Пропозиція. Закон пропозиції. Крива пропозиції. Ринкова рівновага…….71

4.4. Конкуренція та її роль в ринковій економіці……76

Тема 5. Ринок товарів та ресурсів. Факторні доходи

5.1. Ринок товарів і послуг…….89

5.2. Ринок капіталу……..91

5.3. Ринок праці……...96

5.4. Ринок землі……98

5.5. Класифікація доходів……99

Тема 6. Підприємство (фірма). Витрати і прибуток підприємства

6.1. Підприємництво як вид господарської діяльності……..…109

6.2. Сутність, функції та капітал підприємства (фірми)……112

6.3. Витрати, доходи і прибуток підприємства (фірми)……116

6.4. Сутність, функції і структура ціни……120

6.5. Трансакційні витрати: сутність, структура та вплив на діяльність підприємства……124

Тема 7. Національна економіка. Основні макроекономічні показники

7.1. Національна економіка. Система національних рахунків. Вимірювання обсягів тіньової економіки……..132

7.2. Відтворення та економічне зростання……..139

7.3. Економічний цикл: сутність та класифікація……..143

Тема 8. Макроекономічна рівновага і нестабільність

8.1. Макроекономічна рівновага та вплив на неї тіньової економіки……155

8.2. Інфляція: сутність, види, наслідки……159

8.3. Безробіття: сутність, види, наслідки……163

Тема 9. Грошово-кредитна система

9.1. Грошова система: сутність, структура, типи……169

9.2. Суть та форми кредиту в ринковій економіці……..174

9.3. Кредитно-банківська система України……175

Тема 10. Фінанси і фінансова система

10.1. Фінансова система держави……188

10.2. Бюджетна система України……192

10.3. Податкова система України……197

Тема 11. Державне регулювання економіки та економічна політика в Україні

11.1. Сутність державного регулювання економіки……...210

11.2. Функції держави в ринковій економіці……..212

11.3. Форми та методи державного регулювання економіки. Економічна політика……..214

11.4. Корупція як соціально-економічне явище……219

Тема 12. Світове господарство та тенденції його розвитку

12.1. Сутність та структура світового господарства……227

12.2. Форми міжнародних економічних відносин……231

12.3. Сучасні глобальні проблеми людства. Злочинність у сфері міжнародних економічних відносин……246

Тема 13. Економічна безпека держави
13.1. Загрози економічній безпеці держави……255
13.2. Сутність та складові економічної безпеки держави……257
13.3. Механізм забезпечення економічної безпеки держави……259
Додаток А. Класифікація суб'єктів господарювання……..268
Словник…….272
Список рекомендованої літератури…….303

Вступ

В умовах високого рівня тінізації та криміналізації економіки, ускладнення господарської практики та методів скоєння економічних злочинів перед освітніми закладами системи МВС стоїть актуальне завдання — задовольнити потреби суспільства у спеціалістах з глибокою економічною підготовкою, здатних за допомогою своїх професійних якостей та знань захистити будь-якого суб'єкта економічної діяльності, що цього потребує, від протиправних посягань в економічній сфері і таким чином оздоровити національну економіку. Саме на вирішення цього завдання спрямовано вивчення дисципліни «Основи економічної теорії», яка займає важливе місце у підготовці фахівців органів внутрішніх справ.

Запропонований навчальний посібник містить всі основні теми, які традиційно розглядаються в дисципліні «Основи економічної теорії». Опанування цих тем дає базові економічні знання для подальшого вивчення господарського і цивільного права.

Крім того, в кожній темі навчального посібника розглядаються питання, що мають професійну спрямованість і пов'язані з аналізом тіньової економічної діяльності та економічних злочинів. Засвоєння цього матеріалу є надзвичайно важливим для з'ясування економічних механізмів скоєння злочинів, які у подальшому будуть вивчатися курсантами у кримінології та розділах кримінального права, пов'язаних з економічною діяльністю.

Матеріал навчального посібника адаптовано до навчальної програми з дисципліни «Основи економічної теорії» для напрямку підготовки «Правознавство», але може бути використаний і для інших напрямків підготовки, оскільки окремі теми містять матеріал у більшому обсязі, ніж цього вимагає вказана навчальна програма. Цей матеріал призначений для самостійного вивчення.

Навчальний посібник має все необхідне методичне забезпечення – питання для самоконтролю, тестові завдання, теми рефератів, словник, список рекомендованої літератури.

Сподіваємося, що він буде корисним для курсантів ВНЗ системи МВС, студентів юридичних ВНЗ та всіх, хто цікавиться економіко-правовими проблемами.

Авторський колектив виражає глибоку вдячність проф. Петровій К.Я. за критичні зауваження щодо змісту та структури навчального посібника, які сприяли його вдосконаленню.

Тема 1

Економічна теорія: предмет і функції. Економічні системи

1.1. Об’єкт та предмет економічної теорії.

1.2. Функції економічної теорії та методи дослідження економічних процесів.

1.3. Основні етапи розвитку економічної теорії.

1.4. Економічні системи: сутність, типи, еволюція.

1.5. Тіньова економіка.

1.1. Об’єкт та предмет економічної теорії.

Життєдіяльність будь-якої людини пов’язана з задоволенням її потреб. Потреби задовольняються шляхом споживання різноманітних товарів і послуг. Необхідні для споживання товари і послуги майже не існують в природі в готовому вигляді. Спочатку їх треба виробити, потім – розподілити і обміняти, і лише в результаті всіх цих процесів вони потраплять у споживання. Самостійно створити собі увесь спектр необхідних товарів і послуг жодна людина (особливо сучасна) не може, що і спонукає людей вступати в економічні відносини. Останні відрізняються від інших відносин (правових, соціальних, політичних, сімейних) і формують окрему сферу життєдіяльності, яка є найважливішою для людини, бо без неї вона не зможе існувати як біологічна істота. Саме ця сфера, яка називається *економікою*, є *об’єктом* вивчення економічної теорії.

Економіка – сфера життєдіяльності людини, в рамках якої вирішуються проблеми виробництва, розподілу, обміну і споживання різноманітних товарів і послуг, що необхідні для задоволення потреб людей.

Термін «економіка» введено в обіг філософом Ксенофонтом (VI ст. до н.е.). «Ойкос» – дім, домогосподарство; «номос» - знання, закон. Отже

економіка спочатку існувала як наука про ведення домогосподарства. У наш час звичайно це поняття трактується набагато ширше. Існує декілька *рівнів вивчення економіки*:

мікро- – рівень економічного суб'єкта - індивіда, фірми, держави;

мезо- – рівень регіону країни, галузі господарства;

макро- – рівень національного господарства;

мега- – рівень світового господарства.

Кожний з цих рівнів вивчає окремий розділ економічної теорії (мікроекономіка, регіональна та галузева економіка, макроекономіка, міжнародна економіка).

Економіка є спільним об'єктом вивчення всіх економічних наук (економічна історія, фінанси, статистика, бухгалтерський облік, банківська справа, економічна кібернетика, економічна соціологія та ін). Чим же відрізняється від них економічна теорія? Вона відрізняється специфічним *предметом* вивчення.

До праці людину спонукає необхідність задоволення своїх потреб. Мотивацію трудової діяльності разом з її умовами, результатами і закономірностями вивчає економічна теорія. В процесі трудової діяльності люди вступають в економічні відносини – їх теж вивчає економічна теорія. В економіці люди постійно стикаються з проблемою вибору, бо ресурси завжди обмежені. Потреби зростають швидше, ніж можливості їх задовольнити. Вирішуючи цю проблему кожний економічний суб'єкт має відповісти на питання: як найкраще використати обмежені ресурси, якими він володіє? Способи вирішення цієї проблеми теж вивчає економічна теорія. Таким чином, економічна теорія з'ясовує як глибинні зв'язки, об'єктивні закономірності розвитку економічних відносин, так і зовнішні форми їх прояву.

Предметом економічної теорії є економічні відносини між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання економічних благ, закони їх розвитку, поведінка економічних суб'єктів (індивід, фірма,

держава) в процесі вибору способів оптимального використання обмежених ресурсів з метою задоволення потреб індивідів і суспільства.

1.2. Функції економічної теорії та методи дослідження економічних процесів.

Значення економічної теорії розкривається через її *функції*:

1) *пізнавальна функція* – збір, узагальнення і систематизація знань про економічні явища і процеси.

В результаті формулюють економічні категорії і закони.

Економічна категорія – теоретичне узагальнення явищ і процесів економічного життя суспільства (наприклад, гроші, інфляція, бюджет, товар). За допомогою економічних категорій з'ясовуються взаємозв'язки та взаємообумовленість економічних явищ і процесів.

Економічний закон – стійкий, повторюваний, об'єктивний причинно-наслідковий зв'язок між економічними явищами та процесами.

2) *практична функція* – вироблення рекомендацій для втілення в економічну практику. В сучасні економічні теорії існує багато напрямків та шкіл, кожна з яких пропонує свої способи вирішення економічних проблем.

3) *виховна функція* – формування у людей економічного мислення і економічних стереотипів поведінки;

4) *методологічна функція* – економічна теорія є теоретичною і методологічною базою для інших економічних наук, тобто формує і розробляє їх категоріально-поняттєвий апарат.

В процесі вивчення економічної практики економічна теорія використовує наступні основні *методи дослідження*.

Аналіз – поділ економічного явища на окремі частини і вивчення їх властивостей, що дає змогу краще зрозуміти сутність цього явища. Аналіз є малоефективним без синтезу.

Синтез – поєднання частин об’єкта дослідження, розділеного у процесі аналізу, встановлення зв’язку між ними і пізнання об’єкту як єдиного цілого.

Індукція – це метод пізнання, що ґрунтується на формуванні умовиводів від частини (окремого) до цілого (загального) або принципів із фактів. Цей метод передбачає, що вивчення будь-якої проблеми починається з набуття фактів, які потім систематизують та аналізують таким чином, щоб можна було зробити узагальнення.

Дедукція – метод дослідження, що ґрунтується на умовиводах від цілого (загального) до його частини (окремого), тобто висунення гіпотези з подальшою перевіркою на фактах.

Метод наукової абстракції – зосередження уваги на основному, виведення за межі дослідження всього, що не є важливим для з’ясування суті явища.

Моделювання – побудова абстрактного образу економічного явища чи процесу (у теоретичних положеннях, математичних рівняннях, графіках тощо).

Економічний експеримент – штучне відтворення економічних процесів і явищ з метою вивчення їх за найсприятливіших умов та подальшого практичного впровадження. Дає змогу на практиці перевірити обґрунтованість наукових теорій і рекомендацій.

Вибір методу дослідження визначається метою та специфікою об’єкта дослідження, а також наявним емпіричним матеріалом.

1.3. Основні етапи розвитку економічної теорії.

Економічні знання накопичувалися повільно, закріплювалися у звичаях, традиціях, стародавніх літературних джерелах (глиняні таблички царя Хамурапі, давньоіндійська книга «Веди», закони Ману IV–III ст. до н.е., давньоіранський трактат «Артхашастра», ідеї Конфуція в Стародавньому Китаї VI–V ст. до н.е., праці мислителів Греції: Платона,

Аристотеля, Ксенофонта, економічні погляди середньовічних схоластів). В той час економічні знання не виокремлювалися і входили до складу філософії.

Перша економічна школа виникла у XV ст. в Європі і мала назву ***меркантилізм***. Її поява була викликана формуванням ринкових відносин в європейських країнах і необхідністю теоретичного пояснення тих процесів, що відбувалися в економічній практиці. Основним економічним питанням того часу було питання про *джерела та способи нагромадження багатства*. Основною формою багатства меркантилісти вважали золото і срібло, які нагромаджувалися за рахунок нееквівалентного обміну в сфері міжнародної торгівлі. Тому саме торгівля (сфера обігу) стала пріоритетним предметом досліджень. На думку меркантилістів, збагачення економічних суб'єктів має активно підтримуватися державною владою через сприяння розвитку національної промисловості і торгівлі, забезпечення вигідних умов експорту і наймання робочої сили, захист від конкурентів з інших країн (так звана *політика протекціонізму*, яка досі використовується деякими країнами, особливо під час економічних криз). Таким чином, завданням економічної теорії з самого початку її формування стала розробка рекомендацій щодо державної економічної політики. Можливо саме тому меркантилісти назвали нову науку про способи збільшення багатства *політичною економією* (Антуан де Монкретьєн, 1615).

Розвиток ринкової економіки виявив обмеженість поглядів меркантилістів. У другій половині XVII ст. починає формуватися ***класична школа*** політичної економії, яка стала теоретичною базою для всіх сучасних економічних шкіл. На відміну від меркантилістів класики (англійці – Вільям Петті, Адам Сміт, Давид Рікардо, французи – Франсуа Кене, П'єр Буагільбер та ін.) вивчали не тільки сферу обігу, але й інші сфери економіки – виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ і послуг. Вони висунули ідею про те, що багатство народів створюється продуктивною працею в усіх галузях економіки

(*трудова теорія вартості*). Необхідною умовою економічного порядку є приватна власність, вільна конкуренція, вільна торгівля, невтручання держави в господарську діяльність. Ринковий устрій класики вважали досконалим, природним і вічним, а ринковий механізм – самодостатнім і здатним підтримувати рівновагу економічної системи.

У другій половині XIX ст. класична школа зазнала серйозної критики, оскільки деякі її положення, які до цього часу здавалися беззаперечними, прийшли у суперечність із новими явищами господарської практики. На хвилі цієї критики сформувалися нові економічні школи.

Так, критикуючи класиків за їх антиісторизм (розгляд економічних явищ як постійних, незмінних, однакових для всіх часів і народів), сформувалася ***історична школа*** (Густав фон Шмоллер, Луйо Брентано, Вернер Зомбарт, Макс Вебер та ін.). Вона зосередилася на вивченні історичної еволюції різних соціальних інститутів, що впливають на функціонування економічної системи, її трансформацію в залежності від етапу економічного розвитку. Історична школа сформувала підґрунтя для подальших інституційних досліджень (див. далі).

Класики надмірно ідеалізували ринкову систему, вважаючи її досконалою, попри те, що насправді вона породжувала вражаючу нерівність у розподілі благ. Причину цього явища деякі вчені вбачали в індивідуалізації інтересів на основі приватної власності і їх зіткненні в процесі вільної конкуренції, яка розоряє одних і збагачує інших. Якщо ж зробити власність спільною, а працю колективною, буде усунута причина, що породжує майнову нерівність. Так народилася *соціалістична ідея*. Серед багатьох шкіл, що її розвивали, найбільш фундаментальною став ***марксизм*** (Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, Володимир Ленін та ін.). Ця економічна школа, звертаючи увагу на соціально-економічні недоліки ринкової системи господарювання, обґрунтовувала неминучість загибелі

капіталізму в результаті загострення внутрішніх протиріч капіталістичної економіки.

У XX ст. на перший план наукових досліджень вийшла *проблема економічної рівноваги*, оскільки світова економіка пережила декілька руйнівних економічних криз, і виникла нагальна необхідність з'ясування їх причин та знаходження шляхів подолання подібних явищ. В ряду *сучасних економічних шкіл* можна виділити три основні напрямки.

Неокласичний напрямок в економічній теорії (продовжує розвивати ідеї економічного лібералізму і мінімізації державного втручання в економіку, започатковані класичною школою. У межах неокласичного методу дослідження формується кілька напрямів:

− ***консервативний***, що аналізує проблеми економічної рівноваги, циклічності розвитку та економічного зростання *(теорія економіки пропозиції* (Артур Лаффер – США), *теорія раціональних очікувань* (Роберт Лукас – США));

− ***неолібералізм***, представники якого (Фрідріх фон Хайєк (Австрія–Англія–США), Жак Рюефф (Франція), Вальтер Ойкен, Людвиг Ерхард (ФРН), Мілтон Фрідмен (США)), наполягаючи на принципі саморегулювання ринкової економіки, визначають межі, рівень і напрями впливу держави на суспільно-економічний розвиток;

− ***неокласичний синтез***, що захищає необхідність гнучкого поєднання принципу невтручання в економіку з кейнсіанськими методами державного регулювання залежно від конкретної економічної ситуації. Найбільш видатним представником цього напрямку є Поль Самуельсон (США).

Кейнсіанський напрямок, на відміну від неокласичної теорії, вирішальну роль у стабілізації національної економіки і боротьбі з безробіттям відводив не ринку, а державному регулюванню шляхом стимулювання сукупного попиту і використанню методів економіко-математичного моделювання (Джордж Мейнард Кейнс – Велика Британія).

Однією з практичних інтерпретацій кейнсіанства став *дириґизм* у Франції (Франсуа Перру та ін.). Він оснований на провідній ролі державного планування, безпосередній участі держави в виробництві товарів та послуг.

Інституціоналізм (Торстейн Веблен, Джон Коммонс, Уеслі Мітчелл, Джон Гелбрейт) аналізує не тільки економічні відносини, а і увесь комплекс умов і чинників, які впливають на господарське життя. Мова йде про такі суспільні інститути, як форми господарської організації, норми поведінки соціальних груп, юридичні закони, стереотипи мислення, звичаї і традиції. Тому дослідження інституціоналістів мають міждисциплінарний характер. Інституціоналісти пропонують вивчати не функціонування, а розвиток та зміни капіталістичного суспільства.

Важливим напрямками інституціоналізму стали *економічна теорія права* (Рональд Коуз, Гвідо Калабрезі, Ричард Познер, Олівер Ітон Уильямсон, Ернандо де Сото та ін.) та *економічна теорія злочинності* (Гері Беккер, Джордж Стіглер, Ісаак Ерліх), які вивчали вплив правових норм на економічні процеси, причини виникнення тіньової економіки, особливості поведінки суб’єктів тіньової економіки, економічну ефективність правоохоронної системи.

1.4. Економічні системи: сутність, типи, еволюція.

Економіка є складною системою, «живим» організмом, який постійно еволюціонує. Кожній стадії розвитку економіки притаманна специфічна економічна система.

Економічна система – цілісна сукупність тривалих взаємозв’язків між економічними суб’єктами.

Структуру економічної системи складають такі *елементи*:

продуктивні сили – система факторів виробництва (труд, земля, капітал, технологія), яка забезпечує перетворення речовин природи у продукцію відповідно до потреб людей. Продуктивні сили складають матеріально-речову основу економічної системи;

економічні відносини – це відносини між економічними суб'єктами з приводу раціонального використання ресурсів, які формуються в конкретних соціально-економічних умовах, що визначаються існуючими відносинами власності. Економічні відносини є соціально-економічною формою розвитку продуктивних сил;

господарський механізм – система основних форм, методів і важелів регулювання економічних процесів. Господарський механізм пов'язує елементи економічної системи в одне ціле.

Кожний з цих елементів може бути покладений в основу ***класифікації*** економічних систем:

за *рівнем розвитку продуктивних сил* (технологічного розвитку) виділяють доіндустріальну, індустріальну, постіндустріальну економічну систему;

за *типом привласнення* (економічними відносинами) виділяють первісну формацію (первіснообщинний лад), вторинну формацію (рабовласництво, феодалізм, капіталізм), третинну формацію (комунізм);

за *типом господарського механізму* виділяють:

– ***традиційну економічну систему***, основним регулюючим механізмом якої є релігійні та культурні традиції і звичаї. Для традиційної економіки характерна приватна або общинна власність, відстала технологія, ручна праця, натуральне господарство. В сучасному світі традиційні економічні системи збереглися у слабко розвинутих країнах Африки, Азії, Латинської Америки;

– ***адміністративно-командну економіку***, основна регулююча роль в якій належить державі. Для адміністративно-командної системи характерна державна власність, монополізація і бюрократизація економіки, централізація планування і управління виробництвом, розподілу матеріальних, трудових та фінансових ресурсів. В сучасному світі адміністративно-командні економічні системи збереглися у таких країнах як Куба та Північна Корея;

– ***ринкову економіку***, основним регулятором економічних процесів в якій є ринковий механізм. Основними характеристиками ринкової системи є приватна власність, вільна конкуренція, вільне ціноутворення, стихійне ринкове регулювання економічних процесів. Сьогодні ринкова економіка перетворилася на ідеальну модель, яка не зустрічається на практиці у чистому вигляді;

– ***змішану економічну систему,*** яка є поєднанням ринкового базису економіки та державного регулювання економічних процесів. Промислово розвинуті країни світу мають саме таку економічну систему. Існує декілька національних моделей змішаної економіки, які відрізняються ступенем втручання держави у економічні процеси. Є країни, де діє система *економічного лібералізму*, в якій домінують ринкові та корпоративні регулятори, а роль держави зведена до мінімуму (США, Канада, Велика Британія, Австралія) і країни *дириґизму*, яким притаманний значний вплив на соціально-економічний розвиток суспільства (Швеція, Австрія, Німеччина, Франція, Італія та ін.).

1.5. Тіньова економіка.

Будь-яка економічна система має легальну і тіньову складову.

Офіційний (легальний) сектор економіки – складова економічної системи, суб'єкти якої зареєстровані, займаються незабороненими видами діяльності та повністю відображають результати своєї діяльності у фінансовій та статистичній звітності.

З іншого боку, у будь-якій економіці існує також ***тіньовий сектор***, який складається з:

неофіційного сектора – суб'єкти не зареєстровані, не звітують, займаються незабороненою діяльністю (надання дрібних послуг, торгівля незабороненим товаром без реєстрації);

кримінального сектора – суб'єкти не зареєстровані, не звітують, займаються забороненою діяльністю (фальшивомонетництво, наркобізнес, торгівля зброєю, торгівля людьми, контрабанда);

напівлегального (прихованого) сектора – суб'єкти зареєстровані, займаються незабороненою діяльністю, але не повністю відображають результати своєї діяльності у фінансовій та статистичній звітності (приховування прибутків з метою ухилення від сплати податків);

фіктивного сектора – суб'єкти створюються з метою проведення незаконних фінансових операцій, реєструються на підставних осіб та зникають до моменту подання першого звіту.

Між різними формами тіньової економічної діяльності немає чіткої грані. Наприклад, організовані злочинні угрупування можуть «збирати данину» з підприємств неофіційного або напівлегального сектора та використовувати контакти з фіктивними або легальними підприємствами для відмивання своїх доходів. Всі «тіньовики» знаходяться поза легальними законодавчими нормами і охоче співпрацюють друг з другом, що певною мірою єднає їх у протистоянні офіційному світу.

Світовий досвід показує, що проблема тіньової економіки існує в усіх країнах, незалежно від рівня їх економічного розвитку. Але масштаби тіньової діяльності багато в чому залежать від типу економічної системи, причому ця залежність носить неоднозначний характер.

Очевидно, що тіньової економіки немає (точніше, вона мінімальна) при абсолютно одержавленій та при абсолютно роздержавленій економіці: у першому випадку держава забороняє будь-яку тіньову активність і може цю заборону реалізувати, а в другому випадку немає заборон і контролю, немає і потреби ховатися в тіні. Тіньова активність збільшуватиметься в «прикордонній зоні» між централізованим і децентралізованим господарством: з одного боку, у централізовано керованій економіці, що слабне (як в СРСР 1980-х рр.), зменшуються можливості контролю; з

іншого боку, у ринковому господарстві, що піддається одержавленню, множаться заходи контролю, далеко не завжди ефективного.

За оцінками експертів, тіньова економіка Великої Британії складає 7% ВВП, США – 10%, Канади – 15%, Італії – 20%, Іспанії – 25%, Греції – 30%. В Україні, за різними оцінками, частка тіньової економіки коливається від 30 до 50% ВВП, в той час, як вважається, що тіньова економічна діяльність не справляє значного впливу на економічні процеси за умови, якщо її частка становить 5-10% офіційного ВВП.

Живучість тіньової економіки навіть у цілком благополучних країнах пояснюється тим, що вона виконує певні *позитивні функції* у ринковому господарстві:

− «економічне мастило» – згладжування перепадів в економічній кон'юнктурі за допомогою перерозподілу ресурсів між легальною і тіньовою економікою (коли легальна економіка переживає кризу, виробничі ресурси не пропадають, а перерозподіляються у тіньовий сектор, повертаючись в легальну економіку після завершення кризи);

− «соціальний амортизатор» – пом'якшення небажаних соціальних протиріч (зокрема, неформальна зайнятість полегшує матеріальне становище малозабезпечених);

− «вбудований стабілізатор» – тіньова економіка підживлює своїми ресурсами легальну (неофіційні доходи використовуються для закупівлі товарів і послуг в легальному секторі, «відмиті» злочинні капітали оподатковуються тощо).

Проте, в цілому вплив тіньової економіки на суспільство є скоріше *негативним*, ніж позитивним. Вона породжує значні *економічні та соціальні проблеми*:

– скорочує податкові надходження, що призводить до бюджетного дефіциту і неможливості забезпечити реалізацію соціально-економічних програм і розвиток економіки в цілому;

– ускладнює запровадження фінансово-кредитних важелів регулювання економіки через відсутність контролю за готівковою грошовою масою в неофіційному секторі; веде до зростання кількості фальшивих грошей;

– підриває конкурентоспроможність фірм, які працюють легально, бо вони, на відміну від нелегальних, сплачують податки, що збільшує їх витрати;

– гальмує перехід країни до інноваційної моделі розвитку через широке поширення *рентоорієнтованої* (спрямованої на отримання прибутку через використання монопольного становища або через отримання доступу до державних коштів на відміну від прагнення до отримання прибутку в процесі конкуренції) моделі поведінки економічних суб'єктів;

– сприяє розшаруванню населення за рівнем доходів, пропонуючи працівникові привабливіші умови винагороди, ніж офіційна економіка;

– здійснює антисоціальний перерозподіл доходів суспільства на користь відносно малочисельних привілейованих груп (корупціонерів, мафії), що зменшує рівень добробуту суспільства в цілому;

– веде до підриву господарської етики, суб'єкти економіки починають втрачати будь-яке уявлення про загальноприйняті «правила гри», живуть за принципом «все дозволено»; в результаті поширення *опортуністичної* (побудованої на підступності та обмані) моделі поведінки значно зростають витрати економічних суб'єктів на забезпечення власної економічної безпеки;

– стимулює розклад господарських структур, корумпованість, проникнення криміналітету в структури державної влади.

Високий рівень тінізації економіки України зумовлений, перш за все, несприятливим інституційним середовищем ведення бізнесу. Найістотнішими *чинниками тінізації* національної економіки експерти визнають:

− суперечливість та дублювання законодавчої й нормативно-розпорядчої бази;

− недієвість організаційно-інституціональних механізмів антикорупційного законодавства;

− недосконалість судової та правоохоронної систем;

− неефективне адміністрування податків;

− ускладнений доступ до земельних ресурсів;

− високий рівень злочинності;

− відсутність історичної практики дотримання норм та моральних стандартів законослухняної поведінки у суб'єктів господарювання та громадян.

Ключові терміни

Економіка. Економічна категорія. Економічний закон. Аналіз. Синтез. Індукція. Дедукція. Метод наукової абстракції. Моделювання. Економічний експеримент. Економічна система. Продуктивні сили. Економічні відносини. Господарський механізм. Офіційний (легальний) сектор економіки. Тіньова економіка. Неофіційний сектор. Кримінальний сектор. Напівлегальний (прихований) сектор. Фіктивний сектор.

Теми рефератів

1. Основні напрями сучасної економічної теорії.
2. Розвиток економічної думки в Україні.
3. Методи пізнання економічних процесів.
4. Національні моделі сучасних економічних систем.
5. Формаційний та цивілізаційний підходи до класифікації економічних систем.
6. Рушійні сили розвитку економічних систем.
7. Типи і моделі економічних систем.
8. Діалектика продуктивних сил і економічних відносин.
9. Структура тіньового сектору економіки.

10.Вплив тіньового сектору на розвиток економічної системи.

Питання для самоконтролю

1. Що є об’єктом вивчення економічної теорії?
2. Які існують рівні вивчення економічних процесів?
3. Що є предметом вивчення економічної теорії?
4. В чому полягає виховна функція економічної теорії?
5. Які методи дослідження використовуються в економічній теорії?
6. Які основні ідеї висунула класична школа політичної економії?
7. Яка проблема була основною в економічних дослідженнях у XX ст.?
8. З яких елементів складається економічна система?
9. Яку структуру має тіньовий сектор економіки?
10. Які економічні та соціальні проблеми породжує тіньова економіка?

Тестові завдання

1. Яка економічна система функціонує на основі переважно адміністративних рішень та наказів вищестоящих органів управління?

а) традиційна економіка;

б) адміністративно-командна економіка;

в) ринкова економіка;

г) змішана економіка;

д) правильна відповідь відсутня.

2. Яка економічна система поєднує ринковий механізм та державне регулювання економічних процесів?

а) традиційна економіка;

б) адміністративно-командна економіка;

в) ринкова економіка;

г) змішана економіка;

д) правильна відповідь відсутня.

3. Який тип економічної системи є логічно зайвим у даній класифікації?

а) натуральна економіка;

б) адміністративно-командна економіка;

в) традиційна економіка;

г) ринкова економіка;

д) змішана економіка.

4. Яке з визначень точніше передає сутність предмета економічної теорії?

а) наука про суспільство на різних стадіях його розвитку;

б) наука про економічні відносини між людьми в процесі виробництва, обміну, розподілу, споживання товарів;

в) наука про управління підприємствами для досягнення максимального прибутку;

г) наука про вибір ефективної державної політики для вирішення актуальних соціальних проблем;

д) правильна відповідь відсутня.

5. Якщо досліджується економіка на загальнонаціональному рівні, то це аналіз:

а) мікроекономічний;

б) макроекономічний;

в) мезоекономічний;

г) мегаекономічний;

д) правильна відповідь відсутня.

6. Економічну поведінку окремого економічного суб’єкта вивчає:

а) макроекономіка;

б) мікроекономіка;

в) світова економіка;

г) мезоекономіка;

д) правильна відповідь відсутня.

7. Що з наступного не є складовою економічної системи?

а) продуктивні сили;

б) економічні відносини;

в) господарський механізм;

г) державні органи влади;

д) правильна відповідь відсутня.

8. Яка економічна система характеризується монополією держави в сфері управління економікою?

а) традиційна економіка;

б) адміністративно-командна економіка;

в) ринкова економіка;

г) змішана економіка;

д) правильна відповідь відсутня.

9. Зміст якої з функцій економічної теорії полягає у формуванні у людей економічного мислення і економічних стереотипів поведінки?

а) практичної функції;

б) виховної функції;

в) методологічної функції;

г) пізнавальної функції;

д) правильна відповідь відсутня.

10. Виведення за межі дослідження всього, що не є важливим для з'ясування суті явища, складає зміст методу:

а) аналізу;

б) синтезу;

в) індукції;

г) дедукції;

д) наукової абстракції.

Тема 2
Власність в системі економічних відносин

2.1. Економічний зміст власності і право власності.

2.2. Еволюція відносин власності. Типи і форми власності.

2.3. Сучасні тенденції розвитку відносин власності в Україні.

2.1. Економічний зміст і право власності.

Основою будь-якої економічної системи виступають відносини власності.

Власність в побутовому розумінні – це будь-яка річ, майно, яким ми володіємо. Усе, що ми можемо визначити як «моє», «наше», сприймається нами як власність. Нам здається, що власність тісно пов'язана з річчю. Однак таке розуміння власності відразу ж розпадається, щойно ми уявимо когось на безлюдному острові. Ніхто не казатиме про навколишні блага як про «мої» або «чужі». І лише коли на острові з'явиться ще одна людина, виникне необхідність чимось ділитися і розподіляти речі поміж собою.

Отже, **власність** – це економічні відносини між людьми з приводу привласнення економічних благ. Ці відносини є суб'єктно-об'єктними, тобто виникають поміж щонайменше двома суб'єктами з приводу певного об'єкта.

Привласнення – це процес економічного закріплення ресурсів, майна, доходів за певними суб'єктами. Привласнення може відбуватися у різні *способи*: шляхом витрачання власних трудових зусиль, укладання цивільно-правових угод (купівля, дарування тощо) чи захоплення (вивезення цінностей з окупованих територій, крадіжка, шахрайство, розкрадання тощо).

Категорія «привласнення» породжує свій антипод – категорію «відчуження». **Відчуження** – це процес, що приводить до втрати влади над об'єктом власності. Основними *формами* відчуження є витрачання,

перерозподіл та ліквідація об’єкта власності. Привласнення і відчуження – парні категорії, які існують одночасно як єдність протилежностей. Привласнення певного об’єкта власності одним суб’єктом означає відчуження його від іншого суб’єкта. Якщо в протилежному напрямку рухається еквівалентна кількість іншого блага, «привласнення-відчуження» має форму обміну. Якщо рух благ односторонньо спрямований або має місце вимушено нееквівалентний зустрічний потік, то привласнення носить безоплатний характер і воно ґрунтується на безоплатному відчуженні.

Отже, процеси привласнення і відчуження – це дві діалектичні сторони сутності відносин власності. Як і привласнення, відчуження може бути законним та незаконним.

Відносини власності утворюють певну *систему*, що містить три види відносин:

1) **відносини привласнення** – це економічні відносини між людьми, які характеризують їхнє ставлення до речей як до власних;

2) **відносини господарського використання** майна виникають між суб’єктом-власником і суб’єктом господарювання з приводу передачі останньому майна на певних умовах (оренда, концесія, кредит, лізинг) для використання з господарською метою;

3) **відносини економічної реалізації** в**ласності** полягають у тому, що майно приносить доход своєму власнику. Ці відносини породжують економічний (матеріальний) інтерес.

Таким чином, власність як система економічних відносин дозволяє з’ясувати, хто має економічну владу і хто отримує доход від господарської діяльності.

Суб’єкти власності - громадяни, підприємства, держава в особі органів державного управління і місцевого самоврядування, громадські організації, декілька держав.

Об'єкти власності – це все те, що можна привласнювати та відчужувати. *Характерною рисою* об'єктів власності є їхня *обмеженість* (більша чи менша). Ті блага, що є *необмеженими* (сонячне світло, повітря) не стають об'єктами власності. Об'єктами власності можуть бути засоби виробництва, нерухомість, природні ресурси, предмети особистого споживання, гроші, цінні папери, інтелектуальні продукти, культурні та історичні цінності, робоча сила тощо.

Якщо існує обмеженість благ, значить суб'єкти в процесі привласнення повинні якимось чином їх виокремлювати (уособлювати). Це робиться шляхом усвідомлених дій, які закріплюються через традиції, табу, правила, норми моралі і норми права. Таким чином економічний зміст власності набуває правової форми, завдяки чому утворюється єдиний економіко-правовий альянс відносин, який неможливо роз'єднати в реальній дійсності.

Юридичний зміст власності реалізується через право власності. Під **правом власності** розуміють санкціоновані норми поведінки, які виникають у зв'язку із привласненням економічних благ. За допомогою права власності формуються «правила гри», якими люди керуються в економічних відносинах.

Право власності включає так звану *тріаду власності* (правочинності):

Володіння – юридично забезпечена можливість фактичного панування власника над майном. Володарем може бути як власник, так і невласник.

Користування – юридично забезпечена можливість здобувати корисні властивості майна. Користувачем може бути як власник, так і невласник.

Розпорядження – юридично забезпечена можливість суб'єкта вирішувати долю майна (продавати, дарувати, обмінювати, передавати в

спадок, здавати в оренду, закладати, ліквідувати тощо) або делегувати таке право іншим суб'єктам.

Повна реалізація прав власності можлива лише за наявності всіх трьох правочинностей. Право власності може бути обмежене законом, судовим рішенням, умовами цивільно-правової угоди.

Сучасні індустріальне і постіндустріальне суспільство з їх структурно-функціональним динамізмом вимагають мобільності і рухливості прав власності, тобто більш розвиненої системи прав власності. Тому у господарській практиці розвинутих країн застосовується ширша і більш деталізована система прав власності, яка складається з одинадцяти елементів (так званий *„пучок" прав власності*):

− право володіння, тобто право виняткового фізичного контролю над благами;

− право користування, тобто право застосування корисних властивостей благ для себе;

− право управління, тобто право вирішувати, хто і як буде забезпечувати використання благ;

− право на дохід, тобто право володіння результатами від використання благ;

− право суверена, тобто право на відчуження, споживання, зміну або знищення благ;

− право на безпеку, тобто право на захист від експропріації благ і від заподіяння шкоди з боку зовнішнього середовища;

− право на передачу благ у спадок;

− право на безстроковість володіння благом;

− заборона на використання способом, що завдає шкоди зовнішньому середовищу;

− право на відповідальність у вигляді стягнення, тобто можливість стягнення благ на сплату боргу;

− право на залишковий характер, тобто право на існування процедур та інституцій, що забезпечують поновлення порушених повноважень.

Комбінації перелічених прав з урахуванням того, що ними володіють різні фізичні та юридичні особи, можуть бути різноманітними. Саме це є основою різноманітності форм власності і організаційно-правових форм підприємництва в сучасній економіці.

Теорія прав власності, яка відстоює необхідність такого розширеного тлумачення прав власності, доводить, що в економіці немає абсолютних прав власності. Кожне економічне рішення має спиратися на той певний набір прав власності або «пучок правочинностей», який достатній і необхідний для найбільш вигідної реалізації економічного рішення. Прагнення до придбання кожного разу абсолютних прав власності може призвести до зайвих витрат з обслуговування прав власності (*трансакційних витрат* – див. тему 6), що веде до зниження ефективності економічних рішень. Розщеплення власності на правочинності кількох осіб є нормальним функціональним станом економіки, що переслідує мету вилучення максимальної вигоди з благ і ресурсів. Наприклад, оренда землі часто вигідніше її купівлі, лізинг може бути вигідніше придбання обладнання, прокат автомобілів і оренда житла часто вигідніше придбання на них абсолютних прав і т.д.

Між власністю як економічною і як юридичною категорією є тісний зв'язок. Власність в *економічному розумінні* означає відносини між людьми з приводу привласнення матеріальних благ. Власність у *юридичному сенсі* показує, як оформлюються та закріплюються у правових нормах економічні відносини власності, які склалися на практиці. Економічні відносини власності є первинними, базисними, а юридичні – вторинними, похідними.

Таким чином, власність – це складна, багатогранна категорія, яка містить всю сукупність суспільних відносин – економічних, правових,

соціальних, політичних, морально-етичних. Вона обіймає центральне місце в економічній системі, оскільки *зумовлює*:

- спосіб поєднання робітника із засобами виробництва;
- характер стимулів трудової діяльності;
- спосіб розподілу результатів праці;
- мету функціонування і розвитку економічної системи;
- соціальну і політичну структуру суспільства.

2.2. Еволюція відносин власності. Багатоманітність сучасних форм власності.

Кожному етапу розвитку людського суспільства відповідає певний переважаючий тип власності, який відбиває досягнутий рівень розвитку продуктивних сил, особливості привласнення засобів і результатів виробництва, а також визначає основного суб’єкта, який концентрує права власності.

На перших етапах свого розвитку людство протягом тисячоліть використовувало *колективні форми* власності, спочатку у формі племінної, а потім общинної власності. Низький рівень розвитку продуктивних сил зумовлював те, що люди могли тільки спільно (колективно) добувати засоби до існування. Згодом розвиток продуктивних сил, вдосконалення самої людини, зміни умов її життя приводять до формування нового типу власності – *приватної*. Ускладнення господарських процесів, необхідність концентрації капіталу і створення додаткових стимулів трудової діяльності привело до появи ще одного типу власності – *спільно-часткової* (кінець 19 ст.)

Таким чином, у сучасній економіці співіснують наступні *типи і форми власності.*

Спільна неподільна власність характеризується тим, що об'єкти власності спільні і нікому окремо не належать; відбувається спільне привласнення результатів праці та зрівняльний розподіл створених благ.

Основні форми – *общинна, сімейна, державна, комунальна, власність громадських і релігійних організацій, колективна (підприємства з неділимим майном)*.

Приватна власність – одноосібне привласнення засобів виробництва та його результатів. Класичними формами прояву *приватної власності є індивідуально-трудова* (власник засобів виробництва і працівник – одна особа) *та приватна власність з використанням найманої праці.*

Спільно-часткова власність означає спільне привласнення засобів виробництва та індивідуальне привласнення результатів виробництва. Основними формами цього типу власності є *акціонерна, власність товариств (партнерська), власність господарських об'єднань*. У спільно-частковій власності поєднані основні принципи спільного і приватного привласнення: утворюється вона шляхом поєднання внесків, які вкладаються всіма засновниками підприємства; використовується власність у спільних цілях і під єдиним управлінням; при цьому передбачається певна участь кожного співвласника в управлінні; кінцеві результати господарської діяльності підприємства розподіляються відповідно до внеску кожного співвласника.

Значні зміни у рівні розвитку продуктивних сил сучасної економіки привели до змін в об'єктах власності. Крім традиційних, з'явилися нові: наукові розробки й інформація, які викликали до життя інтелектуальну власність (ідеї, публікації, патенти, ноу-хау, наукові і конструкторські розробки та ін.).

Одночасно з еволюцією об'єктів власності відбуваються зміни в суб'єктах власності. Це виявляється в тому, що з одного боку, йде процес *деперсоніфікації***,** тобто зменшення частки власності у руках окремих осіб і перехід її до спільно-часткових власників (корпорацій, банків, пенсійних та інвестиційних фондів та ін.); з іншого боку, відбувається *персоніфікація* власності через механізм купівлі акцій працівниками підприємства;

виникає трудова колективна власність у результаті викупу підприємства трудовим колективом у його попереднього власника, що сприяє подоланню відчуження робітника від власності на засоби виробництва і результати праці.

Враховуючи світовий досвід розвитку відносин власності і специфіку економічного розвитку України, Цивільним кодексом України передбачено існування таких її форм як власність Українського народу, приватна, державна, комунальна. Крім названих основних форм власності, існують ще колективна, державно-приватна, спільна з іноземним капіталом та інші. Джерелом їх формування виступають вищезгадані базові форми в різних сполученнях. В Конституції України йдеться про багатоманітність форм власності. Вона передбачає, що суб'єкти господарювання мають свободу вибору форм власності, які є юридично рівноправними (Конституція України, стаття 13). Наявність різних форм господарювання передбачає також створення рівних економічних умов для розвитку всіх форм власності та їх правового захисту.

2.3. Сучасні тенденції розвитку відносин власності в Україні.

Оскільки відносини власності складають основу економічної системи, докорінні зміни, що відбулися в економіці України у зв’язку з формуванням ринкових відносин, вимагали трансформації попередньої системи відносин власності.

Реформування відносин власності відбувається в Україні у формі приватизації державного житлового фонду, державних підприємств і землі. Передумови для здійснення цього процесу формуються під час роздержавлення.

Роздержавлення - це комплекс заходів, спрямованих на усунення монополії держави на власність і утворення багатоукладної економіки, посилення процесів її саморегулювання. В рамках роздержавлення проводиться демонополізація виробництва, лібералізація цін, перебудова

фінансово-кредитної системи, утворюється ринкова інфраструктура, тобто формуються економічні, організаційні і правові підвалини, необхідні для здійснення процесу приватизації.

Приватизація - це перетворення державної власності у різноманітні форми недержавного привласнення.

Розпочата в Україні у 1992 р. приватизація була спрямована на створення класу ефективних власників і конкурентного середовища, що складає основу ринкової економіки.

Ефективність функціонування економіки потребує певного співвідношення між державною і приватною формами власності. Залишається у державній власності, тобто не підлягає приватизації: майно органів державної влади і управління, армії, органів правопорядку, держбезпеки, золотий і валютний фонд, державні матеріальні резерви, об'єкти охорони здоров'я, культури, освіти, унікальні природні об'єкти та інше. Таким чином, держава залишається суб'єктом власності, однак монопольне становище (а їй належало більше 90% об'єктів) втрачає.

В Україні *приватизація державних підприємств* здійснювалася у декілька етапів:

− на першому (1993–1995) була здійснена приватизація малих підприємств і переважала змішана – грошово-сертифікатна – форма привласнення майна державних підприємств;

− другий (1996–1999) – етап масової сертифікатної приватизації основної маси середніх та великих підприємств (з використанням спеціальних цінних паперів – приватизаційних майнових сертифікатів і компенсаційних сертифікатів);

− третій (почався у 2000 р.) – етап індивідуальної грошової приватизації стратегічних промислових підприємств.

Одночасно з приватизацією держпідприємств здійснювалася *приватизація державного житлового фонду*, яка дала можливість безкоштовної передачі громадянам квартир. Здійснення цього виду

приватизації сприяло формуванню і розвитку ринку житла як однієї зі складових частин ринкових перетворень в Україні.

Реформи відносин власності відбулися і в *аграрній сфері* економіки. Вони почалися у 1992 р. із передачі громадянам України в приватну власність (на безоплатній основі) земельних ділянок для ведення особистих підсобних господарств. Одночасно відбувався процес перетворення колгоспів і радгоспів у колективні сільськогосподарські підприємства (КСП), яким земля передавалася в колективну власність. Надалі (1995 р.) майно і землі КСП ділилися на число його членів (включаючи пенсіонерів), і в такий спосіб визначався розмір умовного земельного і майнового паю, що міг бути безплатно отриманий ними в приватну власність у випадку виходу з КСП. Право на одержання земельного і майнового паю засвідчувалося земельним і майновим сертифікатами, що підлягали усім видам цивільного обігу. У подальшому власники таких сертифікатів мали зареєструвати своє право на володіння земельною ділянкою і отримати державний акт на право приватної власності на землю.

В процесі приватизації мали місце численні кримінальні прояви. Найбільш розповсюдженими *формами тіньової та кримінальної приватизації* стали:

− незаконний обіг приватизаційних майнових сертифікатів;

− заниження вартості підприємства (при конкурсному продажі) для «свого» покупця під приводом, що його пропозиція буцімто найкращим чином відповідала критеріям, які були встановлені продавцем;

− порушення самих умов проведення конкурсів та аукціонів шляхом: несвоєчасного друкування інформації щодо часу та об'єкта приватизації; психологічного, а іноді й фізичного, впливу на учасників конкурсів та аукціонів з метою примушення їх відмовитися від укладання угоди купівлі-продажу об‘єктів, що приватизуються;

− прописування умов конкурсів таким чином, щоб у ньому могли брати участь тільки заздалегідь визначені покупці;

− навмисне доведення підприємства до банкрутства з метою наступного заниження його реальної вартості напередодні процесу приватизації тощо.

Названі вище процеси викликали появу нового виду злочинності – *приватизаційної злочинності*, яка у свою чергу сприяла збільшенню вбивств на замовлення та відмиванню кримінальних доходів.

В силу значних масштабів поширення протиправних дій і порушень у ході приватизації майна державних підприємств, можна стверджувати, що вона перетворилася на глибоко криміналізований процес. Це істотно вплинуло на негативне ставлення до неї з боку великої частини населення і сприяло дискредитації самої ідеї ринкових реформ.

Таким чином, в системі постсоціалістичних перетворень в Україні приватизація відіграла неоднозначну роль. З одного боку, вона виступила головною реформою, що сприяла радикальній зміні соціально-економічної системи – приватна власність посіла стратегічні позиції в українській економіці, і в країні з’явився національний капітал, що відіграв позитивну роль у призупиненні кризи і забезпеченні в подальшому високих темпів економічного зростання. Головним результатом процесу приватизації стала диверсифікація форм власності, тобто був покладений початок формуванню класичної державної, приватної, колективної й інших форм власності. Починаючи з 1995 р. у вітчизняній економіці переважає частка недержавного сектора, яка продовжує зростати.

З іншого боку, приватизація програла в соціально-політичному плані. В уявленні населення склалося різко негативне ставлення до приватизації. Воно вважало, що програло внаслідок історичного процесу розподілу державного майна. Сам процес приватизації та його результати стали сприйматися населенням як нелегітимні.

Приватизація стала важливим чинником поляризації доходів населення. Основна частина населення, включаючи малий і середній бізнес, під час розподілу державного майна явно програла. Колишні державні активи зосередилися переважно у великих фінансово-промислових груп, пов'язаних із владою. У цьому вузькому колі зосередилися і головні доходи від використання колишнього державного майна.

Не виправдала позитивних очікувань навіть мала приватизація. Вона відбувалася, в основному, шляхом викупу та застосування інших форм пільгового продажу, а також безоплатної передачі підприємств працівникам (понад 75% вартості проданого майна). І меншою мірою – шляхом купівлі за гроші цілісних майнових комплексів на аукціонах і комерційних конкурсах (понад 16%). Після викупу державного майна керівництво підприємств фактично, а згодом часто і юридично концентрувало в себе права власника. У випадку купівлі та перепродажу підприємств аутсайдером їх колективи зіштовхувалися з реальною ринковою реструктуризацією та її негативними соціальними наслідками (звільнення, низька заробітна плата та ін.).

При приватизації великих і середніх підприємств невідповідність між очікуваннями і реальністю була ще разючішою. До того ж, до неї було залучено практично все населення країни шляхом запровадження «приватизаційних» грошей – майнових сертифікатів. Сама по собі ідея сертифікатної приватизації як народної відповідала очікуванням населення. Проте її результати не відповідали завищеному рівню сподівань. Реальність жорстоко розчарувала середнього українця:

− ціна українського приватизаційного сертифіката (тобто частка громадянина України в приватизованому майні держави) на чорному ринку (легальний продаж не припускався) ніколи не перевищувала 10 дол. США і досить швидко зменшилася до 2 дол. США;

− фінансові посередники, яким більшість населення країни довірило розпорядження своїми сертифікатами, масово й безконтрольно не виконували своїх зобов’язань;

− у процесі приватизації акції одержали мільйони людей (на максимумі 19 млн осіб). На цей час в Україні понад 15 млн акціонерів. Більшість цих людей не можуть ні продати свої акції за будь-якою значимою ціною, ні одержати доход по них, ні захистити свої права міноритарних акціонерів.

Другим за значимістю шляхом масової приватизації середніх і великих підприємств була приватизація «робоча». Як і на малих підприємствах, «робоча» приватизація часто завершувалася захопленням влади керівництвом, скупкою акцій і обмеженням свободи розпорядженням акціями. Процеси захоплення влади і фактичної відчуженості від прав власності рядових працівників на середніх і великих підприємствах відбувалися менш відверто, але не менш рішуче, ніж під час малої приватизації.

І, нарешті, третій шлях – великі пакети акцій середніх і великих підприємств продавалися на комерційних і некомерційних конкурсах за гроші й акумульовані (у 30–40% випадків протизаконно) сертифікати. Проведення подібних конкурсів супроводжували безперервні скандали місцевого і національного значення, обвинувачення в закулісних домовленостях, корупції, нечесній конкуренції, занижених цінах. Часті змови майбутніх власників із дирекцією підприємств, цілеспрямоване зниження ефективності їх роботи, зрештою – розорення у передприватизаційному періоді, знищення соціальної інфраструктури після приватизації доповнюють цю негативну картину.

Негативне уявлення про приватизацію збільшили практика "замовної" приватизації і масштабне неприватизаційне відчуження державного майна. Це остаточно сформувало у населення сприйняття приватизаційного процесу як нелегітимного, а прав власності, придбаних у

процесі приватизації, як незаконних. Тим паче, що важко доказове в юридичному відношенні порушення законності, мало легко пізнавані зовнішні ознаки.

Незважаючи на істотні зміни в сфері відносин власності, які відбулися за роки реформ, процес становлення форм власності ще далекий від завершення. Він гальмується, насамперед, недостатньою специфікацією прав власності.

Специфікація певного права власності означає визначення того, хто, з яким об'єктом, що саме, при яких умовах і обмеженнях може безперешкодно робити, і який гарант буде перешкоджати втручанню інших суб'єктів в реалізацію свого права даним суб'єктом.

Істотним недоліком процесу специфікації прав власності в економіці України є зведення його по суті винятково до зміни форм власності, до ствердження приватної власності. У той час, як цей процес передбачає насамперед прояснення і захист прав власності.

За даними дослідження міжнародної організації Property Rights Alliance, у рейтингу захищеності прав власності (2013 р.) Україна посідає 91-е місце в списку з 130 країн, розділивши його з Мозамбіком і Гвіаною. Тому не дивно, що широкого поширення у вітчизняній економіці набуло **рейдерство** — вороже, здійснене проти волі власника захоплення його майна на користь іншої особи, що відбувається поза межами цивільного законодавства; встановлення над майном повного контролю нового власника в юридичному й фізичному розумінні з використанням корумпованості чиновників та (або) із застосуванням сили.

Рейдерство не є виключно українським феноменом, проте порівняно із світовою практикою вітчизняне «загарбництво» має певні особливості. Якщо у розвинутих країнах воно означає по суті скупку акцій у дрібних акціонерів по ціні, що є вищою за ту, що може запропонувати керівництво компанії, то в Україні підприємства не купують, а захоплюють під будь-яким приводом і будь-якими засобами на декілька годин, щоб швидко

продати його основні активи замовнику цієї акції. Тому сьогодні рейдерство становить суттєву загрозу економічній безпеці як дрібних та середніх фірм, так і великих промислових підприємств. Не оминуло це явище і фінансовий сектор вітчизняної економіки.

Використання рейдерами недосконалого законодавства та корумпованої судової та нормативно-правової системи з метою порушення принципів прав приватної власності має негативний вплив не тільки на окремі підприємства, але і на загальний інвестиційний клімат вітчизняної економіки, а випадки рейдерських атак на підприємства, що належать іноземним інвесторам значно погіршують міжнародну репутацію України і зводять до мінімуму ймовірність появи нових інвесторів на українському ринку.

В ході рейдерських атак здійснюється тиск на окремих акціонерів, підкуп менеджерів, посадових осіб, створення штучних боргів, підробка статутних та інших документів, силове захоплення підприємств за допомогою приватних охоронних структур. До замовлення та організації рейдерських дій, що призводять до перерозподілу власності, вдаються окремі потужні промислово-фінансові групи України.

Основними причинами, що зумовлюють поширення рейдерства в Україні, є:

- слабкість правової системи;
- недосконалість судової влади;
- корумпованість органів влади;
- відсутність державних інститутів, які б ефективно захищали права власника;
- низький рівень правової культури;
- правовий нігілізм як у суб’єктів господарювання, так і у представників органів влади.

З точки зору трансформаційних процесів, що відбуваються в економіці України, рейдерство – це другий переділ власності після

приватизації. Діяльність щодо скупки привабливих, але недооцінених підприємств всупереч волі їх власників або менеджерів – це процес, необхідний для нормального функціонування економіки, хоча і не для всіх приємний. Тому держава має боротися не з самими ворожими поглинаннями як такими, а з протиправними проявами під час їх здійснення. Злиття і поглинання мають здійснюватися у цивілізований спосіб, що ґрунтується, насамперед, на конкурентних засадах набуття прав власності. В Україні ж він цілком спирається на корупційні зв'язки як у правоохоронних органах, так і в інших органах влади, порушуючи, таким чином, умови конкурентності.

Найбільше значення з цієї точки зору має створення системи контролю за дотриманням законності при проведенні подібних операцій, недопущення недобросовісних (а тим більше кримінальних) методів впливу на керівництво фірм, що стали об'єктом рейдерської атаки, а також поглиблення специфікації прав власності шляхом удосконалення законодавства, яке регулює правила набуття та відчуження прав власності.

Незважаючи на прийняття у 2009 р. Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії протиправному поглинанню та захопленню підприємств» та Плану заходів щодо протидії протиправному поглинанню та захопленню (2010 р.), а також створення Міжвідомчої комісії з питань протидії протиправному поглинанню та захопленню підприємств, рейдерські атаки не припиняються. Це доводить, що без судової реформи та дієвих антикорупційних заходів неможливо ввести ворожі поглинання у правові рамки, а отже це гальмуватиме формування сприятливого інвестиційного клімату в країні.

Ключові терміни

Власність. Привласнення. Відчуження. Право власності. Володіння. Користування. Розпорядження. Спільна неподільна власність. Приватна

власність. Спільно-часткова власність. Роздержавлення. Приватизація. Специфікація прав власності. Рейдерство.

Теми рефератів

1. Місце власності в економічній системі.
2. Теорія прав власності.
3. Еволюція типів і форм власності в процесі розвитку суспільства.
4. Державна власність в ринковій економіці.
5. Світовий досвід роздержавлення і приватизації.
6. Багатоманітність сучасних форм власності.
7. Сучасні тенденції розвитку відносин власності у промислово розвинутих країнах.
8. Реформа власності на землю в Україні.
9. Економічні та соціальні наслідки приватизації в Україні.
10. Роль інтелектуальної власності у постіндустріальній економіці.

Питання для самоконтролю

11. В чому полягає різниця між термінами власність і майно?
12. Як пов’язані привласнення і відчуження?
13. Яку структуру мають економічні відносини власності?
14. Які права входять до тріади власності?
15. Доведіть, що власність обіймає центральне місце в економічній системі.
16. Які існують форми спільної неподільної власності?
17. Які зміни в об’єктах власності відбуваються у сучасній економіці?
18. Як пов’язані процеси роздержавлення і приватизації?
19. Назвіть форми тіньової та кримінальної приватизації.
20. Назвіть причини рейдерства в економіці України.

Тестові завдання

1. Власність як економічна категорія - це:

а) майнові об'єкти, що привласнюються;

б) закріплення прав на майно в юридичних нормах;

в) економічні відносини між людьми з приводу привласнення економічних благ;

г) права власності;

д) правильна відповідь відсутня.

2. Процес привласнення корисного ефекту від споживання блага відображає категорія:

а) користування;

б) володіння;

в) управління;

г) розпорядження;

д) правильна відповідь відсутня.

3. Відносини економічної реалізації власності полягають у тому, що:

а) формують ставлення людей до майна як до свого;

б) майно приносить доход своєму власнику;

в) фіксують приналежність майна;

г) майно передається для використання іншій особі;

д) правильна відповідь відсутня.

4. Що з нижче перерахованого не може бути об’єктом власності:

а) земля;

б) гроші;

в) виробничі будівлі та споруди;

г) акціонери;

д) костюм.

5. Що з наступного є не типом, а формою власності?

а) приватна власність;

б) спільно-неподільна власність;

в) спільно-часткова власність;

г) акціонерна власність;

д) правильна відповідь відсутня.

6. До якого типу власності відноситься акціонерна форма власності?

а) приватного;

б) спільно-неподільного;

в) спільно-часткового;

г) державного;

д) правильна відповідь відсутня.

7. До якого типу власності відноситься комунальна форма власності?

а) приватного;

б) спільно-неподільного;

в) спільно-часткового;

г) суспільного;

д) правильна відповідь відсутня.

8. Хто є суб’єктом комунальної форми власності?

а) держава;

б) фізична особа;

в) юридична особа;

г) місцеві органи влади;

д) правильна відповідь відсутня.

9. Приватизація - це:

а) перехід об'єкта у власність місцевих органів влади;

б) передача майна в оренду з правом наступного викупу;

в) відчуження державної власності на користь приватних осіб;

г) розподіл частини державної власності серед юридичних осіб;

д) правильна відповідь відсутня.

10. Які з наступних об’єктів не підлягають приватизації?

а) земля;

б) промислові підприємства;

в) комерційні банки;

г) об’єкти охорони здоров’я;

д) житло.

Тема 3

Загальні основи суспільного виробництва

3.1. Сутність та фактори виробництва.

3.2. Суспільне виробництво: структура, результат та ефективність.

3.3. Форми суспільного виробництва. Товар та його властивості.

3.4. Гроші та їх функції. Закон обігу грошей.

3.1. Сутність та фактори виробництва.

Для того, щоб жити, людина має задовольняти свої *потреби*. Оскільки людина має двоїсту природу (біологічну і соціальну), потреби поділяють на первинні (нижчі) та вторинні (вищі). Під першими розуміють фізіологічні потреби людей в їжі, одязі, взутті, житлі тощо. Вторинні утворюють головним чином соціальні потреби в освіті, літературі, мистецтві, розвагах, у спілкуванні з іншими людьми тощо.

Загальновизнані потреби мають об'єктивний характер, необхідність їх задоволення породжує у людей, фірм і суспільства економічні інтереси. **Економічні інтереси** – це усвідомлені потреби, виражені в якісній чи кількісній формі, задоволення яких є життєво необхідним для функціонування економічного суб'єкта (держави, підприємства, індивіда).

Розрізняють особисті, колективні, суспільні та інші інтереси. Економічні інтереси різних суб'єктів господарювання є різноспрямованими, тому часом це породжує *конфлікт інтересів*, який можна залагодити в процесі переговорів або в результаті втручання правоохоронних органів. Але у будь-якому випадку саме економічні інтереси виступають *стимулами* до трудової та підприємницької діяльності, формують матеріальну зацікавленість у її результатах. Саме інтереси та потреби людей є *вихідним пунктом* процесу виробництва та його *спонукальним мотивом*.

Необхідні для задоволення потреб людини блага не існують у природі в готовому вигляді, їх потрібно створювати. **Виробництво** – це процес створення товарів і послуг для задоволення потреб людини.

Для того, щоб розпочати процес виробництва, треба поєднати *фактори виробництва (елементи продуктивних сил)*, необхідні для виготовлення того чи іншого продукту.

Фактори виробництва поділяють на *особисті* та *речові*. У сучасній економічний теорії існує дві класифікації факторів виробництва, що представлені на рис. 3.1.

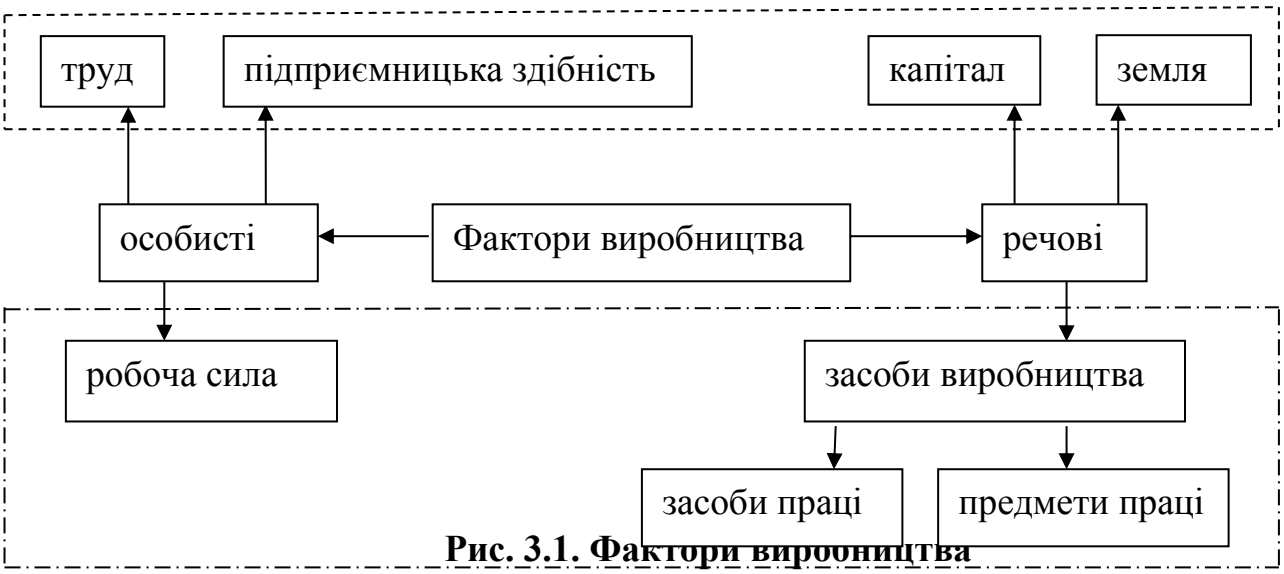

Рис. 3.1. Фактори виробництва

Перша класифікація робить акцент на ролі фактора у процесі виробництва. Відповідно до неї до особистих факторів виробництва відносять робочу силу, а до речових (які мають назву *засоби виробництва*) – предмети праці та засоби праці.

Робоча сила – це здатність до праці, сукупність фізичних, розумових і творчих сил людини, які використовуються при створенні життєвих засобів. Робоча сила споживається в процесі праці.

Засоби виробництва поділяються на предмети і засоби праці. Під **предметами праці** розуміють усе те, на що спрямована людська праця (земля, сировина, матеріали, енергоносії). **Засобами праці** називають те, за допомогою чого людина впливає на предмети праці (верстати, обладнання,

машини, виробничі будівлі, споруди, комунікації, а також природні умови виробництва).

Таким чином, робоча сила є активним фактором виробництва, предмет праці – пасивним фактором виробництва, а засіб праці – посередником між ними.

Друга класифікація факторів виробництва бере до уваги їх походження. Відповідно до неї до особистих факторів виробництва відносять *труд* та *підприємницьку здібність* (здатність ефективно поєднувати і використовувати інші фактори виробництва, створювати і застосовувати нововведення, йти на допустимий виправданий ризик), а до речових – *капітал* (усі вироблені людиною засоби виробництва) та *землю* (природні ресурси – корисні копалини, земельні, лісні та водні ресурси, флора і фауна). Наприклад, для того, щоб виростити пшеницю, потрібні наступні фактори виробництва: труд сільськогосподарських працівників, підприємницькі здібності фермера, сільськогосподарські машини (фактор капітал), родючі ґрунти (фактор земля).

В процесі еволюції виробництва його фактори постійно розвиваються. З'являються нові предмети праці, відсутні в природі матеріали з наперед заданими властивостями (наприклад, полімери, синтетичні смоли, термостійкі високоміцні та інші матеріали), в результаті чого виробництво звільняється від обмеженості природних матеріалів. Науково-технічна революція породжує принципово нові засоби праці (електронно-обчислювальні машини нових поколінь, персональні комп'ютери, верстати з числовим програмним управлінням, робототехнічні комплекси, роторні та роторно-конвеєрні лінії, обробні центри тощо), що мають високу продуктивність та служать основою інтенсифікації виробництва і створення більш сприятливих умов праці. Поступово підвищується кваліфікація і вимоги до робочої сили, а також змінюється сам характер праці – спостерігається еволюція від фізичної до розумової і далі – до творчої праці.

Поступово виникають нові фактори виробництва. В умовах постіндустріального суспільства самостійними та системоутворюючими стають такі фактори як менеджмент (організація і управління виробництвом), наукові знання, інформація, екологія.

Класичні фактори виробництва мають дуже специфічне використання у тіньовому секторі суспільного виробництва. Тут використання *особистого фактора* як сукупності фізичних та розумових здібностей людини, перш за все, має за мету не здійснення суспільно корисної праці, а її спрямування до суспільно шкідливої та часто прямо забороненої діяльності. Особистий фактор тіньової економіки не є однорідним, він складається з різних «класів», які і формують *піраміду сучасного кримінального* виробництва. *Вершину* цієї піраміди складають корумповані урядовці, які, використовуючи службове становище, за хабарі покривають інших злочинців. *Другий шар* цієї піраміди заповнюють легальні підприємці, які шляхом підкупу можновладців ухиляються від виконання прийнятих у суспільстві правових норм (організація окремих видів виробничої діяльності, сплата податків тощо). *Третій шар* піраміди займають представники безпосередньо кримінального світу, пов'язаного з різними видами суто злочинних промислів: рекет, кілерство, шахрайство, наркобізнес, незаконне виготовлення та реалізація зброї, проституція тощо. Слід зазначити, що всі названі прошарки особистого фактора виробництва кримінальної економіки тісно пов'язані між собою та становлять значну небезпеку для суспільного розвитку.

Щодо використання засобів виробництва у тіньовій економіці, то тут, перш за все, має місце протизаконне використання у різних секторах таких *предметів праці*, як рідкоземельні та кольорові метали, а земля використовується для вирощування різних видів наркотичних рослин.

Засоби праці у кримінальній економіці виступають як знаряддя злочинів, тому що використання комп'ютерів, засобів зв'язку, верстатів та

обладнання, автомобілів тощо має на меті їх застосування у злочинних або напівкримінальних намірах.

Важливою характеристикою економічних ресурсів є їх кількісна *обмеженість*. Оскільки людські потреби постійно зростають, а економічні ресурси, необхідні для виробництва життєвих благ, обмежені, перед будь-яким економічним суб'єктом виникає проблема вибору: що і у якому обсязі потрібно виробляти, а від чого доведеться відмовитися. Справа в тому, що більшість економічних ресурсів можливо використовувати в альтернативний спосіб (наприклад, механізація виробництва вивільнює робочу силу; одні й ті самі природні ресурси можна використовувати у різних галузях виробництва). Це дозволяє спрямовувати ресурси в ті сфери виробництва, які визнаються більш необхідними для максимального задоволення людських потреб при наявних факторах виробництва.

Зазначену проблему вибору ілюструє *крива виробничих можливостей* (рис. 3.2). Як і будь-яка економічна модель, вона передбачає певне спрощення. Кожна точка цієї кривої – комбінація обсягів двох благ, які умовно виробляються у суспільному виробництві даної країни при даному обсязі ресурсів та даному рівні розвитку техніки та технології. Припустимо, що все розмаїття продуктів виробництва зводиться до двох видів: продуктів харчування і машин. Існує декілька комбінацій обсягів їх виробництва з наявних факторів виробництва. Якщо у суспільстві хочуть збільшити виробництво машин з 4 одиниць (точка А) до 8 (точка Б), це можна зробити лише зменшуючи випуск продуктів харчування з 4 (точка А) до 2 (точка Б) одиниць, оскільки ресурси обмежені.

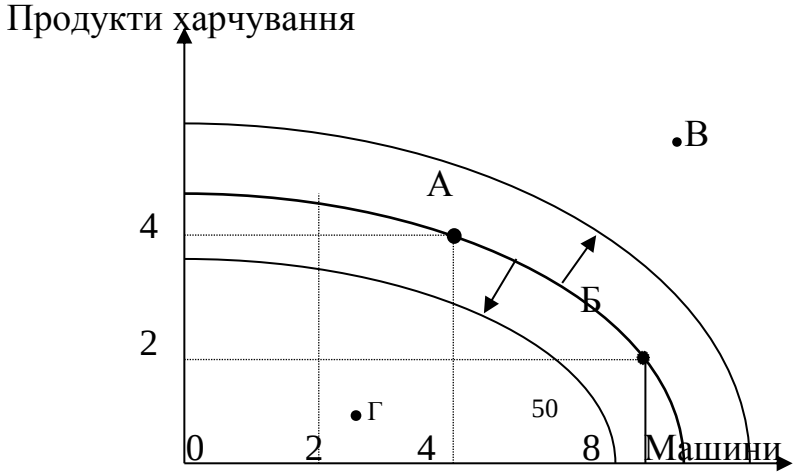

Рис. 3.2. Крива виробничих можливостей

Точка Г свідчить про недовикористання наявних ресурсів. Найбільш бажаною для суспільства буде точка В, але вона недосяжна, оскільки знаходиться поза межами виробничих можливостей. Зауважимо, що крива виробничих можливостей не є постійною. Вона може зсуватися, якщо змінюється обсяг наявних факторів виробництва або змінюється ефективність їх використання.

3.2. Суспільне виробництво: структура, результат та ефективність.

Поєднання особистого та речових факторів становить зміст *процесу виробництва*.

Виробництво завжди носить суспільний характер, бо будь-яке життєве благо створюється або в результаті кооперації або в результаті поділу праці. Навіть праця окремого ремісника, фермера, письменника, програміста є частиною суспільного виробництва, бо вони працюють у системі суспільного поділу праці.

Суспільне виробництво – це сукупність окремих виробництв в їхньому взаємозв'язку, взаємодії та взаємозалежності. Суспільне виробництво структурно неоднорідне. Суспільне виробництво поділяють на матеріальне і нематеріальне виробництво. До *матеріальної сфери* суспільного виробництва належать ті галузі виробництва, в яких створюються *матеріальні блага* (паливно-енергетичний комплекс, промисловість, сільське і лісне господарство, будівництво), і підприємства, що надають *матеріальні послуги* (вантажний транспорт, обслуговування і ремонт техніки, оптова торгівля, громадське харчування, кредитно-фінансові послуги, спеціалізовані галузі ділових послуг (інформаційних, рекламних, консультаційних), прикладна наука).

До *сфери нематеріального* виробництва відносяться галузі, що виробляють *нематеріальні послуги* (роздрібна торгівля, пасажирський

транспорт, зв'язок, що обслуговує населення, побутове обслуговування, житлово-комунальне господарство, охорона здоров'я, фундаментальна наука) та заклади, що створюють *духовні цінності* (освіта, культура, мистецтво тощо).

Виробництво матеріальних і нематеріальних послуг становить *сферу послуг*. Галузі цієї сфери не створюють матеріального продукту, але їх послуги необхідні для організації виробництва та для задоволення безпосередніх потреб людини. Структура суспільного виробництва схематично представлена на рис. 3.3.

Співвідношення нематеріального та матеріального виробництва з розвитком суспільно-історичного прогресу змінюється. В умовах високого рівня розвитку науки і техніки зростають роль і значення сфери нематеріального виробництва і особливо продукування духовних цінностей, швидко розвивається сфера послуг, сфера інформаційного обслуговування виробництва.

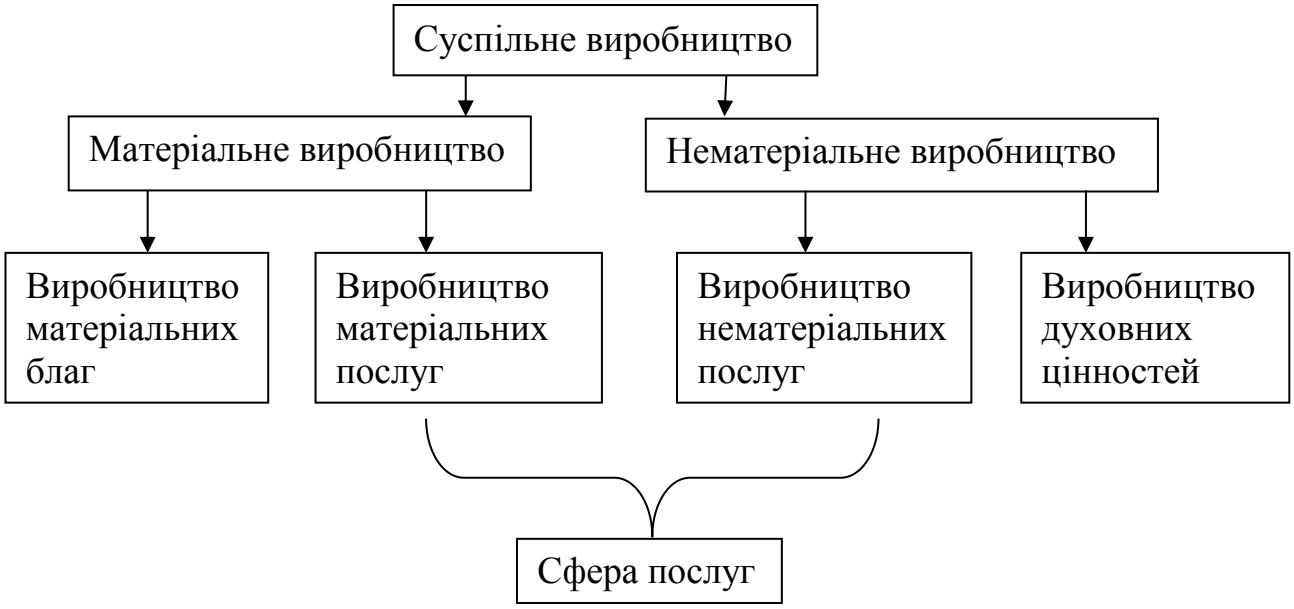

Рис. 3.3. Структура суспільного виробництва

Суспільне виробництво має і свою *кримінальну складову*, яка задовольняє асоціальні (протизаконні) потреби. Основними сферами кримінальної діяльності у сучасних умовах є:

– незаконне виготовлення і розповсюдження наркотичних засобів;

– незаконна торгівля зброєю та військовою технікою;

– шахрайство у кредитно-банківських та небанківських фінансових установах;

– відмивання грошей, які отримані від здійснення злочинних операцій;

– ухилення від оподаткування;

– шахрайство з використанням комп'ютерних систем;

– торгівля викраденими та контрабандними автомобілями;

– торгівля людьми і організована проституція тощо.

Результати виробництва втілюються у життєвих благах – продуктах виробництва. Результатом суспільного виробництва є **сукупний суспільний продукт** – сукупність усіх матеріальних і духовних благ, що вироблені у національному господарстві за певний період часу (рік, місяць, день).

Сукупний суспільний продукт має наступну натурально-речову *структуру*:

предмети споживання – речі, які задовольняють потреби людей безпосередньо як життєві матеріальні та духовні блага;

засоби виробництва – речі, які задовольняють потреби людей опосередковано, шляхом використання їх для виготовлення інших благ;

послуги – корисний ефект людської праці, який не має речової форми і споживається в момент його виробництва;

воєнна продукція – товари, що задовольняють потребу суспільства у національній безпеці.

Товари та послуги кримінальної економіки мають свою специфіку. **Товар кримінальної економіки** – це специфічний продукт праці, призначений для задоволення асоціальних (протизаконних) потреб, який приносить його виробнику надвисокі і суспільно необліковані прибутки. Таким чином, товар тіньової (кримінальної) економіки має наступні особливості:

– він становить речову основу кримінальних економічних відносин;

– використання цього товару має на меті задоволення асоціальних (протизаконних) потреб (незаконно виготовлена зброя – вчинення вбивств; наркотичні засоби – задоволення наркотичних потреб, фальшиві гроші – незаконне збагачення тощо);

– виготовлення та реалізація товарів кримінального роду дозволяє отримувати надвисокі прибутки (наприклад, торгівля деякими наркотичними речовинами дозволяє отримувати до 500 та більше % прибутку).

Слід зауважити, що розповсюдження товарів та послуг кримінальної економіки становить значну загрозу національній безпеці країни. Виникає загроза як життю людей, так і добробуту суспільства, оскільки розповсюдження подібних товарів супроводжується відтворенням асоціальних цінностей, які у свою чергу руйнують самі підвалини суспільних відносин.

Важливою характеристикою суспільного виробництва є його *ефективність***.** Виробництво є ефективним, якщо вартість створеного продукту перевищує витрати на його виробництво. Поняття ефективності виробництва стосується як окремого підприємства, так і національного господарства у цілому.

Для вимірювання ефективності виробництва розраховують показники віддачі і ємності. *Показник віддачі* характеризує результат, який припадає на одиницю використаних ресурсів, і розраховується як відношення результатів виробництва до витрат, пов’язаних з ним. *Показник ємності* показує, які витрати потрібно зробити, щоб отримати одиницю результату, і розраховується як відношення витрат ресурсів до результатів виробництва. Таким чином, показники віддачі і ємності є оберненими один до іншого.

Показники віддачі і ємності розраховуються окремо за кожним фактором виробництва. Вони мають специфічні назви в залежності від аналізованого фактора виробництва, але методика розрахунку однакова (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Показники ефективності виробництва

Фактор виробництва	Показники ефективності виробництва	
	Показник віддачі	Показник ємності
Робоча сила	Продуктивність праці	Трудоємність
Предмет праці	Матеріаловіддача	Матеріалоємність
Засіб праці	Фондовіддача	Фондоємність

Вказані показники характеризують *економічну ефективність*. Однак не менше значення має також і *соціальна ефективність*. Її характеризують такі показники як умови праці, характер і змістовність праці, співвідношення робочого та вільного часу, вплив виробництва на навколишнє середовище тощо. Досвід світової економіки показує, що часом підвищення економічної ефективності супроводжується погіршенням показників соціальної ефективності: надмірною інтенсифікацією праці, фактичним зменшенням вільного від роботи часу, забрудненням навколишнього середовища.

3.3. Форми суспільного виробництва. Товар та його властивості.

Існують дві основні *форми суспільного виробництва* – натуральне і товарне. Історично першим виникло натуральне виробництво.

Натуральне виробництво – це така форма організації виробництва, при якій процес створення матеріальних благ спрямований безпосередньо на задоволення власних потреб виробника. В таких умовах створений продукт (його називають *натуральний продукт*) не набуває товарної форми, а утворює фонд життєвих коштів самого виробника. Натуральне

виробництво можливе за умови незначних за обсягом і одноманітних за складом потреб.

Натуральне виробництво існувало у первісних народів, у рабовласницьких державах, у феодальну епоху. Ця форма господарювання характерна для традиційної економічної системи. В сучасних умовах натуральне виробництво існує у слаборозвинених державах, де переважає доіндустріальна економіка. На індустріальній стадії розвитку натуральне господарство змінює товарне виробництво.

Товарне виробництво – це така форма організації виробництва, при якій продукт виробляється не для власного споживання, а для обміну (продажу). В умовах товарного виробництва економічні відносини між людьми проявляються через ринок, через купівлю-продаж продуктів їхньої праці, а сам продукт праці стає товаром.

Основні *риси* натурального та товарного виробництва представлені в табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Риси натурального та товарного виробництва

Натуральне виробництво	Товарне виробництво
Замкненість господарства, оскільки продукт не виходить за його межі, а споживається самим виробником	*Відкритість господарства*, оскільки товар призначений для продажу на ринку
Слабко розвинутий суспільний поділ праці (праця має універсальний характер, працівники взаємозамінні)	*Сильно розвинутий суспільний поділ праці* (виробники спеціалізуються на виготовленні певного виду продукції)
Традиційність форм і методів виробництва (використання ручної праці, сталий асортимент	*Інноваційність форм і методів виробництва* (постійний пошук нових технологій виробництва,

продукції, технології змінюються повільно, оскільки виробник орієнтується на свої обмежені і заздалегідь відомі потреби)	розширення асортименту товарів стимулюється попитом споживачів)
Прямі господарські зв'язки між виробником і споживачем (оскільки це одна і та сама особа)	*Опосередковані господарські зв'язки* між виробником і споживачем (виробника і споживача пов'язує ринок)

Умовами виникнення товарного виробництва є:

1) розвинений суспільний поділ праці, який створює об'єктивну необхідність обміну між людьми продуктами різних видів праці: внаслідок спеціалізації виробника на виготовленні певного виду продукції він змушений відмовитися від виготовлення інших потрібних йому товарів і купує їх на ринку у інших виробників;

2) індивідуальне привласнення результатів праці: приватна власність виокремлює товаровиробників у самостійні господарські одиниці, і єдиною формою економічного зв'язку між ними стає обмін через ринок.

Життєздатність товарного виробництва пояснюється тим, що йому притаманний ефективний механізм економічного змагання виробників, який забезпечує могутні стимули до економічного зростання; товарне виробництво має унікальну здатність адаптуватися до різноманітних форм власності; в умовах товарного виробництва виробники достатньо гнучко реагують на швидкозмінні потреби споживачів, забезпечують більш повне їх задоволення і цим реалізують стратегічну мету суспільного розвитку.

Найважливішою категорією товарного виробництва є **товар** – продукт праці, призначений для обміну шляхом купівлі-продажу. В свою чергу, обмінюватися може лише те, що потрібно людям, що має певну корисність. Ця властивість товару задовольняти певну потребу людини називається **споживна вартість товару**. Споживну вартість має будь-який

товар, але він може її втратити, якщо втратить свої корисні властивості або зникне сама потреба у цьому товарі.

Для того, щоб стати товаром, продукт повинен мати ще одну властивість – спроможність обмінюватися на інші товари. Ця властивість товару обмінюватися на інші товари у певних кількісних пропорціях називається **мінова вартість товару**.

Отже, товар має дві властивості – споживну вартість і мінову вартість. Ці властивості є результатом *двоїстого характеру людської праці*, що міститься в товарі. З одного боку – праця завжди є *конкретною*, тобто являє собою цілеспрямовану специфічну виробничу діяльність людини (наприклад, пекаря, столяра, будівельника), результатом якої є певна споживна вартість (наприклад, хліб, меблі, дім відповідно). З іншого боку, праця є *абстрактною*, тобто будь-який вид роботи вимагає затрат людської енергії (фізичної або інтелектуальної). Результатом абстрактної праці є **вартість** – втілений в товарі суспільний труд, необхідний для його виготовлення. Саме вартість є тим спільним, що є в кожному товарі і дає можливість порівнювати різні за споживною вартістю товари і визначати пропорцію обміну. Вартість в процесі обміну набуває форми мінової вартості.

Чим же визначається вартість товару? Згідно із **законом вартості**, вартість товару вимірюється суспільно необхідними витратами на його виробництво. Ці витрати відображають середні умови виробництва товару в країні, тому вартість є своєрідним нормативом, який формується на ринку і в який виробники мають «вкластися». Саме вартість лежить в основі цін на товари.

Закон вартості має велике *значення* для функціонування товарного виробництва:

– є стихійним регулятором товарного виробництва - визначає величину витрат, ціни, розмір прибутку;

– стимулює підвищення ефективності виробництва через необхідність «вкладатися» у суспільно необхідні витрати;

– сприяє перерозподілу ресурсів від неефективних виробників до ефективних через механізм банкрутства.

Вартість та споживна вартість є *об'єктивними* категоріями. Одночасно з ними товар характеризують такі *суб'єктивні* категорії як корисність і цінність.

Корисність – це суб'єктивне сприйняття споживачем здатності товару задовольнити певну людську потребу. Один і той самий товар з однаковою споживною вартістю може мати зовсім різний ступінь корисності для окремих споживачів. Люди, купуючи ті чи інші товари, тим самим ніби оцінюють ступінь їхньої корисності конкретно для себе. Ступінь корисності товару для конкретного індивіда називається **цінністю**. Цінність має лише те, що є цінним в очах покупця.

Отже споживна вартість і вартість є об'єктивними характеристиками товару, а корисність і цінність – суб'єктивними характеристиками. З іншої сторони, споживна вартість і корисність відображають якісну сторону властивостей товару, а мінова вартість та цінність – кількісну сторону.

3.4. Гроші та їх функції. Закон обігу грошей.

Процес поступового еволюційного розвитку обміну породжує появу особливого товару, який стихійно виділяється з поміж усіх інших товарів для виконання функції загального еквіваленту обміну. Цей товар отримав назву гроші. Отже, **гроші** – це особливий товар, який виконує роль загального еквівалента обміну. З появою грошей виникла і **ціна** – грошовий вираз вартості товару.

Сутність грошей проявляється у їх *функціях*:

1) ***міра вартості*** – за допомогою грошей вимірюється вартість усіх інших товарів. Цю функцію гроші виконують ідеально, шляхом призначення товарам цін;

2) ***засіб обігу*** – гроші опосередкують мінові відносини. Цю функцію гроші виконують реально;

3) ***засіб платежу*** – гроші обслуговують погашення різних боргових зобов'язань (виплата заробітної плати, сплата ренти, податків, комунальних платежів, кредитних платежів);

4) ***засіб накопичення*** – за допомогою грошей утворюються заощадження, тобто грошові резерви з метою страхування або нагромадження багатства. Цю функцію найкраще виконують стабільні валюти;

5) ***світові гроші*** – обслуговування міжнародних розрахунків. Цю функцію виконують тільки вільно конвертовані валюти (долар США, фунт стерлінгів, євро, ієна тощо).

У своїй еволюції гроші пройшли три *етапи*:

1) товарний, на якому роль грошей виконували різноманітні товари: зерно, худоба, хутро, прикраси тощо;

2) металевий, на якому функція грошей закріпилася за благородними металами – золотом та сріблом;

3) паперово-кредитний, на якому з'явилися паперові (казначейський білет) та кредитні гроші (вексель, банкнота, чек, депозитні та електронні гроші). Більш докладно ці види грошей будуть розглянуті в темі 9.

Важливою умовою функціонування ринкової економіки є відповідність між вартістю товарів, створених в країні, і кількістю грошей, які знаходяться в обігу та опосередковують реалізацію товарів.

Грошовий обіг регулює **закон грошового обігу**. Він визначає, що кількість грошей, необхідних для обігу (з урахуванням швидкості обігу грошової одиниці), має відповідати обсягу товарної маси, призначеної для реалізації на ринку.

$$P \times Q = M \times V,$$

де: M – грошова маса;

V – швидкість обігу грошей;

P – рівень цін;

Q – обсяг виробництва;

P×Q – товарна маса;

M×V – грошова маса.

Відповідно: M= P×Q / V.

Порушення пропорції між товарною та грошовою масою призводить до інфляції (знецінення грошей).

Ключові терміни

Потреби. Економічні інтереси. Виробництво. Фактори виробництва. Робоча сила. Засоби виробництва. Предмети праці. Засоби праці. Крива виробничих можливостей. Суспільне виробництво. Матеріальне виробництво. Нематеріальне виробництво. Сфера послуг. Сукупний суспільний продукт. Товар. Послуга. Товар кримінальної економіки. Економічна ефективність. Показники віддачі. Показники ємності. Соціальна ефективність. Натуральне виробництво. Товарне виробництво. Товар. Споживна вартість товару. Мінова вартість товару. Вартість. Закон вартості. Корисність. Цінність. Гроші. Закон грошового обігу.

Теми рефератів

1. Людина як головний елемент та рушійна сила розвитку суспільного виробництва.
2. Класифікація потреб людини. Закон зростання потреб.
3. Вплив науково-технічної революції на структуру потреб людини та розвиток факторів виробництва.
4. Рушійні сили розвитку суспільного виробництва.
5. Економічні ресурси та фактори виробництва.
6. Праця як джерело добробуту та багатства людини.
7. Ефективність виробництва - основа досягнення високого рівня життя.

8. Теорії вартості.

9. Гроші та їх функції в сучасній економіці.

10. Фальшивомонетництво та його наслідки.

Питання для самоконтролю

21. Що є спонукальним мотивом виробництва благ?

22. Яких форм набувають класичні фактори виробництва в умовах ринкової економіки?

23. Яку структуру має суспільне виробництво?

24. Які показники характеризують соціальну ефективність виробництва?

25. Порівняйте риси натурального та товарного виробництва.

26. Чим відрізняється послуга від товару?

27. В чому полягає специфіка товару кримінального сектору економіки?

28. Які властивості має товар?

29. Сформулюйте закон вартості.

30. Сформулюйте закон грошового обігу. До яких наслідків призводить порушення пропорції між товарною та грошовою масою?

Тестові завдання

1. Предмет праці - це:

а) фізичні та розумові зусилля людини, спрямовані на створення продукту праці;

б) те, за допомогою чого людина перетворює природні ресурси на продукт праці;

в) те, на що спрямована людська праця з метою створення продукту праці;

г) те, що створює людина в процесі праці;

д) правильна відповідь відсутня.

2. Який з наступних елементів не належить до фактора виробництва «земля»:

а) рілля;

б) водні ресурси;

в) мінеральні ресурси;

г) ліси;

д) обладнання.

3. Робоча сила – це:

а) здатність до праці, сукупність фізичних, розумових і творчих сил людини, які використовуються при створенні життєвих благ;

б) витрати людської енергії взагалі;

в) робота підприємців та державних підприємств;

г) процес виробництва;

д) уміння людини читати і спілкуватись.

4. Який з наступних показників характеризує ефективність використання засобів праці?

а) продуктивність праці;

б) фондомісткість;

в) трудоємність;

г) матеріаломісткість;

д) правильна відповідь відсутня.

5. Характерними рисами натурального господарства є:

а) сильно розвинутий суспільний поділ праці;

б) опосередковані зв’язки між виробництвом і споживанням;

в) замкненість господарства;

г) коопераційні зв’язки з іншими господарськими структурами;

д) правильна відповідь відсутня.

6. Споживна вартість товару - це:

а) здатність товару обмінюватися на інші товари;

б) здатність товару задовольнити певну потребу людини;

в) суб'єктивна оцінка споживачем вартості товару;

г) вартість споживання природних ресурсів;

д) правильна відповідь відсутня.

7. Вартість товару визначається суспільно необхідними витратами його виробництва, тобто:

а) індивідуальними витратами кожного виробника;

б) середніми витратами, необхідними для виробництва основної маси товарів даного виду;

в) витратами, у які суспільству обходиться виробництво товару;

г) витратами провідних виробників;

д) правильна відповідь відсутня.

8. Згідно з законом грошового обігу, обсяг грошової маси має бути:

а) оберненопропорційним товарній масі та прямопропорційним швидкості обігу грошей;

б) оберненопропорційним товарній масі;

в) прямопропорційним швидкості обігу грошей;

г) прямопропорційним товарній масі та оберненопропорційним швидкості обігу грошей;

д) правильна відповідь відсутня.

9. Коли гроші використовуються для погашення різних боргових зобов’язань, вони виконують функцію:

а) міри вартості;

б) засобу обігу;

в) засобу платежу;

г) засобу нагромадження;

д) світових грошей.

10. Функцію світових грошей виконують:

а) тільки паперові гроші;

б) тільки золоті гроші;

в) тільки національна валюта;

г) тільки вільноконвертована валюта;

д) правильна відповідь відсутня.

Тема 4

Ринок та механізм його функціонування. Попит і пропозиція

4.1. Ринок: сутність та функції.

4.2. Попит. Закон попиту. Крива попиту.

4.3. Пропозиція. Закон пропозиції. Крива пропозиції. Ринкова рівновага.

4.4. Конкуренція та її роль в ринковій економіці.

4.1. Ринок: сутність та функції.

Ринок – це механізм поєднання виробників і споживачів або сукупність економічних відносин, що складаються між продавцями і покупцями з приводу обміну (купівлі-продажу) товарів і послуг, організованого за законами товарного обігу (закон вартості, закон попиту, закон пропозиції).

Ринок виникає, коли складаються певні *умови*. Розглянемо їх більш детально.

Суспільний поділ праці. **Суспільний поділ праці** – відокремлення різних видів трудової діяльності, внаслідок чого значно зростає продуктивність суспільної праці. Суспільний поділ праці в еволюційному розвитку економічних систем відіграє вирішальну роль. Він визначає не тільки структуру та організаційну побудову продуктивних сил, комбінацію факторів виробництва, а й базові економічні відносини, що виникають між суб’єктами господарювання. Це складне багатоаспектне економічне явище, яке виявляється у співіснуванні різних видів конкретної праці та характеризується певною структурою суспільної організації виробництва. Перший історичний поділ праці (відокремлення скотарства від землеробства) відбувся завдяки розвитку виробничого досвіду членів общин та появі принципово нових засобів праці, а головне – нових потреб. Поступово разом із появою металевих знарядь праці, винаходом технології

металообробки і підвищенням продуктивності праці сформувалися передумови для другого великого поділу праці, сутність якого полягає у відокремленні ремісництва. Виникнення гончарного виробництва, ткацтва, ковальського ремесла дало поштовх розвитку промисловості в цілому і швидко розширило сферу регулярного товарного обігу. Як наслідок, торгівля стала самостійною сферою господарювання, а купецтво відокремилося в самостійну професійну групу. Так відбувся третій великий поділ праці. Четвертий великий суспільний поділ праці – відокремлення сфери нематеріального виробництва від сфери матеріального, яке відбулося в розвинутих країнах світу. В цих країнах активно формуються умови для наступних великих суспільних поділів праці, зокрема відокремлення інформаційної сфери від сфер матеріального та нематеріального виробництва, виокремлення управлінської праці в обох сферах;

Індивідуальне привласнення результатів праці на основі приватної власності. Оформлення ринкових відносин в певну сферу життєдіяльності суспільства вимагає, щоб суспільний поділ праці був доповнений правом індивідуального привласнення результатів праці та розпорядження ними. Історично вперше така умова формується лише за виникненням приватної власності на засоби виробництва в період другого великого суспільного поділу праці між землеробством і ремісництвом, на базі якого згодом виникає промисловість.

Виділяють суттєві *умови функціонування ринку*, серед них:

економічна свобода, під якою розуміють вільність вибору економічними суб’єктами ресурсів, видів та способів господарської діяльності, товарів та послуг. Економічна свобода захищає господарюючих суб’єктів від примусу з боку інших суб’єктів господарювання. При цьому свобода переслідувати егоїстичні інтереси не означає абсолютного свавілля окремої людини. Економічна свобода реалізується в рамках єдиних правил, що формуються державою;

конкуренція економічних суб'єктів, яка передбачає розосередження економічної влади між учасниками обміну таким чином, щоб ніхто з них не мав можливості суттєво впливати на ринкову ситуацію, змінюючи її для своєї вигоди;

вільне ціноутворення, яке виступає як базовий координуючий механізм ринку. Ціни, що виникають у результаті угод між покупцями та продавцями, координують дії мільйонів людей, кожен з яких переслідує виключно свої інтереси. В результаті цінової координації зі стихійних та непланових дій виростає узгоджена економічна структура;

багатоманітність форм власності і видів господарювання, серед яких, як показує світовий досвід, чільне місце займає приватна власність.

Значення ринку найкраще розкривається через його *функції*:

– *інтегруючу* (ринок зводить разом ізольовані рішення економічних суб'єктів);

– *інформаційну* (ринок є джерелом інформації щодо кількості, асортименту, якості, ціни продукції тощо);

– *регулюючу* (ринок шляхом розподілу та перерозподілу ресурсів відповідно до платоспроможного попиту регулює структуру виробництва);

– *стимулюючу* (ринок націлює на пошуки найвищої ефективності шляхом зниження витрат, упровадження нових технологій).

Всі ці функції ринок в ідеалі виконує автоматично, без будь-якого втручання зовні. Однак у реальному житті ринкова система постійно проявляє деякі істотні недоліки та внутрішні обмеження, які не дозволяють цілком самостійно виконувати поставлені вище завдання. Звідси виникає потреба у державному регулюванні економіки (більш детально див. у темі 11).

Ринок має складну багатоаспектну структуру. **Структура ринку** – це сукупність елементів, з яких він складається і які взаємодіють між собою.

Ринки можна класифікувати за різними критеріями:

за об'єктами обміну:

– ринок факторів виробництва (праці, капіталу, землі, нерухомості)

– товарний ринок (споживчих товарів, послуг, технологій, інформації);

– фінансовий ринок (грошовий, цінних паперів, валюти);

за територіальною ознакою:

– місцевий;

– регіональний;

– національний;

– світовий;

за законністю операцій:

– легальний;

– тіньовий.

Важливо звернути увагу на те, що надзвичайно важливим і складним структурним утворенням ринкової економіки є ринкова інфраструктура.

Інфраструктура ринку – сукупність інститутів ринку, які обслуговують і забезпечують рух матеріальних і нематеріальних цінностей.

Основні *функції* ринкової інфраструктури полягають в наступному:

– здійснення правового і економічного консультування підприємців і захист їх інтересів в державних і приватних структурах;

– забезпечення фінансової підтримки економічних суб’єктів, включаючи кредитування, лізинг, аудит, страхування нових господарських формувань тощо;

– сприяння матеріально-технічному забезпеченню і реалізації продукції підприємств;

– регулювання руху робочої сили;

– створення необхідних умов для ділових контактів підприємців;

– здійснення маркетингового, інформаційного та рекламного обслуговування тощо.

Більш детально з елементами інфраструктури ринку можна ознайомитися в темі 5.

Кожен вид ринку має власну специфіку функціонування, при цьому спільним для них є наявність наступних *елементів*:

- попит;
- пропозиція;
- рівноважна ціна;
- конкуренція.

4.2. Попит. Закон попиту. Крива попиту

Попит - це платоспроможна потреба. Тобто попитом називається не будь-яка потреба, а лише та, яка підкріплена можливістю оплатити купівлю товару для задоволення потреби.

На попит впливають як цінові, так і нецінові фактори. Залежність між ціною товару і попитом на нього відома як *закон попиту*.

Закон попиту зводиться до наступного: на ринку, за інших рівних умов, існує зворотна залежність між ціною товару і попитом на нього, тобто в міру зростання ціни на товар зменшується попит на нього і, навпаки, падіння ціни на товар тягне за собою збільшення попиту (за інших рівних умов).

Закон попиту графічно ілюструє *крива попиту* (рис. 4.1).

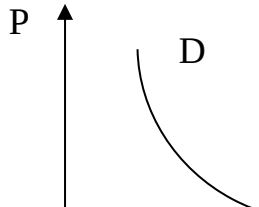

P – ціна товару;

Q – кількість товару;

D – попит.

Рис. 4.1. Крива попиту

Розрізняють зміни попиту і зміни розміру попиту. Розмір попиту змінюється під впливом ціни. Він може збільшуватися і зменшуватися, але ці зміни задані конкретними параметрами: кожному даному рівню ціни (в рамках даного попиту) завжди відповідає певний розмір попиту, що означає переміщення з однієї точки на іншу точку на постійній кривій попиту D_0D_0.

Зміна самого попиту виражається в зсуві кривої D_0D_0 (рис. 4.2).

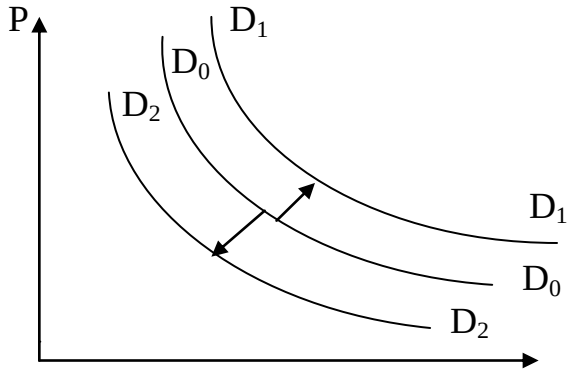

Рис. 4.2. Зсув кривої попиту (зміни попиту)

Збільшення попиту зміщує криву попиту вправо (крива D_1D_1), а зменшення попиту зміщує криву попиту вліво (крива D_2D_2).

Зміна попиту пов’язана з дією *нецінових факторів* (детермінант) попиту, до них відносять наступні.

Споживчі смаки. Змінення смаків споживачів відбувається швидко або повільно, та головне - постійно. Це пов’язано з розвитком виробництва, науково-технічним прогресом, модою, порою року, кліматом тощо.

Дохід споживачів. Якщо доходи зростають, то при незмінних цінах кількість запитуваних товарів збільшується і, навпаки, при зниженні

доходів у споживачів зникає можливість купувати деякі товари. Тобто існує прямий зв'язок між ростом доходів і ростом попиту, і навпаки. Товар, попит на який зростає при зростанні доходів споживача, називають в економічній теорії нормальним товаром. Проте існує і інша закономірність: при зростанні доходів споживачі пред'являють менший попит на товари, які раніше змушені були купувати через низьку платоспроможність. Наприклад, при збільшенні доходів споживач менше звертається в ремонтні майстерні (ремонт взуття, годинників), оскільки може дозволити собі купити нове взуття і нові годинники, менше вживає маргарин, варені ковбаси тощо, а більше - вершкове масло, м'ясо. Товар, попит на який спадає при зростанні доходу споживачів, називається ***нижчим товаром***.

Очікування споживачів. Споживчі очікування стосуються розвитку економічної та політичної ситуації в країні і за кордоном. Зростання розміру закупівлі при підвищенні ціни на даний товар відображає очікування покупцями ще більшого зростання ціни.

Ціни на взаємозамінюючі та взаємодоповнюючі товари. ***Взаємозамінюючі товари*** або товари-субститути - це такі товари, які у споживанні можна замінювати один одним. При зростанні ціни одного товару-субституту відбувається зростання попиту на інший. Наприклад, до взаємозамінюючих товарів можна віднести автобусний і тролейбусний транспорт, маргарин і масло тощо. Якщо, наприклад, збільшилась ціна на каву, то частина покупців (беручи до уваги закон попиту) купуватиме її в меншій кількості і перейде на споживання чаю, ціна якого не змінилася. Таким чином, існує прямий зв'язок між ціною на один із взаємозамінюючих товарів і попитом на інший.

Взаємодоповнюючі товари (компліментарні) - це такі товари, які споживаються, як правило, одночасно. Для таких товарів зростання ціни на один із взаємодоповнюючих товарів призводить до падіння попиту на інший. До числа взаємодоповнюючих товарів можна віднести, наприклад,

автомашини та бензин, пилососи та фільтри до них, посудомийні машини та спеціальні мийні засоби тощо.

Чисельність покупців. Тут зв'язок прямий: збільшення кількості платоспроможного населення веде до підвищення попиту на більшість товарів і навпаки – зменшення кількості споживачів веде до зниження попиту на товари.

В економічній теорії виділяють сталі ситуації, за яких закон попиту порушується, а крива попиту стає висхідною. Останні отримали назву *«парадокси попиту».* Найбільш відомими серед них є:

- *парадокс Гіффена:* англійський економіст Роберт Гіффен виявив явище одночасного підвищення ціни і попиту на картоплю під час голоду в Ірландії в середині 1890-х років.

Дія парадокса Гіффена проявилася і в нашій країні на початку 1990-х років стосовно малозабезпеченої частини родин. Коли різко зросли ціни на «продукти для бідняків», так звані товари Гіффена (борошно, картопля, хліб, крупа, макарони тощо), обсяг їх купівлі не тільки не зменшився, а навпаки, різко підвищився. Щоб вижити в кризових умовах, люди були змушені свої низькі доходи й незначні заощадження витрачати на найважливіші і відносно дешевші продукти харчування, замінюючи ними у споживанні більш дорогі товари;

- *ефект Веблена* (демонстративного споживання) - це ситуація, коли тримається або навіть підвищується попит на престижні дорогі товари саме за умови високої ціни на них. Адже багаті споживачі купують товари не тільки з утилітарних міркувань, а й з престижних.

Попит може по-різному реагувати на зміну ціни. Ця реакція описується поняттям **цінова еластичність попиту**, під якою розуміється міра зміни попиту залежно від зміни ціни.

Кількісно цінова еластичність попиту виражається за допомогою *коефіцієнта цінової еластичності попиту (Ed_p):*

$$Ed_p = \frac{\text{відсоткова зміна обсягу попиту}}{\text{відсоткова зміна ціни}}$$

Розрізняють наступні *види попиту* залежно від його еластичності:

еластичний попит ($Ed_p > 1$) - попит активно реагує на зміну ціни і змінюється більшою мірою, ніж ціна;

нееластичний (жорсткий) попит ($Ed_p < 1$) - попит слабо реагує на зміну ціни і змінюється у меншій мірі, ніж ціна;

одиничний попит ($Ed_p = 1$) - відносна зміна попиту дорівнює відносній зміні ціни;

абсолютно нееластичний попит ($Ed_p = 0$) - зміна ціни не приводить до будь-якої зміни кількості попиту;

абсолютно еластичний попит ($Ed_p \to \infty$) - найменше зниження ціни стимулює покупців збільшувати покупки від нуля до межі своїх можливостей.

На цінову еластичність попиту впливають наступні *чинники:*

– замінюваність (наявність товарів-субститутів) - чим більше добрих замінників цього товару знаходиться на ринку, тим еластичніше буде попит на цей товар. Попит на товар, що не має замінника, - нееластичний;

– питома вага ціни товару в доході споживача - чим більше місця займає ціна товару в доході споживача, тим еластичніше буде попит на нього. (Питома вага вартості ручки в доході споживача невелика, а питома вага ціни телевізора велика, тому, коли підвищиться ціна на те і інше на 1%, то на ручку попит істотно не зменшиться, а на телевізор зменшиться);

– категорія товару (попит на предмети розкоші - еластичний, на предмети першої необхідності - нееластичний);

– чинник часу - попит на продукт тим більш еластичний, чим довше період часу для ухвалення рішення споживачем про його купівлю.

Цінова еластичність попиту має враховуватися виробником при вирішенні питання про зміну ціни цього товару, оскільки вона впливає на

обсяг виручки від реалізації цього товару. Чим еластичніше попит на певний товар, тим меншою буде виручка від реалізації при підвищенні його ціни. Чим жорсткішим є попит, тим більшою є виручка від реалізації при підвищенні його ціни.

4.3. Пропозиція. Закон пропозиції. Крива пропозиції. Ринкова рівновага.

Пропозиція - ця загальна кількість товарів, яка знаходиться на ринку, або може бути туди доставлена.

Закон пропозиції: на ринку, за інших рівних умов, існує пряма залежність між ціною товару і його пропозицією, тобто в міру зростання ціни на товар збільшується його пропозиція, і навпаки, падіння ціни на товар призводить до зменшення пропозиції (за інших рівних умов).

Закон пропозиції ілюструє *крива пропозиції*, яка має висхідний характер (рис. 4.3).

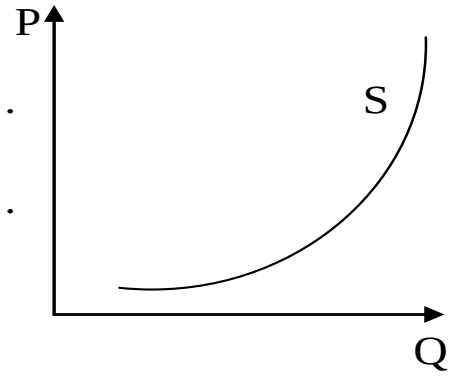

P – ціна товару;

Q – кількість товару;

S – пропозиція.

Рис. 4.3. Крива пропозиції

Так само, як і у ситуації з попитом розрізняють зміни розміру пропозиції і зміни пропозиції. Зміни розміру пропозиції ілюструються рухом по кривій пропозиції, спричиненим зміною ціни. Зміни пропозиції відбуваються під дією нецінових факторів і графічно відображаються у зсуві кривої пропозиції (рис. 4.4)

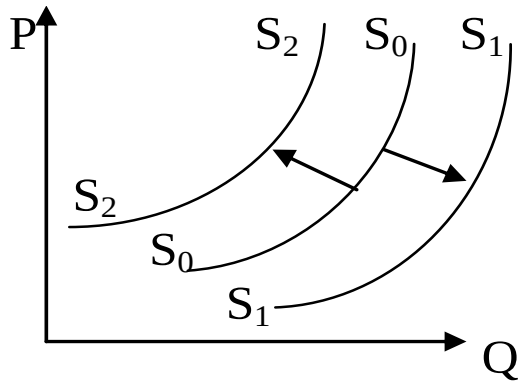

Рис. 4.4. Зсув кривої пропозиції (зміна пропозиції)

Зміни пропозиції можуть бути викликані наступними *факторами* (*неціновими детермінантами пропозиції*):

Зміни цін на ресурси. За умови росту цін на ресурси виробництво продукції з них буде приносити менші прибутки, що знижує стимули для виробництва. Наприклад, якщо збільшуються ціни на сільськогосподарські машини і механізми, добрива, насіння, паливно-мастильні матеріали, то це призведе до зростання витрат на виробництво та зменшення пропозиції сільськогосподарської продукції. Якщо ціни на ресурси будуть зменшуватись, це призведе до скорочення витрат виробництва и збільшення можливого прибутку. В даному випадку дія мотиваційного механізму підприємця приведе до збільшення пропозиції.

Використання сучасних технологій. Використання більш сучасних технологій, як правило, приводить до скорочення витрат виробництва, тобто стимулює зростання пропозиції.

Зміна розміру податків і дотацій. Високі податки знижують стимули до виробництва продукції в легальному секторі економіки і стимулюють розширення тіньового виробництва. Податкові пільги здатні збільшити пропозицію певних товарів.

Ціни на інші товари. Певний вплив на зміну в пропозиції товару чинять і зміни в цінах на інші товари. Причини цього зв'язку слід шукати в мобільності економічних ресурсів - в можливості їх альтернативного використання. За умов, коли ціна на інший товар зростає, а на даний залишається незмінною, виробник буде вважати доцільним, з точки зору

своєї вигоди - одержання більшого прибутку, переключити використання ресурсів з виробництва товару, ціна на який не змінилась, на виробництво товару, ціна на який підвищилась. Тому при зростанні цін на інший товар пропозиція даного товару зменшується. І навпаки, зниження ціни на інший товар, для виробництва якого використовуються ресурси, що можуть бути використані для виробництва даного товару, буде сигналом щодо розширення пропозиції даного товару.

Кількість продавців. При збільшенні кількості виробників даного товару його пропозиція збільшиться, а при зменшенні кількості виробників пропозиція товару знизиться.

Однією з характеристик пропозиції є її еластичність. **Еластичність пропозиції** – це ступінь реакції пропозиції на зміну ціни.

Кількісно цінова еластичність пропозиції виражається *коефіцієнтом цінової еластичності пропозиції (Es_p):*

$$Es_p = \frac{\text{відсоткова зміна обсягу пропозиції}}{\text{відсоткова зміна ціни}}$$

Розрізняють наступні *види пропозиції* залежно від її еластичності:

еластична пропозиція ($Es_p > 1$) - пропозиція активно реагує на зміну ціни і змінюється більшою мірою, ніж ціна;

нееластична (жорстка) пропозиція ($Es_p < 1$) пропозиція слабо реагує на зміну ціни*;*

абсолютно нееластична пропозиція ($Es_p = 0$) - має місце в тих випадках, коли зміна ціни не може вплинути на обсяг пропозиції;

абсолютно еластична пропозиція ($Es_p \to \infty$) - це така пропозиція, обсяг якої при певному рівні ціни не обмежений;

одинична пропозиція ($Es_p = 1$) - відносна зміна пропозиції дорівнює відносній зміні ціни.

Взаємодію попиту і пропозиції в ринковій економіці можна проаналізувати за допомогою графіка (рис. 4.5), на якому криві попиту і пропозиції будуть зображені в одній системі координат. На осі ординат

вказана ціна P, яку виробник отримує за певну запропоновану кількість товару і яку споживач виплатить. Вісь абсцис показує потрібну і запропоновану кількість товару Q в даний період часу. Крива пропозиції S показує кількість продукції і ціну, за якою виробники можуть продавати товар на ринку. Крива попиту D показує кількість продукції, яку споживачі готові придбати за даною ціною. Крива попиту і крива пропозиції перетинаються в точці, яка в економічній теорії називається **точкою рівноваги.**

Ринкова рівновага – це стан ринку, при якому попит дорівнює пропозиції. При ціні P_0 запропонована і потрібна кількість товару одна і та ж і дорівнює Q_0, отже плани покупців і продавців співпали, тобто ринок знаходиться в стані рівноваги.

Уявімо тепер, що ринкові умови раптово змінились, ціна товару знизилася до P_1.

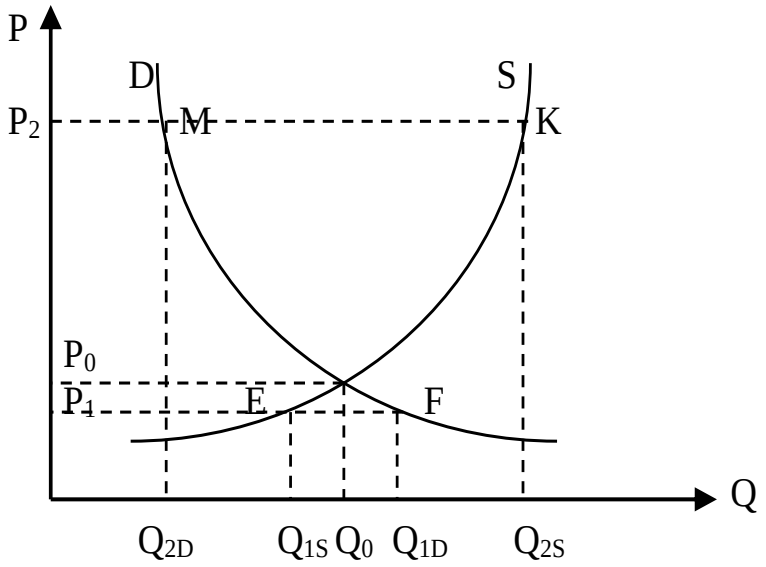

Рис. 4.5. Ринкова рівновага

В цих умовах (тобто по ціні P_1) виробнику не вигідно виготовляти товар, тому що ця ціна не покриває витрати, а споживач, навпаки, за цією ціною хотів би купити більше товару.

Коли розмір попиту перевищує запропоновану кількість, виникає нестача товару, тобто **дефіцит**. Розмір дефіциту дорівнює $Q_{1S}Q_{1D}$=EF. Розмір попиту більший за розмір пропозиції D>S. Внаслідок цього ціна

згодом підвищиться, припустімо, до рівня P_2. В цих умовах виробнику вигідно виготовляти і поставляти на ринок більшу кількість товару, але ціна, яка зросла, не для всіх покупців досяжна. Виникає економічна ситуація, яка називається **надвиробництвом товарів, надлишком товарів.** При надвиробництві розмір пропозиції товару за даною ціною P_2 перевищує розмір попиту S>D. Величина надлишку дорівнює: Q_{2D} Q_{2S}=МК. В результаті ціна зменшується. Таким чином, хоча попит і пропозиція на ринку не завжди врівноважені, ціна має тенденцію до рівноваги.

Взаємодія попиту і пропозиції повинна вирішувати три основні *завдання*:

1) забезпечити співпадіння за вартістю попиту і пропозиції;

2) досягти відповідність структури пропозиції і структури попиту; виробництва і споживання;

3) максимізувати обсяг грошового попиту й пропозиції, стимулюючи зростання доходів споживача і прибутковість підприємства.

4.4. Конкуренція та її роль в ринковій економіці

Конкуренція – це змагання між економічними суб’єктами за найбільш вигідні умови реалізації своїх інтересів.

Існують різні класифікації конкуренції. Виділяють наступні *види конкуренції* в залежності від:

− *сфери суперництва*:

внутрішньогалузева - це конкуренція між виробниками певної галузі. Об’єктами такої конкуренції є умови виробництва, ринки збуту, «портфелі замовлень» тощо;

міжгалузева конкуренція здійснюється між виробниками (підприємствами, підприємцями) даної галузі й виробниками інших галузей. Об'єктом конкуренції в даному випадку є більш висока норма

прибутку (рентабельності) в тій чи іншій галузі, отже, і боротьба за більш вигідне вкладення капіталу;

– *механізму суперництва*:

цінова конкуренція базується на маніпулюванні ціною з метою отримання максимального прибутку, захоплення ринків збуту тощо. В конкурентній боротьбі використовують різні види цін: монопольно високі, монопольно низькі, дискримінаційні, демпінгові. *Монопольно високі ціни* дозволяють отримати надприбутки за рахунок завищення ціни. Встановлення *монопольно низьких цін* дозволяє фірмі домінувати на ринку шляхом усунення конкурентів, які не можуть продавати свою продукцію за аналогічно низькими цінами. Монопольно низькі ціни можуть встановлюватися і за ситуації, яка називається *монопсонією*. Вона виникає тоді, коли на ринку діє один покупець, який диктує свої ціни продавцям. Щоб усунути конкурента з ринку, нерідко використовують *демпінгові ціни*, що є набагато нижчими від звичайних цін і не покривають витрат виробництва. У конкурентній боротьбі широко використовується і *дискримінаційні ціни*, тобто різні ціни на один і той же товар для різних покупців. Прикладом використання дискримінаційних цін є різна ціна одиниці товару залежно від обсягу його закупівлі. Цей метод широко використовується в Україні торговими організаціями;

нецінова конкуренція здійснюється шляхом забезпечення технічної переваги над конкурентом (це дозволяє підвищувати якість товарів, їх асортимент), безкоштовної доставки, післяпродажного сервісу, реклами, різного роду акцій;

недобросовісна - будь-які дії в конкуренції, що суперечать правилам, торговим та іншим чесним звичаям у підприємницькій діяльності. Недобросовісну конкуренцію можна класифікувати виходячи зі змісту та спрямованості неправомірних дій. Їх можна поділити на три великі групи:

а) неправомірні дії, спрямовані на отримання певних переваг над конкурентом за рахунок його інтелектуальної діяльності та ділової

репутації (неправомірне використання чужих позначень, рекламних матеріалів, упаковки; неправомірне використання товару іншого виробника; копіювання зовнішнього вигляду виробу; порівняльна реклама);

б) неправомірні дії, пов'язані з дезорганізацією виробничого процесу конкурента, створенням йому перешкод у процесі конкурентної боротьби та досягненням неправомірних переваг у конкуренції (дискредитація господарюючого суб'єкта (підприємця); купівля-продаж товарів, виконання робіт, надання послуг із примусовим асортиментом; схилення до бойкоту господарюючого суб'єкта (підприємця); схилення постачальника до дискримінації покупця (замовника); схилення господарюючого суб'єкта (підприємця) до розірвання договору з конкурентом; підкуп працівника постачальника; підкуп працівника покупця (замовника); досягнення неправомірних переваг у конкуренції);

в) дії, пов'язані з неправомірним збиранням, розголошенням та використанням комерційної таємниці (неправомірне збирання комерційної таємниці; розголошення комерційної таємниці; схилення до розголошення комерційної таємниці; неправомірне використання комерційної таємниці).

З недобросовісною конкуренцію тісно пов'язана група кримінальних методів - залякування, побиття і фізичне знищення конкурента, пошкодження або знищення майна.

– *умов здійснення конкуренції:*

досконала конкуренція – ринок, на якому багаточисельні виробники, що вільно входять на ринок і залишають його, пропонують багаточисельним споживачам однорідний продукт. Кожен виробник забезпечує незначний обсяг загального обсягу продукції, не має можливості впливати на ціну, а лише пристосовуються до ціни, що встановлюється ринком;

недосконала конкуренція (монополія, олігополія, монополістична конкуренція).

Монополія – це ринок, на якому один виробник протистоїть багаточисельним покупцям, здійснює значний контроль над цінами, встановлює бар'єри входу на ринок (встановлення монопольно низьких цін, цінова дискримінація тощо).

В залежності від причин виникнення розрізняють наступні *види монополій*:

закрита монополія – монополія, яка захищена від конкуренції юридичними нормами на основі патентів, авторських прав, торгових знаків;

відкрита монополія – монополія, яка виникає внаслідок виходу фірми на ринок з новою продукцією. При цьому фірма не має захисту від конкуренції;

природна монополія – базується на володінні унікальними природними ресурсами (наприклад, рідкі метали, особливі земельні ділянки під виноградники, алмази тощо) або виникає у галузях, де існування декількох виробників є економічно недоцільним (наприклад, електро-, водо-, газопостачання населенню, залізничний транспорт, емісія грошей);

штучна (економічна) монополія – об'єднання підприємств, що створюються заради отримання монополістичних вигод. Ці монополії навмисно змінюють структуру ринку: створюють бар'єри для входу на галузевий ринок нових фірм, обмежують аутсайдерам доступ до джерел сировини, ведуть з ними цінові війни.

Виділяють наступні *види економічної монополії*:

картель – це об'єднання декількох підприємств однієї галузі виробництва, учасники якого зберігають власність на засоби виробництва і виготовлений продукт, виробничу та комерційну самостійність, домовляються про частку кожного у загальному обсязі виробництва, ціни, ринки збуту;

синдикат – це об’єднання ряду підприємств однієї галузі, учасники якого зберігають власність на засоби виробництва, але втрачають власність на виготовлений продукт. У синдикатів реалізація продукції здійснюється через загальну збутову контору;

трест – це об’єднання ряду підприємств однієї або декількох галузей виробництва, учасники якого втрачають власність на засоби виробництва і виготовлений продукт, відбувається об’єднання виробництва, збуту, фінансів, управління. Власники окремих підприємств, що входять до складу тресту, отримують його акції, які надають право брати участь в управлінні і привласнювати відповідну частку прибутку;

консорціум – тимчасове статутне об’єднання промислового і банківського капіталу для досягнення спільної мети (спільне розміщення позики, здійснення спільного інвестиційного проекту);

конгломерат – юридична особа, до складу якої входять компанії, що здійснюють підприємницьку діяльність у різних галузях економіки. Як правило, конгломерати утворюються шляхом поглинання великою компанією кількох десятків малих і середніх фірм різних галузей і сфер діяльності.

Монополія неоднозначно впливає на ефективність та науково-технічний прогрес. З одного боку, порівняно швидко вирішуються організаційні і технологічні проблеми. З іншого – об’єктивні умови максимізації прибутку змушують монополіста виробляти менше продукції і продавати її за більш високою ціною, а також відсутність конкурентного тиску позбавляє монополіста стимулів до самовдосконалення, зниження витрат.

Олігополія – ринок, що характеризується невеликою кількістю великих за розміром фірм, які виробляють однорідну або різнорідну продукцію.

Причинами, що обмежують кількість фірм у галузі є:

− ефект масштабу (задана величина ефективного обсягу випуску продукції та обмежений попит визначають ситуацію, коли фірми, що не досягли оптимальних масштабів виробництва не можуть забезпечити отримання прибутку);

− технології, які захищені патентами, використання унікальної сировини. Це робить витрати вступу в галузь надзвичайно високими;

− діяльність фірм-олігополістів, які використовують стратегію зменшення кількості конкурентів шляхом злиття та поглинання.

Особливістю олігопольного ринку є те, що фірма при визначенні цінової стратегії повинна брати до уваги ціни та можливу реакцію конкурентів.

Учасниками олігопольних структур використовуються наступні *види цінових угод*:

картельні угоди – визначення квоти ринку для кожної фірми та рівня цін (наприклад , ОПЕК – організація країн-експортерів нафти);

лідерство в цінах – учасники ринку дотримуються цінової політики фірми-лідера.

Монополістична конкуренція – ринок, що передбачає велику кількість продавців, які пропонують багаточисельним покупцям різнорідну (диференційовану) продукцію. Вхід на такий ринок відносно нескладний, фірма може впливати на ціну свого товару.

Ознаки монополістичної конкуренції:

− товар кожної фірми є недосконалим замінником товару, що реалізується іншими фірмами. Продукт кожного продавця має унікальні якості або характеристики, які надають йому переваги над іншими конкурентами. Диференціація може бути побудована як на реальних (якість, місце продажу, додаткове після продажне обслуговування тощо), так і на удаваних відмінностях. Останнє досягається за допомогою активної реклами, використання відомих торгових знаків або торгових марок, іміджу фірми.

− на ринку існує відносно велика кількість продавців, кожен з яких задовольняє незначну частку ринкового попиту. Частка кожного з виробників коливається від 1% до 10% продажу на ринку.

− продавці, встановлюючи ціни на свої товари або визначаючи обсяги продажу, не враховують реакцію своїх конкурентів.

− на ринку є умови для вільного входу і виходу. Вхід на ринок нових підприємств не заблокований, але більш складний, ніж за умов досконалої конкуренції, оскільки треба мати відповідний розмір капіталу, технології та певний термін для визнання покупцями товарів нових торгових марок.

Позитивним наслідком монополістичної конкуренції є те, що вона націлює фірму на постійний пошук варіантів виділення свого продукту серед аналогічних товарів галузі, найповніше враховуючи при цьому різноманітність потреб споживачів. Це досягається шляхом застосування методів нецінової конкуренції.

Досконала конкуренція, монополія, олігополія, монополістична конкуренція є *типами ринкових структур*. Підсумкову порівняльну характеристику представлених базових ринкових структур надано у таблиці 4.1.

Таблиця 4.1.

Порівняльна характеристика базових ринкових структур

Критерії класифікації	**Досконала (чиста) конкуренція**	**Недосконала конкуренція**		
		Монополістична конкуренція	**Олігополія**	**Монополія**
Кількість суб'єктів ринку	Велика кількість малих фірм	Відносно велика кількість малих фірм	Кілька великих фірм	Одна фірма

Характерис-тика товару, що виробляєть-ся	Однорідний (не відрізняється у різних виробників)	Диференційований (відрізняється у різних виробників)	Однорідний або диференційова-ний	Унікальний (не має замінників)
Бар'єри для входу на ринок	Відсутні	Практично відсутні	Значні	Заблокова-ний вступ у галузь
Вплив на ціну окремого суб'єкта ринку	Відсутній	Обмежений	Значний	Абсолютний
Приклади	Ринок сільськогоспо-дарської продукції	Ринок одягу, взуття, побутової хімії	Ринок сталі, автомобілів	Ринок залізничних перевезень

В силу своєї суперечливої природи конкуренція має одночасно як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, вона виступає як зовнішня примусова сила, що спонукає учасників конкурентного процесу, переслідуючи свої власні мікрогосподарські інтереси, сприяти суспільному прогресу. Виділимо *позитивні наслідки конкуренції*:

− конкуренція сприяє розвитку науково-технічного прогресу;

− конкуренція примушує економити ресурси, сприяє зниженню цін;

− конкуренція веде до покращення якості продукції і обслуговування споживачів;

− конкуренція вирівнює норму прибутковості і рівень оплати праці в усіх галузях економіки.

Негативні наслідки загострення конкуренції полягають у тому, що вона може:

− породжувати свою протилежність – монополію;

− призводити до розорення та банкрутства малих і середніх підприємств;

− посилювати зростання рівня безробіття, майнове і соціальне розшарування населення;

− породжувати нечесні форми боротьби тощо.

З метою пом'якшення негативних наслідків конкуренції, зокрема обмеження монополізації економіки, держава реалізує конкурентну (антимонопольну) політику.

Конкурентна (антимонопольна) політика держави – це система заходів, націлених на запобігання підриву або викривлення конкуренції з боку фірм, що володіють ринковою владою.

Конкурентна політика містить два основні *напрямки*:

1) політика демонополізації, яка спрямована на обмеження зростання та зниження ступеня монополізації ринку. *Інструментами* політики демонополізації є система обмежень на злиття та інші міжфірмові угоди, деконцентрація монополій, що склалися, сприяння конкуренції в монополізованих галузях шляхом стимулювання створення нових підприємств, розвитку дрібного та середнього бізнесу;

2) корегування поведінки монополістів, сутність якого полягає в зменшенні вигоди від використання монопольної влади. Воно реалізується в формі регулювання рівня рентабельності, встановлення верхньої межі цін для монополістів тощо.

Передумовою реалізації конкурентної політики є прийняття *антимонопольного законодавства*, під яким розуміють пакет законів та правових норм, що спрямовані на досягнення успішного функціонування ринку та регулювання конкуренції.

В Україні у 1992-2002 рр. було прийнято низку законів та державних програм щодо обмеження монополізації та розвитку конкуренції. Органом державної влади, який здійснює контроль за дотриманням антимонопольного законодавства, є Антимонопольний комітет України. В *антимонопольному законодавстві України* визначено:

− кількісні параметри монопольного становища: частка на ринку одного суб'єкта господарювання, яка перевищує 35%, трьох 50%, п'яти – 70%;

− види зловживання монопольним становищем (нав'язування умов договорів, навмисне створення дефіциту, створення перешкод для входу на ринок, дискримінаційні ціни);

− неправомірні угоди (встановлення монопольно високих цін, поділ ринків);

− методи недобросовісної конкуренції;

− санкції за порушення законодавства (примусовий поділ монопольних утворень, штрафи, відшкодування завданої шкоди).

Ключові терміни

Ринок. Суспільний поділ праці. Економічна свобода. Структура ринку. Інфраструктура ринку. Попит. Закон попиту. Крива попиту. Нецінові детермінанти попиту. Парадокси попиту. Парадокс Гіффена. Ефект Веблена. Цінова еластичність попиту. Пропозиція. Закон пропозиції. Нецінові детермінанти пропозиції. Цінова еластичність пропозиції. Ринкова рівновага. Конкуренція. Внутрішньогалузева конкуренція. Міжгалузева конкуренція. Цінова конкуренція. Нецінова конкуренція. Недобросовісна конкуренція. Монополія. Олігополія. Монополістична конкуренція. Монопсонія. Закрита монополія. Відкрита монополія. Природна монополія. Штучна (економічна) монополія. Картель. Синдикат. Трест. Консорціум. Конгломерат. Конкурентна (антимонопольна) політика.

Теми рефератів

1. Національні моделі ринкової економіки.
2. Моделі переходу до ринку.
3. Економічний аналіз функціонування ринку наркотиків.

4. Функціонування інфраструктури національного ринку в Україні.
5. Типи ринкових структур.
6. Недобросовісна конкуренція: сутність та особливості в Україні.
7. Корупція як метод отримання конкурентних переваг.
8. Монополізація економіки як наслідок загострення конкуренції.
9. Особливості формування конкурентного середовища в Україні.
10. Антимонопольне регулювання: сутність та історія розвитку.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть необхідні передумови функціонування ринкового механізму.
2. Розкрийте структуру ринку.
3. Які фактори впливають на зміну попиту на товар?
4. Розкрийте механізм формування ринкової рівноваги.
5. Який взаємозв’язок існує між податковою політикою держави і рівнем пропозиції в легальному секторі економіки?
6. Назвіть методи недобросовісної конкуренції та засоби боротьби з ними.
7. Проаналізуйте основні переваги та недоліки досконалої конкуренції.
8. Охарактеризуйте основні типи монопольних об’єднань.
9. Назвіть найбільш поширені в реальній практиці господарювання типи ринкових структур.
10. Якою є роль конкуренції для функціонування ринкової економіки?

Тестові завдання

1. Що з наступного не є умовою функціонування ринку?

а) економічна свобода суб'єктів;

б) вільне ринкове ціноутворення;

в) замкненість економіки;

г) мобільність ресурсів;

д) правильна відповідь відсутня.

2. До елементів ринкового механізму не відноситься:

а) попит;

б) пропозиція;

в) конкуренція;

г) рівноважна ціна;

д) разом п. в, г;

е) правильна відповідь відсутня.

3. Яким чином попит пов’язаний з потребами?

а) у попиті відображаються всі потреби економічного суб’єкта;

б) у попиті відображаються найнагальніші потреби;

в) у попиті відображаються потреби, підкріплені можливостями;

г) попит відображає потреби, але в деяких випадках може виходити за їх межі;

д) правильна відповідь відсутня.

4. Зростання попиту на маргарин може бути викликано:

а) зниженням ціни вершкового масла;

б) зростанням ціни вершкового масла;

в) зростанням виробництва маргарину;

г) зниженням ціни олії;

д) вірна відповідь відсутня.

5. Закон пропозиції при інших рівних умовах встановлює:

а) залежність між ціною і кількістю товару, який запропоновано;

б) прямий зв’язок між кількістю і ціною запропонованого товару;

в) прямий зв’язок між пропозицією та попитом на товар;

г) обернений зв’язок між пропозицією та попитом на товар;

д) вірна відповідь відсутня.

6. Які з наступних факторів впливають на пропозицію товару?

а) витрати виробника;

б) ціна за одиницю товару;

в) якість товару;

г) разом п. а, б;

д) разом п. б, в.

7. Якщо зростає попит на даний товар, а пропозиція його залишається незмінною, то це спричиняє:

а) зростання рівноважної ціни і зменшення обсягів продажу;

б) зростання рівноважної ціни і зростання обсягів продажу;

в) зменшення рівноважної ціни і зниження обсягів продажу;

г) зменшення рівноважної ціни і збільшення обсягів продажу;

д) змін не буде.

8. Якщо ціна на товар збільшилась на 1% і це призвело до скорочення попиту на цей товар на 1%, то цей попит:

а) жорсткий (нееластичний);

б) абсолютно еластичний;

в) одиничної еластичності;

г) гнучкої еластичності.

9. Конкуренція – це:

а) боротьба виробників за отримання найбільш високого прибутку;

б) боротьба споживачів за право купувати товари по самим низьким цінам;

в) змагання економічних суб’єктів за найбільш вигідні умови реалізації власних інтересів;

г) ринок, що передбачає велику кількість продавців, які пропонують багато чисельним покупцям різнорідну (диференційовану) продукцію;

д) ринок, що передбачає велику кількість продавців, які пропонують багато чисельним покупцям однорідну продукцію.

10. Реклама є інструментом:

а) цінової конкуренції;

б) нецінової конкуренції;

в) недобросовісної конкуренції.

Тема 5

Ринок товарів та ресурсів. Факторні доходи

5.1. Ринок товарів і послуг.

5.2. Ринок капіталу.

5.3. Ринок праці.

5.4. Ринок землі.

5.5. Класифікація доходів.

5.1. Ринок товарів і послуг.

Ринок товарів і послуг – специфічна організаційно-економічна форма ринку, яка містить процеси, пов'язані з купівлею-продажем товарів і послуг як фізичними, так і юридичними суб'єктами господарювання. Сучасна номенклатура товарів складається з близько 24 млн. найменувань продукції, десята частина яких відновлюється щорічно.

Ринок товарів і послуг складається з декількох *секторів:*

− *споживчий ринок* (продукти харчування, товари першої необхідності і тривалого користування);

− *ринок засобів виробництва* (засоби праці і предмети праці);

− *ринок послуг* (виробничі – вантажні перевезення, аудит, лізинг, консалтинг тощо; споживчі – громадське харчування, побутові послуги тощо; нематеріальні – освіта, охорона здоров'я, культура тощо);

− *ринок воєнної продукції* (зброя).

Купівля-продаж товарів як самостійна економічна діяльність людей і галузь народного господарства утворює **торгівлю.** Остання існує в різноманітних формах.

Розрізняють *внутрішню і зовнішню торгівлю*. Внутрішня торгівля здійснюється у *формах*:

− *оптова (посередницька)* торгівля ведеться між підприємцями великими партіями товару за оптовими цінами;

− *роздрібна* торгівля здійснюється між підприємцем і кінцевим споживачем товару невеликою кількістю і за роздрібними цінами (вищими за оптові).

Роздрібна торгівля здійснюється через різноманітні заклади торгівлі: велетенські супермаркети (гіпермаркети), універмаги (універсами), спеціалізовані та фірмові магазини, крамниці, лотки та інші. Досі збереглися і базари (одна із стародавніх форм). На *аукціонах* (періодичні публічні торги) продаються ексклюзивні товари (предмети розкоші, мистецтва, антикваріат тощо).

Оптова торгівля здійснюється через:

− торгові доми – спеціальні фірми, що торгують одним товаром або групою товарів за дорученням клієнтів або за свій рахунок;

− ярмарки – періодичні торги, на яких укладаються угоди на поставку товарів у майбутньому;

− *товарну біржу* – оптовий товарний ринок, для якого характерні такі *особливості*:

1) торгівля товарами за стандартами та зразками, що дає можливість реалізовувати не сам товар, а контракт на його поставку;

2) регулярність торгів на основі певних правил; формування цін на основі зіставлення попиту та пропозиції (котирування);

3) стандартизація контрактів і мінімальних партій поставок;

4) через біржу ведеться торгівля двома групами стандартизованих товарів (приблизно 100 товарів): сільськогосподарськими продуктами (зерно, олія, цукор, прянощі, картопля тощо) і мінеральною сировиною та продуктами її переробки (нафта і нафтопродукти, кольорові та дорогоцінні метали, текстильна сировина, каучук тощо).

У механізмі біржової торгівлі важливе місце займають *посередники*: брокери, дилери (маклери, джобери). *Брокери* укладають угоди від імені клієнтів і за їхній рахунок, отримуючи винагороду у вигляді комісійних.

Дилери укладають угоди від свого імені за свій рахунок; їх доход формує різниця між ціною купівлі та продажу.

Хоча на товарні біржі припадає менша частина товарообороту, проте вони відіграють важливу економічну роль, оскільки саме на товарній біржі формуються обґрунтовані товарні ціни, що застосовуються і у позабіржовій торгівлі. Станом на 1.07.2013 р. в Україні зареєстровано 584 біржі, в тому числі 108 – універсальні, 410 – товарні та товарно-сировинні, 24 – агропромислові, 42 – інші.

5.2. Ринок капіталу.

Ринок ресурсів (або факторів виробництва) охоплює капітал, працю і землю. Перш за все, розглянемо ринок капіталу.

Капітал – це будь-яка цінність, яка приносить доход. Капіталом можуть бути засоби виробництва, гроші, нерухомість, цінні папери, об’єкти інтелектуальної власності. В сучасних умовах до нього відносять і нематеріальні цінності, приміром, знання людини (людський капітал), соціальні зв’язки і відносини, засновані на довірі (соціальний капітал). Але все зазначене стає капіталом лише тільки тоді, коли починає приносити доход.

Види капіталу:

− за сферами застосування:

продуктивний – в сфері матеріального і нематеріального виробництва;

торгівельний – в сфері товарного обігу;

позичковий – грошовий капітал, який надається у позику та приносить власникові доход у вигляді позичкового відсотка.

− за напрямками інвестування: *матеріально-речовий, грошовий, людський, інтелектуальний, соціальний*;

− за значенням у створенні та перерозподілі доходу:

реальний капітал обслуговує насамперед рух продуктивного капіталу, відіграє визначальну роль у створенні доходу, втілюючись у матеріально-речових, грошових та інтелектуальних цінностях (машини, устаткування, будинки, споруди, сировина, паливо, гроші, об'єкти інтелектуальної власності);

фіктивний капітал є відображенням реального капіталу і представлений у цінних паперах; регулярно приносить доход їх власнику і здійснює самостійний, відмінний від реального капіталу, рух на ринку цінних паперів. Сам по собі фіктивний капітал не створює доходу, а лише сприяє його перерозподілу.

Капітал обертається на ринку капіталу, який виконує щонайменше дві важливі *функції*:

− акумуляційну – мобілізує тимчасово вільні кошти широкого кола осіб;

− перерозподільну – забезпечує перерозподіл коштів між галузями, регіонами, суб'єктами господарювання.

Ринок капіталу має складну структуру, але ми зосередимо увагу на розгляді тільки двох його основних елементів – ринку позичкового капіталу та ринку цінних паперів (див. рис. 5.1).

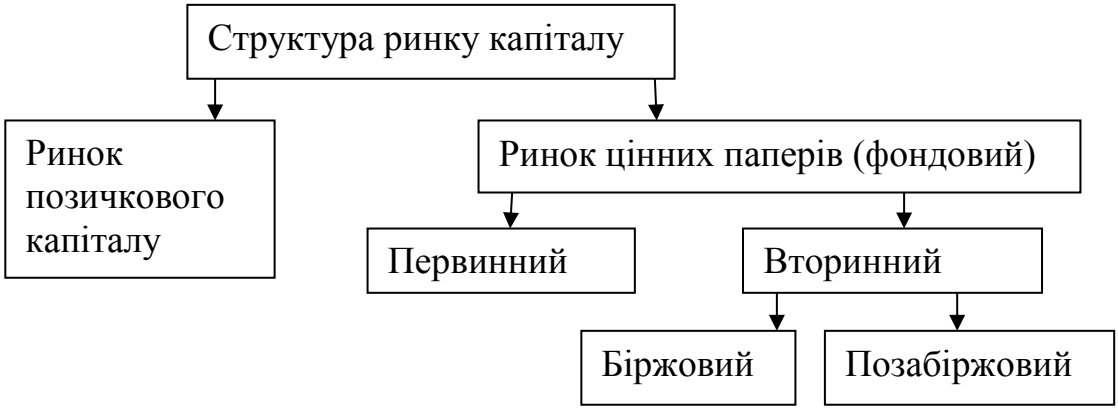

Рис. 5.1. Структура ринку капіталу

Ринок позичкового капіталу – це специфічна сфера товарних відносин, у яких об'єктом угоди є наданий в позику грошовий капітал.

Позика означає купівлю-продаж права подальшого використання грошей у формі реальних виробничих ресурсів.

Суб'єкт попиту на ринку позичкового капіталу називається *позичальником* (боржником) (ним може бути фірма, фізична особа, держава). Суб'єкт пропозиції – *кредитор* (як правило, це спеціалізовані установи – банки, страхові компанії, інвестиційні фонди, але у деяких видах кредиту це може бути нефінансова установа, держава або навіть фізична особа).

Попит на позичковий капітал залежить, перш за все, від рівня інвестування, а *пропозиція* – від рівня заощаджень.

Формою руху позичкового капіталу є *кредит* (він буде розглянутий детальніше у темі 9).

Ціна, яка сплачується за використання позичкового капіталу, називається **ставкою (нормою) процента**. Вона визначається як процент від кількості грошей, взятих у позику на рік. Потрібно розрізняти *номінальну і реальну* ставку процента. Остання враховує рівень інфляції. Наприклад, якщо номінальна ставка процента (що зафіксована у кредитній угоді) дорівнює 19%, а рівень інфляції – 12%, то реальна ставка процента – 7%. (Це стосується не тільки кредитних, але і депозитних ставок процента).

Абсолютна кількість грошей, яку потрібно сплатити за використання позичкового капіталу протягом року, називається **позичковий відсоток.** Він складає доход власника позичкового капіталу.

Ринок цінних паперів (фондовий ринок) – сукупність економічних відносин між його учасниками з приводу випуску і обертання цінних паперів.

Суб'єктами ринку цінних паперів є:

емітент – юридична особа, яка від свого ім'я випускає і розміщує цінні папери і бере на себе зобов'язання щодо них перед їх власниками

(юридична особа, Автономна республіка Крим, міські ради, держава). Виступає з боку пропозиції;

інвестор – покупець цінних паперів, що купує їх від свого імені і за власний рахунок (фізична особа, юридична особа, резиденти і нерезиденти). Інвестор може виступати як з боку попиту, так і пропозиції;

професійні учасники ринку – юридичні особи, які надають фінансові та інші послуги у сфері розміщення і обігу цінних паперів, обміну прав на них (брокери, дилери, реєстратори, депозитарії та інші).

На фондовому ринку обертаються цінні папери. Сутність **цінного паперу** як економічної категорії полягає в тому, що він одночасно є представником капіталу, який реально функціонує в економіці, та фіктивним капіталом. Цінні папери – це не гроші і не матеріальний товар. Їх цінність полягає у правах, що надаються їх власникові.

Цінний папір як єдність титулу капіталу та самого капіталу має *номінальну вартість та ринкову*. **Номінальна вартість** – вартість, яку цінний папір має при обміні на реальний капітал на стадіях випуску і погашення. Ринкова вартість (курс) утворюється у результаті капіталізації майнових прав у процесі обігу цінного паперу на ринку. **Курс цінного паперу** визначається як відношення доходу на цінний папір до ставки (норми) позичкового процента. Курс цінного паперу залежить від фінансово-економічного стану, перспектив, репутації емітента, виду і *якості (ліквідність, ризикованість, доходність)* цінного паперу, а також від політичних та психологічних факторів.

Основні види цінних паперів, які обертаються на фондовому ринку України згідно Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок»:

Акція – іменний цінний папір, який посвідчує *майнові права* його власника (акціонера), що стосуються акціонерного товариства, включаючи право на отримання частини прибутку акціонерного товариства у вигляді *дивідендів* та право на отримання частини майна акціонерного товариства у разі його ліквідації, право на управління акціонерним товариством.

Облігація – цінний папір, що посвідчує внесення його першим власником грошей, визначає *відносини позики* між власником облігації та емітентом, підтверджує зобов'язання емітента повернути власникові облігації її номінальну вартість у передбачений проспектом емісії строк *(погасити облігацію)* та виплатити доход за облігацією.

Облігація внутрішньої державної позики України – державний цінний папір, що розміщується виключно на *внутрішньому фондовому ринку* і підтверджує зобов'язання України щодо відшкодування пред'явнику цієї облігації її номінальної вартості з виплатою доходу відповідно до умов розміщення облігації.

Казначейське зобов'язання України – державний цінний папір, що розміщується виключно на добровільних засадах серед *фізичних осіб*, посвідчує факт заборгованості Державного бюджету України перед власником казначейського зобов'язання України, дає власнику право на отримання грошового доходу та погашається відповідно до умов розміщення казначейських зобов'язань України.

Інвестиційний сертифікат – цінний папір, який розміщується інвестиційним фондом та посвідчує *право власності інвестора* на частку в інвестиційному фонді.

Ощадний (депозитний) сертифікат – цінний папір, який підтверджує *суму вкладу, внесеного у банк*, і права вкладника (власника сертифіката) на одержання зі спливом встановленого строку суми вкладу та процентів, встановлених сертифікатом, у банку, який його видав.

Вексель – цінний папір, який посвідчує безумовне *грошове зобов'язання* векселедавця або *його наказ третій особі* сплатити після настання строку платежу визначену суму власнику векселя (векселедержателю).

Основна маса операцій на фондовому ринку України у 2012 р. припадала на державні облігації України – 67,8%, 10% склали операції з облігаціями підприємств, 8,9% – з акціями, 2,4% – з облігаціями місцевих

позик, 1,5% – з інвестиційними сертифікатами, 9,4% – з іншими цінними паперами.

Ринок цінних паперів поділяється на первинний та вторинний. **Первинний ринок** обслуговує випуск (емісію) і *первинне* розміщення цінних паперів. Основна функція первинного ринку – мобілізація нових капіталів.

На **вторинному ринку** відбувається *перепродаж* цінних паперів (перехід прав власності на них). Основна функція вторинного ринку – перерозподіл акумульованих через первинний ринок коштів. Вторинний ринок поділяється на *біржовий і позабіржовий* оборот.

Фондова біржа – це особлива інституціонально організована частина ринку цінних паперів, де обертаються цінні папери *високої якості*, а операції здійснюють *професійні учасники ринку*. Станом на початок 2013 р. в Україні працювало 10 фондових бірж.

Головна відмінність фондової біржі від **позабіржових торговельних систем** (їх в Україні дві) полягає у застосуванні жорстких процедур відбору емітентів, цінних паперів, операторів ринку.

5.3. Ринок праці.

Ринок праці – особливий тип ринку, на якому укладаються угоди про наймання працівників.

Основними *суб'єктами* цього ринку є роботодавці та наймані працівники, *об'єктом* купівлі-продажу – товар-робоча сила. Під час найму працівник, не втрачаючи права власності на свою робочу силу, передає роботодавцю право користування професійними здібностями (трудовими послугами) протягом певного часу відповідно до чинного законодавства. Передавання права користування робочою силою оформлюється за допомогою трудового контракту (договору).

Попит на працю залежить від попиту на продукцію фірми, якості праці (освіта, професіоналізм, продуктивність), особливостей виробничого

процесу (трудоємні або трудозберігаючі технології, методи організації праці), розміру фонду оплати праці.

Пропозиція праці залежить від заробітної плати, умов праці, престижності конкретного виду праці і фірми-роботодавця.

Ціна праці за одиницю часу називається **заробітна плата**. Одночасно заробітна плата є доходом працівника.

Функції заробітної плати:

− *відтворювальна* – заробітна плата має покривати витрати, пов'язані з відтворенням та розвитком робочої сили людини;

− *мотиваційна* – заробітна плата має стимулювати людину працювати більше і краще.

На *розмір заробітної плати* впливають кількість і якість праці, умови праці, вартість життя в країні, фінансовий стан фірми, встановлений державою рівень мінімальної зарплати.

Потрібно розрізняти *номінальну і реальну* заробітну плату.

Номінальна заробітна плата – це сума грошей, яку працівник отримує за свою працю протягом певного часу. **Реальна заробітна плата** – це кількість товарів і послуг, яку можна придбати за номінальну заробітну плату. *Рівень життя* визначається реальною, а не номінальною зарплатою.

Форми оплати праці:

відрядна – залежить від кількості виробленої працівником продукції, використовується, насамперед, для оплати праці промислових і будівельних робітників;

почасова – залежить від тривалості відпрацьованого часу, використовується для оплати праці спеціалістів, службовців, керівників.

В Україні існує державне і договірне регулювання оплати праці. *Державне регулювання* здійснюється за допомогою наступних *інструментів*:

− встановлення розміру мінімальної зарплати, розмірів зарплати працівників бюджетного сектору економіки (лікарі, вчителі, військовослужбовці, працівники держапарату тощо);

− регулювання фондів оплати праці працівників підприємств-монополістів;

− оподаткування доходів працівників (базова ставка – 15%);

− індексація грошових доходів з метою захисту від інфляції (коли величина індексу споживчих цін перевищила поріг індексації, який установлюється в розмірі 101 %);

− компенсації працюючим втрати частини зарплати через затримку її виплати.

Договірне регулювання оплати праці здійснюється через систему соціального партнерства працюючих та роботодавців і укладання колективних угод.

5.4. Ринок землі.

Ринок землі – це сукупність економічних механізмів, що забезпечують встановлення, зміну та припинення прав на земельні ділянки.

Об’єкт продажу – земельні ресурси – має певні особливості:

− обмеженість – площа землі є постійною, не можна змінити географічне розташування або кліматичні фактори;

− неоднорідність земельних ділянок;

− неможливість швидко змінити функціональне призначення ділянки;

− імобільність (непереміщуваність).

Попит на землю сільськогосподарського призначення є похідним від попиту на продовольство, залежить від родючості ґрунтів, розташування ділянки (віддалення від центрів споживання і переробки сільськогосподарської продукції).

Попит на землю несільськогосподарського призначення має стійку тенденцію до зростання і залежить від місця розташування ділянки.

Пропозиція землі в короткостроковому періоді є *незмінною і обмеженою*.

На відміну від інших товарів, земля – особливий товар, продукт природи, а не праці, ціна якого ґрунтується не на вартості, а на тому доході, який вона приносить своєму власникові – *ренті*.

Рента – дохід, не пов'язаний з підприємницькою діяльністю, що отримує власник ресурсів, пропозиція яких є обмеженою. Розмір земельної ренти залежить від якості та розташування земель, особливих кліматичних умов, що присутні на ділянці, і дають можливість виробляти ексклюзивну сільськогосподарську продукцію.

Ціна землі визначається як відношення земельної ренти до ставки позичкового процента.

Крім ринку землі, на якому здійснюється купівля-продаж землі як товару у повну власність, існує ринок оренди землі**.**

Оренда землі – форма землекористування, за якої землевласник передає земельну ділянку на якийсь термін за певну винагороду (орендну плату) іншій особі (орендарю) для ведення господарства.

Орендна плата включає, окрім земельної ренти, процент на капітал, який був вкладений у процесі господарювання у землю (поліпшення ґрунтів, будівництво доріг, поливних споруд тощо), та амортизаційні відрахування по об'єктах, збудованих на земельній ділянці.

5.5. Класифікація доходів.

Доходи - грошові або натуральні надходження до суб'єктів господарської діяльності. Класифікація доходів представлена на рис. 5.2.

На кожному з розглянутих нами ринків формується специфічний вид доходу, який власники відповідного фактору виробництва отримують від його продажу. Тому такі доходи отримали назву *факторних*. До факторних

доходів відносять *трудові доходи* (тобто доходи від використання робочої сили) та *доходи від власності* (тобто доходи від використання інших факторів виробництва).

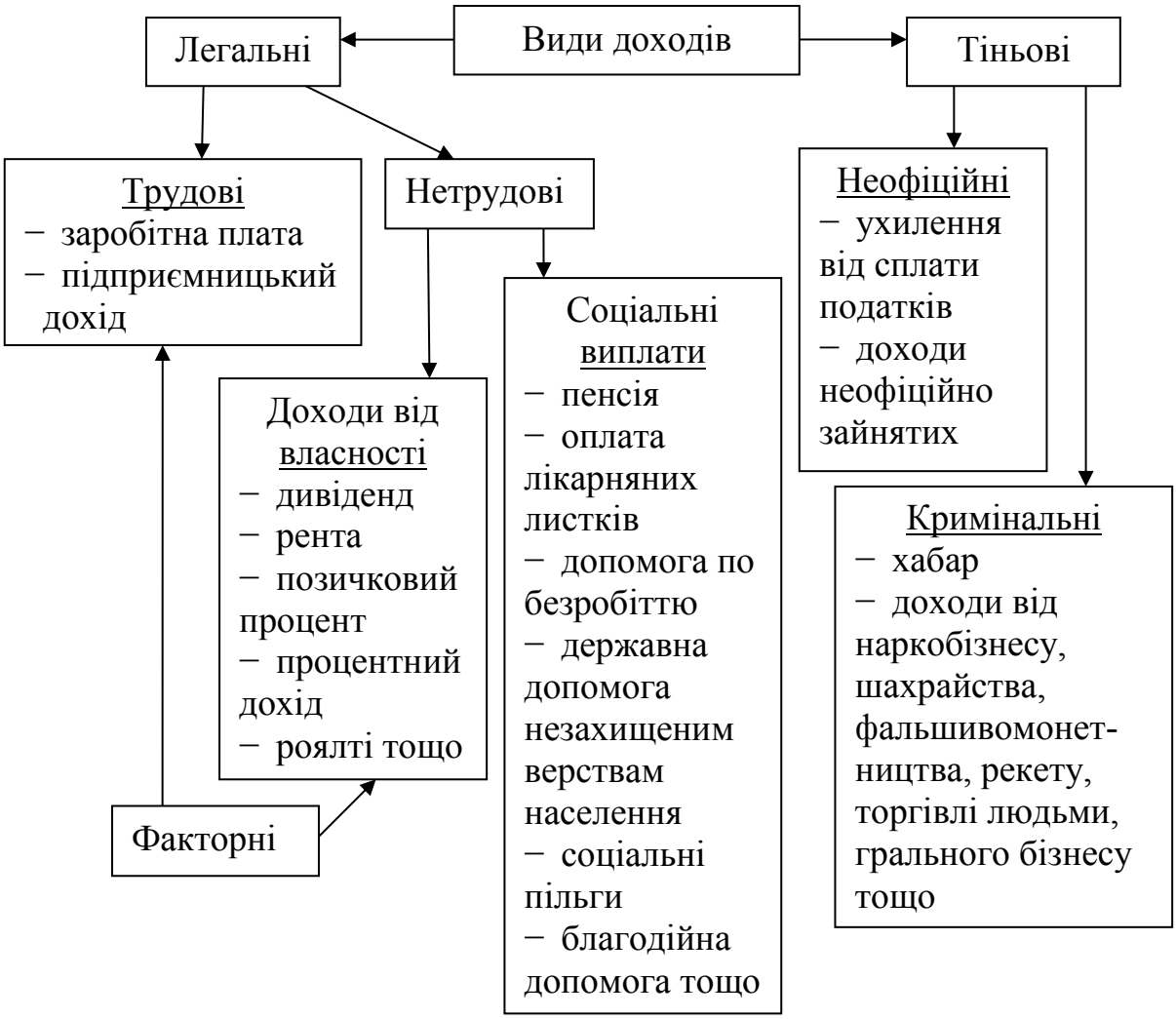

Рис. 5.2. Види доходів

Трудовими вважаються заробітна плата (дохід від фактору виробництва «труд») та підприємницький дохід (дохід від фактору виробництва «підприємницька здібність»).

Підприємницький дохід – частина прибутку, яка залишається у підприємця після сплати ним відсотків за взятий у позику капітал. Підприємець отримує цей дохід за свою організаційну і управлінську діяльність, новаторство і ризик.

Доходи від власності отримують власники *нетрудових* факторів виробництва: *дивіденд* – власник акціонерного капіталу, *рента* – власник

природних ресурсів, *позичковий процент* – власник позичкового капіталу, *процентний дохід* – власник облігацій або банківських депозитів, *роялті* – власник інтелектуального капіталу.

До *нетрудових доходів,* окрім доходів від власності, відносять **соціальні виплати (трансфертні доходи)** – платежі, які держава або громадські організації безоплатно здійснюють на користь громадян, що мають особливий соціальний статус і потребують матеріальної допомоги.

Аналіз структури грошових доходів населення України (див. табл. 5.1) показує, що за останні 10 років вона не зазнала суттєвих змін: заробітна плата становить приблизно 42% грошових доходів населення, різні види соціальної допомоги – 37%, що разом складає 79% всіх доходів. Майже у 2 рази збільшилася частка отриманих доходів від власності, а ось прибуток та змішаний дохід дещо скоротилися.

Таблиця 5.1

Структура доходів населення України у 2002-2012 рр.

(у % до загального обсягу доходів)

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Доходи всього, в тому числі:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
заробітна плата	42,7	43,9	42,7	42,1	43,5	44,8	43,3	40,8	40,8	41,8	42,2
прибуток та змішаний доход	18,1	16,8	16,0	15,3	14,7	15,3	15,5	14,5	14,5	15,8	15,1
доходи від власності (одержані)	2,8	3,1	3,0	2,9	2,9	3,2	3,4	3,9	6,2	5,4	5,3
соціальні допомоги та інші одержані поточні трансферти, в тому числі:	36,4	36,2	38,3	39,7	38,9	36,7	37,8	40,8	38,5	37,0	37,4
соціальні допомоги	47,0	45,3	49,6	55,9	56,1	54,3	56,4	56,0	56,0	56,2	57,2
інші одержані поточні трансферти	9,9	10,6	11,0	8,3	7,9	8,0	8,2	9,0	8,1	8,7	6,3
соціальні трансферти в натурі	43,1	44,1	39,4	35,8	36,0	37,7	35,4	35,0	35,9	35,1	36,5

Джерело: дані офіційного сайту Державної служби статистики.

Всі розглянуті види доходів формуються у *легальному секторі* економіки. У *тіньовій економіці* формуються неофіційні та кримінальні доходи.

Неофіційні доходи отримують зайняті у неофіційному та напівлегальному (прихованому) секторах тіньової економіки.

Джерелами виникнення *кримінальних доходів* є різні види кримінальної діяльності. Сьогодні наряду із традиційними видами економічних злочинів (крадіжками, грабіжництвом, розбоєм, вимаганням) з'являються *нові джерела* злочинних доходів:

- торгівля людьми, людськими органами чи тканинами;
- наркобізнес;
- контрабанда;
- випуск фальшивих цінних паперів у вигляді акцій, векселів, чеків, грошових знаків іноземних держав;
- шахрайство шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки;
- корупційна діяльність;
- гральний бізнес;
- фіктивне підприємництво;
- незаконний обіг дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва;
- незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення;
- шахрайство з фінансовими ресурсами;
- маніпулювання на фондовому ринку;
- незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю тощо.

Отримання кримінальних доходів у подальшому має своє продовження у процесі *відмивання «брудних» грошей*, яке ставить за мету їх легалізацію – переведення з тіньового обороту у легальний.

Потрібно зауважити, що не всі кримінальні доходи вважаються «брудними» грошима згідно законодавства України. У Законі України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму» до «брудних» грошей відносять *будь-яку економічну вигоду*, одержану внаслідок вчинення суспільно небезпечного діяння, що передує легалізації (відмиванню) доходів, яка може складатися з матеріальної власності чи власності, що виражена в правах, а також включати рухоме чи нерухоме майно та документи, які підтверджують право на таку власність або частку в ній. Під *суспільно небезпечним протиправним діянням* розуміють діяння, за яке Кримінальним кодексом України (ККУ) передбачено основне покарання у виді *позбавлення волі або штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів* громадян (за винятком діянь, передбачених статтями 212 і 212^1 ККУ), або діяння, вчинене за межами України, якщо воно визнається суспільно небезпечним протиправним діянням, що передувало легалізації (відмиванню) доходів, за кримінальним законом держави, де воно було вчинене, і є злочином за ККУ, внаслідок вчинення якого незаконно одержані доходи (наприклад, торгівля людьми, незаконна торгівля органами або тканинами людини, крадіжка, розбій, вимагання, привласнення майна шляхом зловживання службовим становищем, фальшивомонетництво, незаконні дії з платіжними картками та електронними грошима, зайняття гральним бізнесом, контрабанда, маніпулювання на фондовому ринку, наркобізнес, ухилення від сплати податків та єдиного соціального внеску тощо).

Відмивання «брудних» грошей являє собою складний, досить тривалий процес, що включає безліч різноманітних операцій. Найбільш розповсюдженою є *трьохфазова модель*:

1) *розміщення* – відбувається введення «брудної» готівки в легальну фінансову систему;

2) *розшарування* – в результаті багатьох операцій гроші відокремлюються від джерела їхнього походження, втрачають «сліди»;

3) *інтеграція* – гроші знаходять нове – легальне – джерело походження й інвестуються в легальну економіку.

Велику роль у відмиванні «брудних» грошей відіграють *офшорні компанії* створені у *офшорних зонах* – країнах чи територіях з м'яким податковим режимом і слабою системою фінансового контролю, наприклад, у Європі – Андорра, Гибралтар, Монако, о. Мен, о. Джерсі; у Карибському регіоні - Багамські Острови, Барбадос, Бермуди, Віргінські Острови (США), Гренада, Кайманові Острови; Африка – Ліберія, Сейшельські Острови тощо. Докладніше сутність офшорних зон буде розглянута у темі 10.

Наступні *особливості офшорних компанії* створюють найсприятливіші умови для легалізації «брудних» грошей:

– володіння офшорною компанією може здійснюватися на анонімній основі при високих гарантіях конфіденційності;

– офшорні компанії можуть відкривати рахунки в будь-якому банку офшорної зони, у будь-якій основній валюті і робити платежі без обмежень щодо обміну іноземної валюти і без вимог про надання документів;

– вимоги до фінансової звітності офшорних компаній зведені до мінімуму чи відсутні зовсім.

Для протидії офшорній діяльності на наднаціональному рівні функціонує декілька міжнародних організацій. Безумовним лідером серед них є Група розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (ФАТФ). Нею розроблено ряд рекомендацій щодо зниження негативних наслідків, пов'язаних із використанням офшорних зон.

В Україні протидію відмиванню брудних грошей здійснює Державний департамент фінансового моніторингу України, який активно співпрацює з ФАТФ.

Ключові терміни

Ринок товарів і послуг. Торгівля. Товарна біржа. Брокери. Дилери. Капітал. Реальний капітал. Фіктивний капітал. Ринок позичкового капіталу. Позика. Ставка (норма) процента. Позичковий відсоток. Ринок цінних паперів (фондовий ринок). Емітент. Інвестор. Цінний папір. Номінальна вартість цінного паперу. Курс цінного паперу. Акція. Облігація. Облігація внутрішньої державної позики України. Казначейське зобов'язання України. Інвестиційний сертифікат. Ощадний (депозитний) сертифікат. Вексель. Первинний ринок. Вторинний ринок. Фондова біржа. Позабіржові торговельні системи. Ринок праці. Заробітна плата. Відрядна заробітна плата. Почасова заробітна плата. Ринок землі. Рента. Орендна плата. Доходи. Підприємницький дохід. Соціальні виплати (трансфертні доходи). Неофіційні доходи. Кримінальні доходи. Відмивання «брудних» грошей. Офшорні зони. Офшорні компанії.

Теми рефератів

1. Форми торгівлі та їх еволюція.
2. Товарна біржа: функції та значення для розвитку економіки.
3. Позичковий капітал: суть та функціональна роль в суспільному господарстві.
4. Ринок цінних паперів в Україні.
5. Проблеми реформування аграрних відносин в Україні.
6. Теорії заробітної плати.
7. Державне регулювання ринку праці в Україні.
8. Розподіл доходів і соціальна справедливість.
9. Джерела утворення кримінальних доходів.
10. Сучасні схеми відмивання «брудних» грошей.

Питання для самоконтролю

31. Які групи товарів продаються на товарній біржі?
32. Як пов’язані між собою реальний та фіктивний капітал?
33. Чим відрізняється номінальна і реальна ставка процента?
34. Які фактори визначають курс цінного паперу?
35. Охарактеризуйте основні види цінних паперів.
36. Які фактори впливають на рівень заробітної плати?
37. За допомогою яких інструментів держава регулює оплату праці?
38. В чому полягає особливість пропозиції землі?
39. Чим відрізняється рента та орендна плата?
40. Які види доходів формуються у тіньовій економіці?

Тестові завдання

1. Прикладом біржового товару є:

а) зерно;

б) взуття;

в) комп'ютери;

г) одяг;

д) меблі.

2. Що з наступного не є капіталом?

а) гроші, що витрачаються на власне споживання;

б) гроші, покладені в банк;

в) гроші, інвестовані у створення малого підприємства;

г) гроші, вкладені у придбання цінних паперів;

д) правильна відповідь відсутня.

3. Суб'єкти господарювання, що випускають цінні папери в обіг, називаються:

а) інвесторами;

б) брокерами;

в) емітентами;

г) дилерами;

д) правильна відповідь відсутня.

4. Строковий цінний папір, який засвідчує тимчасове позичання коштів, називається:

а) облігація;

б) акція;

в) вексель;

г) ощадний сертифікат;

д) інвестиційний сертифікат.

5. Ціна, за якою акція продається на вторинному ринку, називається:

а) дивіденд;

б) процент;

в) курс акції;

г) номінальна вартість акції;

д) правильна відповідь відсутня.

6. Попит на робочу силу не залежить від:

а) рівня продуктивності праці;

б) попиту на кінцевий продукт виробництва;

в) якості робочої сили;

г) частки працездатних у загальній чисельності населення;

д) правильна відповідь відсутня.

7. Які фактори не впливають на ставку заробітної плати?

а) попит на працю;

б) пропозиція праці;

в) регулювання державою розміру заробітної плати;

г) діяльність профспілок;

д) співвідношення приватного та державного секторів економіки.

8. Особливістю пропозиції землі в короткостроковому періоді є те, що вона:

а) безмежна;

б) незмінна;

в) часто змінюється;

г) еластична;

д) правильна відповідь відсутня.

9. До доходів від власності належить:

а) заробітна плата;

б) рента;

в) стипендія;

г) пенсія;

д) правильна відповідь відсутня.

10. Позичковий процент – це доход, який отримує власник:

а) торгівельного капіталу;

б) грошового капіталу;

в) фіктивного капіталу;

г) інтелектуального капіталу;

д) продуктивного капіталу.

Тема 6

Підприємство (фірма). Витрати і прибуток підприємства

6.1. Підприємництво як вид господарської діяльності.

6.2. Сутність, функції та капітал підприємства (фірми).

6.3. Витрати, доходи і прибуток підприємства (фірми).

6.4. Сутність, функції і структура ціни.

6.5. Трансакційні витрати: сутність, структура та вплив на діяльність підприємства.

6.1. Підприємництво як вид господарської діяльності.

Підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Підприємництво здійснюється на основі наступних *принципів*:

– вільний вибір підприємцем видів підприємницької діяльності;

– самостійне формування підприємцем програми діяльності, вибір постачальників і споживачів продукції, що виробляється, залучення матеріально-технічних, фінансових та інших видів ресурсів, використання яких не обмежено законом, встановлення цін на продукцію та послуги відповідно до закону;

– вільний найм підприємцем працівників;

– комерційний розрахунок та власний комерційний ризик, що передбачає повну економічну відповідальність за результати діяльності;

– вільне розпорядження прибутком, що залишається у підприємця після сплати податків, зборів та інших платежів, передбачених законом;

– самостійне здійснення підприємцем зовнішньоекономічної діяльності.

Для нормального розвитку підприємництва потрібні певні *умови*:

– економічна свобода і самостійність на основі різних форм власності, що створює можливість на свій страх і ризик приймати рішення про використання майна, продукції, прибутків і вибір господарських контрагентів;

– сприятливі економічні умови діяльності (справедлива та ефективна податкова, кредитна, інвестиційна, митна та інша політика уряду);

– сприятливий політичний клімат для підприємництва, тобто гарантованість усім суб'єктам господарювання збереження їхньої власності, виключення можливості націоналізації, експропріації та інших утисків;

– ефективна система захисту прав власності;

– рівноправність суб'єктів господарювання у економічних відносинах та перед законом;

– невтручання органів державного управління у господарську діяльність суб'єктів, якщо вони не порушують закон, а також рівновіддаленість їх від влади;

– розвинута інфраструктура підприємництва – інноваційні і впроваджувальні центри, бізнес-інкубатори, консультативні центри і центри з питань підготовки підприємців;

– позитивна етика підприємництва, яка ґрунтується, перш за все, на чесності та обов'язковості у ділових стосунках, оскільки втрата іміджу (авторитету) порядного партнера загрожує розривом існуючих зв'язків і може негативно відбитися на справах і кар'єрі.

Суб'єктами господарювання визнаються учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна.

Суб'єктами господарювання в Україні можуть бути:

1) господарські організації – приватні юридичні особи, державні, комунальні та інші підприємства, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані в установленому порядку;

2) громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані як підприємці.

Законодавство України встановлює певні *обмеження* щодо свободи підприємницької діяльності. Так, *не можуть бути* підприємцями військовослужбовці, службові особи органів прокуратури, внутрішніх справ, державної безпеки, суду, державного арбітражу, державного нотаріату, представники органів державної влади та управління, особи, що вчинили злочин і до яких судом застосовано покарання у вигляді позбавлення права на заняття окремим видом діяльності, особи, які мають непогашену судимість за крадіжки, хабарництво та інші корисливі злочини.

Друга категорія обмежень пов’язана з *монополією держави* на певну діяльність або необхідністю особливого контролю певної діяльності. Так, легальна діяльність по виготовленню та реалізації наркотичних засобів, зброї та вибухових речовин, по виготовленню цінних паперів та грошових знаків може здійснюватися тільки державними підприємствами. Виготовлення та реалізація зброї та боєприпасів до неї, видобування бурштину, охорона окремих особливо важливих об’єктів державної власності може здійснюватися тільки тими підприємствами, перелік яких встановлює Кабінет Міністрів України. Виробництво та торгівля спиртом (етиловим, коньячним, плодовим), алкогольними напоями, тютюновими виробами може здійснюватися лише на підприємствах за умови наявності у них спеціальних ліцензій.

Підприємницька діяльність може здійснюватися у різноманітних організаційно-економічних та організаційно-правових формах. З класифікацією суб’єктів підприємництва за різними критеріями можна ознайомитися у Додатку А.

6.2. Сутність, функції та капітал підприємства (фірми).

Фірма є відокремленою господарською одиницею ринкової економіки, що здійснює підприємницьку діяльність. **Підприємство** – це техніко-організаційна ланка фірми, в межах якої безпосередньо здійснюється технологічне поєднання засобів виробництва та робочої сили, діяльність якої спрямовується на досягнення цілей фірми. Фірма як організаційна одиниця підприємництва веде господарську діяльність на підприємствах володіє і керує ними з метою отримання прибутку.

У законодавстві України для визначення суб'єкта підприємницької діяльності – юридичної особи використовують поняття підприємство. В даному навчальному посібнику терміни «підприємство» і «фірма» використовуються як синоніми.

Значення підприємства (фірми) для функціонування економіки розкривається у його функціях:

− *виробнича* полягає у виробництві товарів, наданні послуг, здійсненні робіт;

− *соціальна* пов'язана із створенням робочих місць, навчанням працівників, їх соціальним захистом, проведенням благодійних акцій;

− *інноваційна* передбачає впровадження досягнень науково-технічного прогресу у виробничий процес, а також проведення власних науково-технічних досліджень;

− *макроекономічна* означає участь підприємства у забезпеченні розвитку національної економіки, відрахування коштів до бюджету, виконання державних замовлень, участь у національних програмах розвитку тощо.

Для виконання виробничої функції фірмі потрібні певні ресурси, які можуть бути матеріальними, нематеріальними, грошовими, трудовими тощо.

Ресурси фірми, використання яких забезпечує створення нової вартості, складають **капітал фірми**.

Капітал фірми перебуває у постійному русі. Основними *стадіями* кругообігу капіталу є:

1) *стадія обігу*, на якій капітал виступає у грошовій формі і виконує функцію забезпечення фірми виробничими ресурсами шляхом купівлі засобів виробництва та найму працівників (Г→Т);

2) *стадія виробництва товарів* (В), коли капітал виступає у виробничій, або продуктивній, формі і виконує функцію створення товарів;

3) *стадія обігу*, на якій капітал набуває товарної форми, а його функцією стає реалізація створеної продукції та одержання прибутку (Т´→Г´).

Отже, **кругообіг капіталу** – це послідовний рух капіталу, протягом якого він проходить три стадії (обігу, виробництва, обігу), набуває трьох функціональних форм (грошової, виробничої, товарної) і виконує певні функції.

Кругообіг капіталу фірми можна представити у вигляді наступної схеми (рис. 6.1):

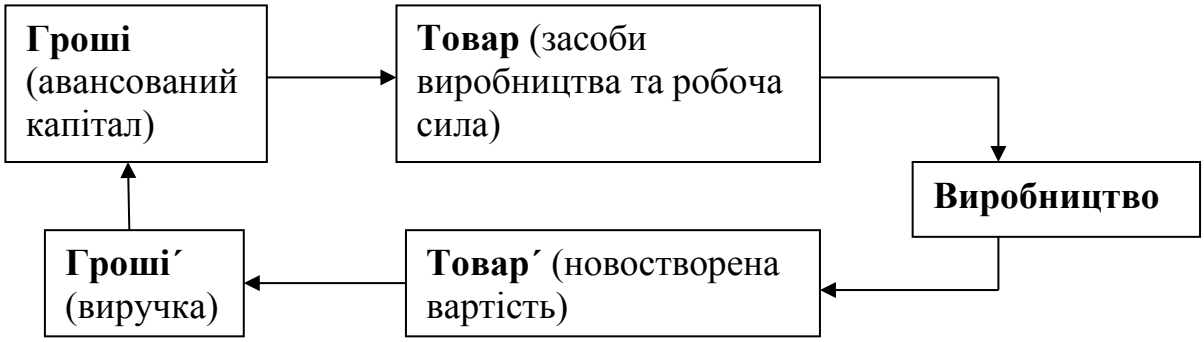

Рис. 6.1. Схема кругообігу капіталу фірми

При цьому рух капіталу забезпечує зростання вартості: авансований капітал (Г) зріс до Г´.

Рух капіталу фірми з моменту його авансування до повного повернення підприємцю авансованої вартості – це **оборот капіталу**.

Швидкість обороту капіталу вимірюється кількістю оборотів, що здійснює капітал за рік.

В залежності від того, яку роль відіграють окремі елементи капіталу у його обігу, в *структурі капіталу* фірми розрізняють основний та оборотний капітал (див. рис. 6.2).

Основний капітал (переважно засоби праці) функціонує у виробничому процесі тривалий час (більше року), переносячи свою вартість на вартість новоствореного продукту частинами, в міру зношування (наприклад, будівлі, споруди, машини, обладнання, транспортні засоби тощо).

Оборотний капітал виробництва (переважно предмети праці) повністю переносить свою вартість на вартість новоствореного продукту протягом одного циклу виробництва (наприклад, сировина, матеріали, комплектуючі тощо).

Оборотний капітал обігу (обіговий капітал) не бере участь у процесі виробництва, а лише обслуговує його (наприклад, готова продукція, грошові кошти тощо).

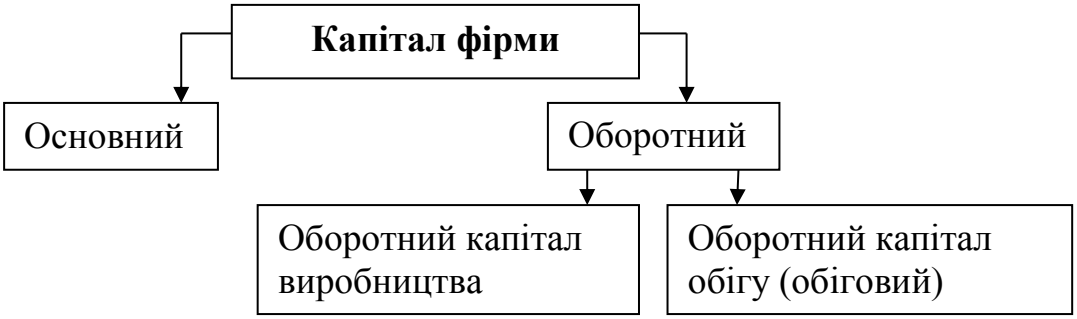

Рис. 6.2. Структура капіталу фірми

Оборот оборотного капіталу фірми дорівнює одному циклу кругообігу.

Оборот основного капіталу фірми охоплює кілька виробничих циклів (кругообігів), протягом яких він зношується фізично і морально, поступово втрачаючи свою вартість.

Фізичний знос – зменшення вартості основного капіталу або її втрата, що обумовлено матеріальним зношуванням засобів праці внаслідок їх використання або зберігання.

Моральний знос основного капіталу пов'язаний із втратою економічної ефективності та доцільності використання засобів праці до моменту їх повного фізичного зношування (через зниження цін на аналогічні засоби праці або появу більш продуктивних засобів праці).

Станом на початок 2011 р. в Україні ступінь зносу основного капіталу в середньому склав 74,9%, найбільший ступінь зносу існує в сфері транспорту та зв'язку (94,4%), найменший – в сфері культури і спорту (7,4%), житлові будівлі зношені на 47,2%, основний капітал сільського господарства – на 40,7%, промисловості – на 63%.

Відновлення вартості основного капіталу відбувається за рахунок **амортизації**, яка означає процес поступового перенесення вартості основного капіталу на новостворену продукцію в міру його зношування і використання цієї вартості для подальшого відтворення (заміщення, відновлення) засобів праці.

Вартість основного капіталу переноситься на готову продукцію у вигляді *амортизаційних відрахувань*. Вони утворюють *амортизаційний фонд*, що є джерелом відшкодування зношування основного капіталу шляхом закупівлі нових засобів праці, а також їх капремонту.

З метою прискорення модернізації основного капіталу підприємств новий Податковий Кодекс України дозволяє застосовувати декілька способів амортизації, в тому числі *прискорену амортизацію*, тобто списання основного капіталу в амортизаційний фонд у строки, коротші, ніж справжній період їх експлуатації. Змінюючи ставки і порядок здійснення амортизаційних відрахувань, держава визначає частку чистого прибутку, яка може бути звільнена від податків через включення її у витрати виробництва, а потім перерахування її в амортизаційний фонд для фінансування нових капіталовкладень.

6.3. Витрати, доходи і прибуток підприємства (фірми).

Виробництво товарів вимагає здійснення певних витрат економічних ресурсів. Існують бухгалтерський та економічний підходи до визначення витрат підприємства.

За *бухгалтерським підходом* **витрати** – це фактичні видатки факторів виробництва для виготовлення певної кількості продукції у грошовому вираженні. Витрати підприємства у бухгалтерській та статистичній звітності виступають у вигляді *собівартості продукції*.

Бухгалтерські витрати включають *прямі витрати* (на сировину, матеріали, напівфабрикати, витрати на паливо і енергоресурси, зарплату робітникам тощо) і *непрямі витрати* (адміністративні витрати, амортизація, заробітна плата управлінському персоналу, витрати на дослідження та розробки тощо).

Економічне розуміння витрат виробництва базується на факті рідкісності ресурсів і можливості їх альтернативного використання.

Економічні (альтернативні) витрати – це ті витрати, які фірма має здійснити, щоб дістати можливості використовувати ресурси у своїх виробничих цілях і не допустити їх використання в альтернативних виробництвах іншими фірмами.

Необхідні фірмі ресурси можуть належати як їх власникам, так і незалежним постачальникам ресурсів. Тому економічні витрати поділяють на наступні *види*:

зовнішні (явні) – витрати на залучення ресурсів, що не належать фірмі, оплачуються і відображаються у бухгалтерському обліку (наприклад, платежі постачальникам сировини, палива, матеріалів, орендна плата, заробітна плата тощо);

внутрішні (неявні) – витрати власних, внутрішніх, неоплачуваних ресурсів. До них належать використання власної праці, власних

приміщень, транспорту, кормів для худоби тощо. З точки зору фірми ці внутрішні витрати рівнозначні грошовим видаткам, які довелося б зробити, купуючи відповідні ресурси. Підприємець порівнює ці витрати з альтернативними можливостями їх використання: грошовий капітал — з процентним доходом на нього в банку, використання приміщень — з доходом від здавання їх в оренду, особисту працю — з заробітною платою, що можна отримати, найнявшись на іншу фірму. Одним з елементів внутрішніх витрат є *нормальний прибуток* підприємця як винагорода за підприємницькі функції, які він виконує. Нормальний прибуток — це плата, необхідна для того, щоб утримати підприємницький талант на даному підприємстві.

Внутрішні витрати не відображаються в бухгалтерській звітності, але це не означає, що їх можна ігнорувати у господарській діяльності. Величина внутрішніх витрат вимірюється гіпотетично, у порівнянні з доходами, які фірма могла б отримати від передачі власних ресурсів альтернативним користувачам. Як правило, вони беруться до уваги при обґрунтуванні економічних рішень, що приймаються. Так, при обґрунтуванні економічних проектів визначаються не лише витрати, які будуть фактично оплачені, але й альтернативні варіанти їх використання. Такий підхід дає можливість обрати найдоцільніший варіант рішення з можливих альтернативних варіантів використання наявних ресурсів.

Різні елементи витрат по-різному пов’язані з обсягами виробництва. Тому *витрати поділяють* також на:

постійні, розмір яких не залежить від зміни обсягу виробництва (наприклад, орендна плата, амортизаційні відрахування, страхові платежі, оплата відсотків за кредит, оплата праці управлінського персоналу тощо);

змінні, розмір яких змінюється залежно від змін обсягу виробництва (оплата сировини, палива, матеріалів, заробітної плати виробничого персоналу тощо).

Сукупність постійних та змінних витрат складає *валові (загальні) витрати*.

В результаті своєї діяльності фірма отримує **валовий дохід**, під яким розуміють загальну суму доходів від усіх видів діяльності фірми (виручка від реалізації товарів та послуг, доходи від корпоративних прав, від володіння борговими вимогами, операцій оренди тощо).

Прибуток – це надлишок доходу над витратами фірми. *Економічний зміст* прибутку можна визначити як плату підприємцю за використання ним своїх підприємницьких здібностей, ризик, конкурентоспроможність, інноваційність або монопольні переваги.

Враховуючи неоднорідність витрат, розрізняють бухгалтерський та економічний прибуток.

Бухгалтерський прибуток – це залишок валового доходу після відшкодування зовнішніх витрат.

Економічний прибуток – залишок валового доходу після віднімання зовнішніх та внутрішніх витрат. Зв'язок між доходом, витратами та прибутком фірми показано на рис. 6.3.

<table>
<tr><td colspan="3">Валовий дохід</td></tr>
<tr><td>Бухгалтерські витрати</td><td colspan="2">Бухгалтерський прибуток</td></tr>
<tr><td colspan="2">Економічні витрати</td><td rowspan="2">Економічній прибуток</td></tr>
<tr><td>Зовнішні витрати</td><td>Внутрішні витрати</td></tr>
</table>

Рис. 6.3. Зв'язок між доходом, витратами та прибутком фірми

Бухгалтерський прибуток називають ще *валовим*, на відміну від *чистого* прибутку, який залишається після сплати податків.

Абсолютна сума прибутку, отримана підприємством, є дуже важливим показником його діяльності, однак він не відбиває рівень ефективності господарювання.

Для характеристики рівня прибутковості використовують показник **рентабельності**, який розраховується як відсоткове відношення прибутку фірми до його витрат. У широкому сенсі рентабельність може означати як прибутковість виробництва й реалізації всієї продукції, товарів, робіт, послуг або окремих її видів, так і прибутковість підприємства в цілому як суб'єкта господарської діяльності, прибутковість окремих галузей економіки.

Отриманий підприємством прибуток є об'єктом розподілу.

Розподіл прибутку, отриманого підприємством, здійснюється в наступному порядку:

1) між підприємством і державою, тобто між виробничою й невиробничою сферою через вилучення в порядку, установленому законодавством, податку на прибуток;

2) між фондом нагромадження, що направляється на розширене відтворення, і фондом споживання в порядку, регламентованому статутними або іншими документами усередині підприємства (крім відрахувань у страховий фонд, відповідно до діяльності акціонерних товариств);

3) між власниками підприємства у вигляді дивідендних виплат і трудовим колективом у вигляді економічного стимулювання, що регламентується внутрішніми документами підприємства, зокрема колективним договором, що укладають власники підприємства в особі його адміністрації і трудовий колектив в особі профспілкового комітету або іншого виборного органу тощо.

На всіх стадіях розподілу прибутку існують об'єктивні *протиріччя* між учасниками розподільного процесу. На першій стадії це протиріччя регулюється державою через законодавчо установлені пропорції розподілу (ставка й порядок вирахування податку на прибуток). На другій і третій стадіях врегулювання здійснюється усередині підприємства.

Таким чином, з валового прибутку підприємства в першу чергу сплачується податок на прибуток, а потім чистий прибуток розподіляється усередині підприємства. У ході такого розподілу можуть створюватися наступні фонди: розвитку виробництва, соціального розвитку, матеріального заохочення, виплати дивідендів, резервний та інші фонди, виходячи з особливостей діяльності, цілей і завдань підприємства тощо.

6.4. Сутність, функції і структура ціни.

Обсяг доходів фірми залежить, перш за все, від цін на вироблену продукцію.

Ціна – це кількість грошей, що сплачується або отримується за одиницю товару або послуги.

Сутність та економічне значення ціни розкривається через її *функції*:

− *облікова* – ціна забезпечує еквівалентність обміну, тобто виручка від реалізації продукції забезпечує відшкодування витрат на її виробництво і реалізацію, а також утворення прибутку;

− *розподільча* – внаслідок відхилення ціни від вартості можливий перерозподіл вартості продукції між галузями, регіонами, підприємствами. Цей розподіл може бути регульованим або відбуватися стихійно;

− *стимулююча* – підвищення ринкової ціни стимулює підприємства до випуску дефіцитних видів продукції (на які відбулося підвищення ціни);

− *регулююча* – ціна забезпечує збалансування попиту і пропозиції на ринку.

В економічні практиці застосовують різноманітні види цін, які можна класифікувати за різними критеріями.

За сферами товарного обслуговування виділяють наступні види цін:

− *оптові ціни*, за якими виробники великими партіями реалізовують свою продукцію;

− *роздрібні ціни*, за якими товари реалізуються в невеликій кількості безпосередньо кінцевому споживачу;

– *закупівельні ціни*, за якими держава закуповує продукцію у сільськогосподарських виробників;

– *ціни і тарифи на послуги* (можуть відноситися як до сфери оптової торгівлі (вантажні транспортні тарифи), так і до роздрібної (тарифи на пасажирські перевезення)).

За формами продажу виділяють наступні види цін:

– *контрактні (договірні) ціни* – це ціни, встановлені за фактичною домовленістю між сторонами угоди купівлі-продажу;

– *біржові котирування* – це ціна того чи іншого товару, за якою він реалізовується через біржу;

– *ціни ярмарків і виставок* (такі ціни часто бувають пільговими);

– *аукціонні ціни*.

За стадіями продажу виділяють наступні види цін:

– *ціни пропозиції* – це стартові ціни, які встановлює продавець;

– *ціни попиту* – ціни, за якими покупець зацікавлений придбати товар;

– *ціни реалізації* – це фактичні ціни угоди купівлі-продажу.

За ступенем стійкості в часі виділяють наступні види цін:

– *тверді*, які встановлюються під час укладання договору і діють протягом всього терміну його дії;

– *рухливі*: зафіксована в договорі ціна, у разі зміни ринкової ціни товару, може змінюватися в момент постачання;

– *змінні*: у договорі встановлюється вихідна ціна і передбачається формула внесення поправок у випадку зміни вартості ціноутворюючих факторів;

– *ціни з наступною фіксацією*: при укладанні договору визначаються умови фіксації і принцип визначення ціни.

В якості *базової ціни* використовуються:

– *розрахункові ціни*, які обґрунтовуються постачальником для кожного замовлення;

– *довідкові ціни* публікуються в різноманітних довідниках, каталогах, періодичних виданнях. Переважно це середні ціни;

– *прейскурантні ціни*.

У зовнішньоекономічній діяльності використовують наступні види цін:

– *трансфертні* (внутрішньофірмові ціни, які транснаціональні корпорації використовують у торгівлі між своїми виробничими підрозділами);

– *середня експортна та середня імпортна ціни* визначаються на основі даних зовнішньоекономічної статистики шляхом співвідношення вартості проданого товару з його фактичним обсягом. Такі ціни дають уявлення про середньостатистичні ціни за угодами купівлі-продажу та віддзеркалюють цінову політику, яка утворилась у світовій торгівлі стосовно даного виду товару на певних ринках споживання;

– *світові*: ціни одних товарів (сировина) визначаються рівнем цін провідних країн-експортерів даного товару, інших – за цінами світових товарних бірж, а готових виробів – за цінами провідних експортерів (виробників) товарів у світі;

– *демпінгові ціни* – це ціни, нижчі від порівняльної ціни на подібний товар у країні експорту, що заподіює шкоду національному товаровиробнику подібного товару;

– *порівняльна ціна* – ціна подібного товару в країні експорту, за умов подібного виробництва, продажу або збуту, що відображається в звичайних контрактах, які не є винятковими за характеристиками їх здійснення.

За ступенем регулювання виділяють наступні види цін:

– *вільні ціни і тарифи* встановлюються на всі види продукції, товарів і послуг, за винятком тих, по яких здійснюється державне регулювання цін і тарифів;

– *державні фіксовані ціни (тарифи)*;

– *регульовані ціни (тарифи)* (при такому методі встановлення цін допускаються деякі зміни в певних межах, які встановлені державою).

Державні фіксовані та регульовані ціни і тарифи встановлюються державними органами України на ресурси, які справляють визначальний вплив на загальний рівень і динаміку цін, на товари і послуги, що мають вирішальне соціальне значення (наприклад, тарифи на послуги ЖКХ), а також на продукцію, товари і послуги, виробництво яких зосереджено на підприємствах, що займають монопольне (домінуюче) становище на ринку.

Кожен з зазначених видів цін має власні особливості розрахунку, однак у загальному вигляді *структура ціни* може бути представлена наступним чином (див. рис. 6.4). Роздрібна ціна, за якою кінцеві споживачі купують товар у роздрібній мережі, має покрити витрати, пов'язані з купівлею цього товару у оптових посередників, а також за рахунок роздрібної націнки покрити власні витрати обігу (реалізації) та сформувати прибуток роздрібного торгівельного підприємства. Відпускна ціна оптових посередників формується аналогічно. Відпускна ціна виробника має покрити витрати виробництва та сформувати прибуток, а також містить непрямі податки (в Україні – податок на додану вартість, акцизний податок, мито), що сплачуються у державний бюджет.

<table>
<tr><td>Витрати виробництва</td><td>Прибуток</td><td>Непрямі податки</td><td rowspan="3">Оптова націнка</td><td rowspan="3">Роздрібна націнка</td></tr>
<tr><td colspan="3">Відпускна ціна виробника</td></tr>
<tr><td colspan="4">Відпускна ціна оптових посередників</td></tr>
<tr><td colspan="5">Роздрібна ціна</td></tr>
</table>

Рис. 6.4. Структура ціни.

На формування ціни конкретного товару або послуги впливають численні *фактори*, які представлені на рис.6.5.

Крім того, важливе значення має, якої мети фірма бажає досягнути за допомогою ціноутворення, наприклад, максимізація прибутку вимагає

встановлення високих цін, проникнення на новий ринок – низьких цін, забезпечення виживання – впровадження системи цінових знижок тощо.

Рис. 6.5. Фактори, що впливають на ціну

6.5. Трансакційні витрати: сутність, структура та вплив на діяльність підприємства.

Окрім продуктивних витрат, пов'язаних з виробництвом та реалізацією товарів і послуг, економічна діяльність вимагає ще і здійснення специфічних трансакційних витрат.

Трансакційні витрати – це витрати на встановлення, захист та обмін прав власності. Вони можуть вимірюватися як у грошовому виразі, так і витратою часу на виконання тих чи інших офіційно передбачених процедур.

Для дослідження причин виникнення тіньової економіки найбільш прийнятною є класифікація трансакційних витрат, запропонована перуанським економістом Едмондо де Сото, який поділяє їх на дві *групи*:

– ціна підпорядкування закону;
– ціна позалегальності.

За *підпорядкування закону* потрібно платити певну «ціну», яка складається із *витрат доступу до закону* та *витрат продовження діяльності в рамках закону*. Структура витрат, що складають ціну підпорядкування закону, представлена на схемі (рис. 6.6).

Рис. 6.6. Ціна підпорядкування закону

Дослідження витрат доступу до закону українських підприємств свідчать, що витрати на реєстрацію товариства з обмеженою

відповідальністю становлять 240 дол. (7–30 днів), відповідно витрати на реєстрацію за допомогою посередницької фірми – 350–600 дол. (4–15 днів). Реєстрація закритого акціонерного товариства коштує 1500 – 1900 дол. (35 днів – 3 місяця), а за допомогою посередницької фірми – 3000–5000 дол. (18–30 днів).

Як показали дослідження Світового Банку, у 2011 р. середні витрати доступу до закону для українського підприємця становили 97,3 дол. (у тому числі 33 дол. – це неофіційно сплачені кошти), а частина витрат продовження діяльності у межах закону, оцінена як фінансові втрати через інспекційні заходи, дорівнювала в середньому 1177,8 дол. Якщо ж згадати, що платежі до бюджету сягають 40 % доходу (а це також витрати, пов'язані із продовженням діяльності у межах закону), то стає зрозумілим, що, по-перше, ціна підпорядкування закону є доволі високою і, по-друге, левова частка «трансакційного тягаря» припадає на податкову складову. Всі ці дані пояснюють низький рівень додержання норм закону у повсякденному функціонуванні підприємств.

Перехід у «тінь» дозволяє повністю або частково уникнути вказаних витрат, але натомість з'являється необхідність платити *ціну позалегальності*. Існують наступні *елементи* ціни позалегальності:

– витрати, пов'язані з ухиленням від покарання, – оплата послуг юридичних консультантів та «лобістів», вартість хабарів, витрати на ведення подвійної бухгалтерії, втрати у зв'язку з стримуванням зростання масштабів виробництва, втрати через неможливість використання реклами тощо;

– витрати, пов'язані з трансфертом доходів. Навіть при позалегальних обмінах економічні суб'єкти змушені сплачувати непрямі податки та «інфляційний податок» (через використання для розрахунків переважно готівки – див. тему 8). Але ці трансферти мають однобічний характер – позалегальні суб'єкти не можуть розраховувати на будь-яку допомогу з боку держави;

– витрати, пов’язані з ухиленням від сплати податків і нарахувань на зарплату. Вони не тільки вимагають оплати послуг податкових та фінансових консультантів, але і знижують стимули до заміщення праці капіталом і технічного переозброєння, бо дешева праця «розбещує» підприємство. Крім того, виграш від несплати податку на додану вартість обмежує сферу позалегальної діяльності тільки крайніми ланками виробничого ланцюга – роздрібною торгівлею і початковими етапами обробки сировини;

– витрати, пов’язані з відсутністю легально зафіксованих прав власності. Передати право власності можна тільки обмеженій кількості осіб, серед яких не обов’язково буде покупець, готовий сплатити найвищу ціну. До того ж цей капітал неможливо використовувати як заставу, інвестувати в нього, вільно продати, а іноді навіть просто передати у спадок;

– витрати, пов’язані з неможливістю використання контрактної системи. Позалегальна процедура укладання контрактів перешкоджає реалізації довгострокових угод, у яких бере участь велика кількість економічних суб’єктів. Адже стимулом для вкладання коштів у довгостроковий проект є впевненість у тому, що за будь-яких обставин права інвесторів будуть захищені;

– витрати доступу до позалегальних процедур розв’язання конфліктів. Легальна судово-правова система має низку субститутів – родинні та мафіозні механізми вирішення конфліктів. Використання цих альтернатив пов’язане з витратами на підтримання доброзичливих стосунків з численними родичами, земляками та іншими «своїми» людьми, що потребує часу та коштів для надання знаків уваги і обміну послугами. Звернення за послугами до виконуючої функції судових і силових структур мафії, зумовлене необхідністю сплати своєрідного податку.

Таким чином, приймаючи рішення про вибір інституційного середовища щодо функціонування свого бізнесу (легального чи

позалегального), суб'єкт господарювання буде порівнювати ціну підпорядкування закону із ціною позалегальності, оскільки він виконує законодавчі норми не стільки тому, що є законослухняним, скільки тому, що очікує вигоди від дотримання закону. А отже стимули до добровільного підпорядкування закону з'являються лише за умови спроможності держави сприяти зниженню трансакційних витрат у легальному секторі економіки.

Ключові поняття

Підприємництво. Суб'єкти господарювання. Фірма. Підприємство. Капітал фірми. Основний капітал. Оборотний капітал виробництва. Оборотний капітал обігу (обіговий капітал). Кругообіг капіталу. Оборот капіталу. Фізичний знос. Моральний знос. Амортизація. Бухгалтерські витрати. Економічні (альтернативні) витрати. Зовнішні (явні) витрати. Внутрішні (неявні) витрати. Постійні витрати. Змінні витрати. Валовий дохід. Прибуток. Бухгалтерський прибуток. Економічний прибуток. Рентабельність. Ціна. Трансакційні витрати.

Теми рефератів

1. Державне регулювання цін в Україні.
2. Державне регулювання підприємництва в Україні.
3. Стан та перспективи розвитку підприємництва в Україні.
4. Господарські об'єднання та їх зростаюча роль на сучасному етапі розвитку економіки України.
5. Капітал як економічна категорія.
6. Амортизація і відтворення основного капіталу.
7. Амортизаційна політика в Україні.
8. Собівартість виробництва: сутність, структура та шляхи зниження.
9. Роль фінансово-промислових груп в економіці України.

10. Вплив трансакційних витрат на ефективність функціонування підприємства.

Питання для самоконтролю

1. Які умови потрібні для розвитку підприємництва?
2. Хто не може бути підприємцем в Україні?
3. Які функції виконує підприємство?
4. Яку структуру має капітал фірми?
5. Що таке амортизація?
6. Чим відрізняється бухгалтерський та економічних підхід до визначення витрат виробництва?
7. Чи відрізняється валовий та чистий прибуток підприємства?
8. Як здійснюється розподіл прибутку підприємства?
9. З яких елементів складається ціна?
10. Які фактори впливають на формування ціни?

Тестові завдання

1. Що таке прибуток?

а) це додатковий доход, що одержать керівники й власники фірм завдяки вмілому веденню справ;

б) це різниця між виручкою за проданий товар і витратами на його виробництво й реалізацію;

в) це різниця між ціною, по якій проданий товар і по який він куплений продавцем;

г) це вартість ризику від здійснення фінансово-економічних операцій;

д) це доход підприємця, що він одержує за свою працю.

2. Знайдіть правильне визначення економічної сутності рентабельності.

а) абсолютна сума прибутку, отриманого від операційної діяльності;

б) рівень дохідності підприємства;

в) перевищення виручки від реалізації продукції над її собівартістю;

г) сума фінансових ресурсів підприємства, що забезпечують його виробничо-господарську діяльність;

д) правильна відповідь відсутня.

3. Що можна вважати неявними (внутрішніми) витратами швейної майстерні?

а) плату постачальникам тканин;

б) орендну плату, яку можна було б отримати, здаючи в оренду обладнання, яке тимчасово не використовується;

в) сплату податків;

г) заробітну плату найманих працівників;

д) правильна відповідь відсутня.

4. Доход фірми – це:

а) різниця між виручкою та витратами;

б) грошові кошти, отримані в результаті господарської діяльності;

в) сума виручки та витрат;

г) виручка за мінусом податків;

д) правильна відповідь відсутня.

5. Засоби праці, які функціонують у виробничому процесі тривалий час (більше року), переносячи свою вартість на вартість новоствореного продукту частинами, в міру зношування, складають:

а) основний капітал фірми;

б) оборотний капітал фірми;

в) капітал обігу фірми;

г) правильна відповідь відсутня.

6. Процес перенесення вартості основного капіталу на готовий продукт у міру його зносу називається:

а) ліквідність;

б) фондовіддача;

в) амортизація;

г) фондомісткість;

д) правильна відповідь відсутня.

7. Валові витрати - це:

а) сума постійних та змінних витрат;

б) різниця між постійними та змінними витратами;

в) різниця між постійними та середніми витратами;

г) сума середніх та змінних витрат;

д) правильна відповідь відсутня.

8. Постійні витрати - це:

а) витрати на ресурси по цінах, які діяли на момент їх придбання;

б) мінімальні витрати виробництва будь-якого обсягу продукції;

в) витрати, що фірма несе навіть, якщо продукція не виробляється;

г) витрати, від яких фірма може відмовитися;

д) правильна відповідь відсутня.

9. До структури ціни товару не входить:

а) прибуток;

б) витрати виробництва;

в) непрямі податки;

г) прямі податки;

д) правильна відповідь відсутня.

10**.** Прибуток - це:

а) залишок доходу після сплати податків;

б) доход за мінусом витрат;

в) частка витрат у доході;

г) витрати плюс доход;

д) правильна відповідь відсутня.

Тема 7

Національна економіка. Основні макроекономічні показники

7.1. Національна економіка. Система національних рахунків. Вимірювання обсягів тіньової економіки.

7.2. Відтворення та економічне зростання.

7.3. Економічний цикл: сутність та класифікація.

7.1. Національна економіка. Система національних рахунків. Вимірювання обсягів тіньової економіки.

Національна економіка – це економічно та організаційно єдина система взаємозалежних галузей і сфер суспільного виробництва, яким властиві пропорційність, взаємообумовлене розміщення на території, що обмежена державними кордонами.

Ознаки національної економіки:

− загальне економічне середовище, тобто загальне законодавство, єдина грошова одиниця, грошово-кредитна і фінансова системи;

− тісні економічні зв’язки між господарюючими суб’єктами, обумовлені суспільним поділом праці;

− територіальна визначеність із загальним політичним та економічним центром (державою);

− спільна система національного захисту, що передбачає наявність економічних кордонів у вигляді експортно-імпортних податків, квот тощо.

Для аналізу процесів, що відбуваються в рамках національної економіки, використовується система макроекономічних показників, що розраховуються в рамках системи національних рахунків.

Система національних рахунків (СНР) – це система взаємопов’язаних макроекономічних показників, класифікацій та групувань, які характеризують всі основні економічні процеси, умови, результати відтворення економіки, орієнтованої на ринкові відносини.

Для відображення механізму функціонування адміністративно-командної економіки використовувалась система побудови національного рахівництва, що мала назву баланс народного господарства (БНГ). БНГ відображав створення і рух матеріального продукту, що повністю відповідає ідеології централізованого планування.

Між СНР і БНГ існують суттєві *відмінності*, які зумовлені, зокрема, концептуально-теоретичними розбіжностями. БНГ базується на трудовій теорії вартості та поділі суспільного виробництва на два сегменти: матеріальне виробництво, невиробнича сфера діяльності (освіта, наука, управління, охорона здоров'я тощо). За останньою закріплюється роль тільки споживання, що характерно для теоретичних позицій А. Сміта, К. Маркса.

При підрахунку макроекономічних показників на основі СНР не вирізняють сфери матеріального та нематеріального виробництва, в них враховуються всі оплачені товари та послуги. В основі такого підходу лежить розуміння того, що будь-яка вартість створюється шляхом витрачання факторів виробництва (труда, капіталу, землі, підприємницької здібності). Серед теоретиків побудови СНР слід виділити таких вчених-економістів, як К. Кларк, С. Кузнець, А. Маршалл, Дж. М. Кейнс (якого вважають основоположником макроекономічного аналізу), Р. Стоун, Дж. Хікс, П. Хілл, Я. Тінберген, Р. Фріш, В. Леонтьєв (автор моделі «витрати-випуск», що є складовою СНР).

СНР виникла в країнах з ринковою економікою наприкінці 30-х років XX сторіччя. БНГ вперше був використаний в СРСР в 1923 році, тому саме його можна вважати першою в світовій статистиці спробою систематизації макроекономічних розрахунків. З 90-х років XX сторіччя Україна перейшла до побудови СНР як уніфікованої схеми національного рахівництва. Її втіленням в національну практику країн світу з метою стандартизації міжнародної і національної макроекономічної статистики, забезпечення розробки співставних зведених макроекономічних

показників активно займаються міжнародні економічні організації. На сьогодні діють міжнародні стандарти по СНР, розроблені ООН (остання версія датується 1993 р.).

СНР має широкий спектр практичного використання: виступає інформаційною базою для науково-дослідних робіт, є основою для прийняття господарських рішень як на мікро-, макро-, так і на мегарівні.

Структуру СНР складають наступні *макроекономічні показники*:

1. Валовий національний продукт (ВНП) – ринкова вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених національним товаровиробником як в середині країни, так і за її межами за певний проміжок часу.

Кінцеві товари – це ті, що призначені для кінцевого споживання, а не для подальшої переробки. Включення до ВНП вартості виключно кінцевих товарів дозволяє уникнути *проблеми подвійного рахунку* – багаторазового включення вартості сировини і матеріалів на кожній наступній стадії їх переробки.

Методи обчислення ВНП:

1) *метод кінцевого використання* (*за видатками).* ВНП розраховується як сума видатків покупців на придбання товарів і послуг.

Структура ВНП за видатками:

Y=C+I+G+NE, де

Y – ВНП;

C – особисті споживчі витрати;

I – інвестиційні витрати фірм;

G – державні закупівлі;

NE – чистий експорт (експорт за мінусом імпорту).

2) *розподільний метод* (*за доходами*) ВНП обчислюється як сума грошових доходів, отриманих від виробництва продукції.

Структура ВНП за доходами:

- заробітна плата найманих працівників;
- рента;

– процент

– прибуток;

– непрямі податки – податок на додану вартість (ПДВ), акцизний збір, митний збір тощо;

– амортизаційні відрахування, тобто вартість капіталу, спожитого у процесі виробництва вподовж року.

3) *виробничий метод* (*за галузями*) ВНП включає суму доданої вартості, створеної на всіх стадіях виробництва.

Додана вартість – це різниця між виторгом фірм та вартістю сировини і матеріалів, які вона придбала у постачальників.

2. **Валовий внутрішній продукт (ВВП)** – ринкова вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених у межах країни як національними, так і закордонними товаровиробниками протягом певного періоду часу.

В зв'язку з недостатністю інформації щодо діяльності українських резидентів за кордоном, а також враховуючи її малу статистичну значимість, в Україні розраховують лише показник ВВП, динаміка якого за період з 2004 по 2012 роки представлена в табл. 7.1.

Таблиця 7.1.

Динаміка ВВП України у 2004–2012 рр.

Роки	Номінальний ВВП (в фактичних цінах), млн грн.	Абсолютні зміни номінального ВВП, млн грн.	Відносні зміни номінального ВВП, %	Номінальний ВВП в USD, млн дол.*	Абсолютні зміни номінального ВВП, млн дол.
2004	345113			64928	
2005	441452	+96339	+27,9	86309	+21381
2006	544153	+102701	+23,3	107753	+21444
2007	720731	+176578	+32,5	142719	+34966
2008	948056	+227325	+31,5	179382	+36663
2009	913345	–34711	–3,7	117152	–62230
2010	1082569	+169224	+18,5	136420	+19268
2011	1316600	+234031	+21,6	165239	+28819

2012	1408889	+92289	+7,0	176308	+11069

* за середнім курсом НБУ за звітний період

Між показниками ВНП та ВВП існує зв’язок:

ВНП = ВВП + находження за фактори виробництва з-за кордону — платежі за фактори виробництва решті світу

При розрахунку ВВП використовуються ті самі методи, що і при розрахунку ВНП.

3. **Чистий національний продукт – ЧНП (чистий внутрішній продукт – ЧВП)** – вартість кінцевих товарів і послуг, що залишилася для споживання після заміни списаного обладнання.

ЧНП = ВНП — Амортизація

ЧВП = ВВП — Амортизація

4. **Національний дохід (НД)** – весь дохід, зароблений упродовж року власниками ресурсів, що є резидентами даної держави, незалежно від того, де ці ресурси використовуються – у власній країні чи за кордоном.

НД = ЧВП — непрямі податки на бізнес

5. **Особистий дохід (ОД)** – усі грошові доходи, отримані домогосподарствами впродовж звітного періоду.

ОД = НД — податок на прибуток корпорацій — нерозподілений прибуток — внески на соціальне страхування + трансфертні платежі

6. **Використовуваний доход** (ВД) – частина грошового доходу, якою домогосподарства остаточно володіють і можуть розпоряджатися на свій розсуд.

ВД = ОД — особисті податки

ВД = споживання + заощадження

7. **Національне багатство** – це сукупність матеріальних та нематеріальних благ, що нагромаджена у країні на даний момент часу. Основними *елементами* національного багатства є засоби виробництва, майно населення, матеріальні і культурні цінності (музеї, надра, ліс,

водоймища), нематеріальні духовні цінності (людський капітал, науково-технічні досягнення, інформаційні ресурси).

Показники СНР є вартісними і можуть розраховуватися як у поточних ринкових цінах, так і у постійних цінах (цінах базисного періоду).

Оскільки обчислення показників СНР використовується не лише з метою обліку, а й для співставлень і прогнозів, актуалізується проблема можливості порівняння вимірів за різні періоди часу за умови нестабільності цін. Практично вона вирішується шляхом розрахунку номінальних і реальних показників.

Наприклад, ***номінальний ВВП (ВНП)*** – обсяг продукції поточного року, виміряний в фактичних цінах даного року, а ***реальний ВВП (ВНП)*** – обсяг продукції поточного року, виміряний в цінах року, взятого за базисний.

Обрахування реального ВВП (ВНП) дозволяє виміряти зміни фізичного обсягу ВВП (ВНП), тобто реальні зміни у рівні виробничої активності.

Достовірність розрахованого показника ВВП має велике значення при плануванні всіх аспектів діяльності держави. Проте до офіційного ВВП не потрапляють обсяги тіньової економіки.

Вимірювання масштабів тіньової економіки є складним завданням. Це пов’язано з тим, що тіньова економіка носить прихований характер і прагне уникнути вимірювання. Проте оцінка розмірів тіньової діяльності важлива для аналізу економічного розвитку і формування державної економічної політики.

Сучасними економістами розроблені численні *непрямі методи вимірювання обсягів тіньової економіки*, засновані переважно на макроекономічних показниках офіційної статистики, даних податкових і фінансових органів. Основними серед них є наступні:

1. *Метод розбіжностей* заснований на порівнянні джерел даних і статистичних документів, що містять інформацію про одні і ті ж економічні показники. Прикладами використання даного методу є:

− *порівняння доходів і витрат* шляхом зіставлення всіх доходів домашніх господарств зі всіма витратами. Як правило, виявляється, що доходів значно менше, ніж витрат, що свідчить про існування тіньових доходів;

− *альтернативна оцінка макроекономічних показників* здійснюється шляхом порівняння обсягу ВВП, отриманого з використанням непрямих даних, з даними офіційної статистики;

2. *Метод, заснований на розрахунках показників зайнятості («італійський» метод),* особливо ефективний у економіках з великою питомою вагою малих підприємств. Оскільки зібрати достовірні дані про виробництво (особливо в малому бізнесі і сфері послуг) дуже важко через свідоме заниження показників виробництва з метою ухилення від сплати податків, італійські статистики основний акцент зробили на обстеженні витрат робочої сили. Перевага такого підходу полягає в тому, що людям, яких не питають про доходи, немає сенсу приховувати або спотворювати інформацію про їх робочий час. Потім інформація перераховується в середній відпрацьований людино-день. Далі аналізують розбіжності між фактичним і офіційно зареєстрованим рівнем зайнятості та розбіжності між величинами фактично відпрацьованого за тиждень робочого часу і офіційно зареєстрованого.

3. *Монетарний метод* заснований на одній важливій особливості тіньової економіки: якщо в легальній економіці вже давно майже всі розрахунки проводять безготівковим шляхом, то в тіньовій економіці при здійсненні операцій перевага віддається готівці. Тому розмір і динаміка тіньової економіки можуть оцінюватися за допомогою спостереження за обсягом грошової маси, наприклад, аналізується обсяг грошових операцій або попит на готівку.

4. *Метод технологічних коефіцієнтів* передбачає приблизне визначення динаміки промислового виробництва на основі спостережень за виробництвом і споживанням електроенергії, перевезень вантажів транспортом і інших непрямих показників, що піддаються достатньо простому обліку, для порівняння отриманих даних з офіційними.

У загальносвітовому масштабі частка тіньової економіки становить 5–10% ВВП, в Україні, за різними оцінками, – 30–50% від офіційного ВВП, що є критичним значенням. На цьому рівні вплив тіньових факторів стає настільки відчутним, що суперечність між легальним і тіньовим секторами спостерігається практично в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

7.2. Відтворення та економічне зростання.

Відтворення – це процес суспільного виробництва, що розглядається не як окремий акт, а як процес, який повторюється та відновлюється.

Відтворення суспільного виробництва передбачає постійне відновлення системи економічних відносин, тобто відносин виробництва, розподілу, обміну і споживання, а також продуктивних сил в складі матеріально-речового (засоби виробництва) і особистого (робоча сила) факторів виробництва.

Отже, обов’язковою складовою процесу суспільного відтворення є відновлення факторів виробництва. При цьому суттєвого значення набуває проблема пропорційності – певних кількісних співвідношень між складовими продуктивних сил. Одним з перших зазначену проблеми сформулював відомий французький економіст і політичний діяч Ф. Кене у XVIII ст., представивши першу схему пропорційного процесу відтворення в так званій *«економічній таблиці»*. Значним науковим здобутком стали схеми простого і розширеного відтворення К. Маркса. Моделі відтворення також розробляли такі відомі вчені, як економіст російського походження,

який працював у США, лауреат Нобелівської премії В. Леонтьєв та економіст із колишнього СРСР, лауреат Нобелівської премії Л. В. Канторович.

Прийнято розрізняти наступні *типи відтворення*:

− ***просте*** (виробництво здійснюється у незмінних масштабах);

− ***розширене*** (в кожному наступному циклі створюється більша кількість продукції);

− ***звужене*** (в кожному наступному циклі створюється продукт у зменшеному масштабі).

На основі підвищення ефективності суспільного відтворення можливо забезпечити економічне зростання.

Економічне зростання – збільшення кількості товарів і послуг, які виробляє національна економіка. Графічно економічне зростання зображують переміщенням кривої виробничих можливостей вправо.

Економічне зростання вимірюють двома *показниками*:

1) *темпами зростання реального ВНП (ВВП)*. При цьому, в розрахунок приймаються виключно зміни реального ВНП (ВВП). Збільшення ВНП (ВВП) за рахунок більш високих цін поточного періоду, тобто зміна номінального ВНП, не може розглядатися як економічне зростання. Економічне зростання вимірюється як в абсолютних величинах, так і у відносних (у відсотках до величини попереднього періоду).

2) *темпами зростання реального ВНП (ВВП) на душу населення.* При однаковому обсязі реального національного продукту його величина, що припадає на душу населення, буде залежати від чисельності населення країни. Так, у 2012 р. найвищий абсолютний рівень ВНП мали (у млрд. дол.): США (12 360 000), Китай (8 859 000), Японія (4 018 000), Індія (3 611 000), ФРН (2 504 000), Велика Британія (1 830 000), Франція (1 816 000), Італія (1 698 000), Росія (1 589 000), Бразилія (1 156 000). При цьому, до країн світу з найвищим рівнем ВНП на душу населення належать (2012 р.): Люксембург (65900 дол.), ОАЕ (45200), Норвегія (42800). Тому,

якщо зміну ВНП використовувати як узагальнюючий показник життєвого рівня, необхідно враховувати динаміку чисельності населення. В Україні в 2012 р. ВВП на душу населення склав 3870,4 дол. (номінальний ВВП дорівнював 176 308 млн. дол., чисельність населення – 45553,0 тис. осіб).

Проблема реального економічного зростання полягає в розв'язанні основного протиріччя економіки: між обмеженістю економічних ресурсів і безмежністю суспільних потреб. Розв'язуватися це протиріччя може двома основними способами – або за рахунок збільшення виробничих можливостей, або за рахунок більш ефективного використання наявних виробничих можливостей. Відповідно розрізняють два *типи економічного зростання*:

екстенсивне – нарощування виробництва товарів і послуг за рахунок збільшення кількості використовуваних економічних ресурсів при незмінній технологічній основі. Продуктивність праці залишається незмінною;

інтенсивне – збільшення виробництва товарів і послуг на основі підвищення ефективності використання ресурсів на основі впровадження досягнень науково-технічного прогресу. Продуктивність праці підвищується.

Обидва типи економічного зростання мають свої переваги і недоліки (див. табл. 7.2).

На практиці відбувається поєднання обох типів економічного зростання, тому важливо розрізняти, який саме з них є переважаючим на даному етапі розвитку економіки.

Таблиця 7.2.

Переваги та недоліки типів економічного зростання

Типи економічного зростання	
Екстенсивне	Інтенсивне

переваги	– швидкість досягнення економічного зростання	переваги	– вирішує проблему обмеженості природних ресурсів; – ресурсозбереження; – прогресивний розвиток факторів виробництва
недоліки	– технічний застій; – витратний характер відтворення (темпи економічного зростання відстають від темпів залучення економічних ресурсів); – вичерпання ресурсів	недоліки	– необхідність глибокої структурної перебудови економіки; – значні витрати на НТП; – порівняно повільніші темпи економічного зростання

На економічного зростання впливають наступні *фактори*:

1) *фактори пропозиції*:

– кількість та якість природних ресурсів;

– кількість та якість трудових ресурсів;

– обсяг капіталу країни;

– технологія, менеджмент, підприємництво;

2) *фактори попиту* (важливо забезпечити такий рівень сукупних видатків, за якого буде реалізовано увесь створений ВВП):

– зростання споживчих видатків;

– зростання інвестиційних та державних видатків;

– розширення експорту;

3) *фактори ефективності* (ресурси мають використовуватися найбільш економно (виробнича ефективність) і вироблятися з них мають найбільш цінні для суспільства товари і послуги (розподільна ефективність):

− розподіл економічних ресурсів по галузям, підприємствам і регіонам;

− розподіл доходів між суб’єктами господарювання;

4) *соціокультурні та інституційні фактори*:

− сприятлива соціальна, культурна, політична атмосфера;

− позитивне ставлення населення до праці;

− політична організація суспільства;

− криміналізація економіки тощо.

Сьогодні в економічній теорії склався і протилежний погляд на економічне зростання. Деякі дослідники економічного зростання стверджують, що воно дається надмірно високою ціною, оскільки:

− світова система використовує ресурси і нагромаджує відходи темпами, які планета не може витримати. В результаті забруднюється навколишнє середовище, вичерпується озоновий шар, змінюється клімат планети;

− вичерпуються невідновлювані природні ресурси (нафта, мідь, вугілля);

− відбувається виснаження орних земель, перетворення їх на пустелі;

− надмірний вилов риби зі Світового океану загрожує зникненням деяких її видів.

Подальше економічне зростання у розвинутих країнах означає задоволення щораз менш значущих потреб шляхом посилення загрози майбутньому розвитку світової економічної системи. Тому, на думку супротивників економічного зростання, його темпи необхідно уповільнити і перейти до «нульового зростання».

7.3. Економічний цикл: сутність та класифікація

Процес відтворення на практиці не являє собою рівномірний, поступальний рух. У суспільному виробництві роки швидкого підйому

змінюються періодами уповільненого руху, економічного спаду (кризи) та застою.

Коливання в русі суспільного виробництва, що регулярно повторюються протягом певного періоду часу означають циклічний характер його розвитку. **Економічний цикл** - це періодичні зростання та падіння ділової активності. Тривалість циклу визначають від однієї кризи до наступної або від одного піку (підйому) до наступного.

Причини циклічних коливань економічного розвитку економісти пояснювали з різних позицій. На сьогодні відомо близько 200 теорій, в яких їх автори по-різному трактують ці питання. Так, англійський економіст У. Джевонс (друга половина 19 ст.) виникнення економічних криз та їх періодичність пов'язував з появою темних плям на Сонці. Американський економіст Г. Мур пояснював кризи змінами ритму руху планети Венери. Француз А. Афталіон причиною економічних криз вважав нерівномірність технічного прогресу, а його співвітчизник Симон де Сисмонді – недостатнє споживання населення. Український економіст М. Туган-Барановський (1865-1919 рр.) причину економічних криз вбачав в диспропорційному розвитку окремих галузей економіки. Ж. Б. Сей, Д. Рікардо вважали, що загальні кризи неможливі, часткові кризи надвиробництва пояснювали порушенням пропорційності між різними галузями виробництва. Вони доводили, що рух елементів ринкової економіки сам відновлює пропорційність системи. Вчені-економісти XX ст. підходили до розгляду циклічності з різних позицій. Зокрема, Дж. М. Кейнс, Е. Хансен пояснювали кризи недостатньою схильністю людей до споживання. На їх думку, доходи населення зростають швидше, ніж обсяги споживання. Вихід з кризи, відповідно до цієї позиції, полягає у стимулюванні сукупного споживання. Монетаристи на чолі з М. Фрідменом причини незбалансованості економічного розвитку вбачали у недоліках здійснення грошово-кредитної політики.

Класифікуючи різноманітні теорії економічних криз, американський економіст Пол Самуельсон зводить їх у дві великі групи: екстернальні (зовнішні) теорії і теорії інтернальні (внутрішні).

Автори *екстернальних теорій* вбачають головні причини економічних криз у коливаннях факторів, що лежать за межами економічної системи: поява темних плям на Сонці, війни й революції, природні катаклізми тощо.

Прибічники *інтернальних теорій* пояснюють причини економічних криз факторами, що знаходяться всередині економічної системи: недостатнє споживання населення, диспропорційність між галузями економіки; розширення або звуження банківського кредиту тощо.

Отже, в сучасній економічній теорії немає єдиного підходу щодо визначення причин економічних криз та способів виходу з них.

Загальну *тривалість* циклу вимірюють часом (рік, місяць і т.п.) між двома сусідніми вищими або двома сусідніми нижчими точками економічної активності.

Структура економічного циклу складається з чотирьох послідовних *фаз*: кризи, депресії, пожвавлення, піднесення. Розглянемо її на прикладі *класичного промислового циклу* (рис. 7.1)**.**

Фази промислового циклу: 1 – криза; 2 – депресія; 3 – пожвавлення; 4 – піднесення.

Поворотні точки циклу: А, $А_1$ – бум; В – дно.

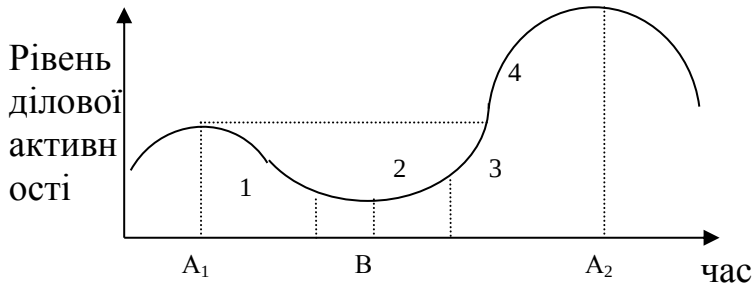

Рис. 7.1. Структура економічного циклу

Криза – це падіння виробництва і скорочення товарообігу. Як наслідок зростають масштаби безробіття, що призводить до зниження заробітної плати, погіршення умов життя, особливо найманих працівників. Відбуваються масові банкрутства фірм. Криза найбільше впливає на скорочення виробництва засобів виробництва і товарів тривалого користування й в меншій мірі на виробництво продуктів харчування та інших товарів масового повсякденного попиту.

Депресія характеризується застоєм (виробництво та обіг товарів не скорочуються, але і не зростають). Установлюється рівновага між попитом і пропозицію товарів на низькому рівні. Застій у виробництві поєднується із низькими показниками функціонування торгівлі. Безробіття залишається на високому рівні. Прибутки характеризуються низькими показниками. При цьому на фазі депресії починається оновлення основного капіталу. Підприємці, намагаючись одержати прибуток за низьких ринкових цін, запроваджують нові технології та методи організації з метою скорочення витрат виробництва. Це зумовлює перехід економіки в нову фазу – фазу пожвавлення.

Пожвавлення характеризується зростанням виробництва і товарообігу. Відбувається масове оновлення основного капіталу, запровадження нової техніки та технологій. Зростає кількість нових робочих місць, зайнятість, підвищується зарплата та інші доходи населення, збільшується його платоспроможний попит. Це, в свою чергу, підштовхує розвиток споживчого сектору. Після досягнення до кризового рівня обсягів виробництва пожвавлення переростає в нову фазу – піднесення.

Піднесення – це швидке зростання виробництва і товарообігу, що супроводжується скороченням безробіття. Розширюється кредитування. Наростає започаткований ще в період пожвавлення процес створення нових прогресивних галузей і виробництв.

В сучасній економічній науці більш поширена двофазна структура економічного циклу: *рецесія* (включає кризу и депресію) і *підйом* (включає пожвавлення і піднесення).

За тривалістю економічні цикли поділяють на наступні види:

− *короткі (малі) цикли* (цикли Д. Кітчина), тривалістю в середньому 3,5 роки. Матеріальною основою зазначених циклів є зміни в грошовому обігу, які зазвичай пов'язані з порушенням і відновленням рівноваги на споживчому ринку;

− *середні цикли* (цикли К. Маркса – К. Жугляра) мають тривалість 8-11 років. Інакше їх називають промисловими циклами. Як обґрунтував К. Маркс, матеріальною основою промислового циклу є масове оновлення основного капіталу, тому тривалість такого циклу наближується до терміну його амортизації.

− *будівельні цикли* (цикли С. Кузнеца) з середньою тривалістю 17 років. Вони зумовлені періодичним оновленням житла та деяких виробничих споруд. Будівельні цикли можна вважати різновидом промислових циклів.

− *великі (довгі) цикли,* які отримали в економічній науці назву «довгих хвиль Кондратьєва». Їх тривалість – 50–60 років. М.Д. Кондратьєв вважав, що матеріальною основою великих циклів є оновлення сукупності основних капітальних благ (виробничої інфраструктури). Цей висновок вчений зробив, спираючись на результати аналізу та узагальнення динаміки економічних показників різних країн (індексів цін, державних боргових паперів, номінальної заробітної плати, обсягів видобутку вугілля, золота, виробництва чавуну та ін.) за 100–150 років. Сучасні економісти для характеристики підґрунтя великих циклів вживають поняття *технологічний спосіб виробництва* (технологічний уклад). Упродовж останніх століть в історії технологічно-інноваційної еволюції було 5 хвиль, в результаті яких утворилося 5 технологічних укладів. Останній,

започаткований у середині 80-х років, спирається на досягнення у сфері мікроелектроніки, інформатики, біотехнологій, генної інженерії, нових видів енергії, освоєнні космічного простору, супутникової технології.

Однією з найважливіших подій в економічному житті світу на початку XXI сторіччя стала глобальна фінансово-економічна криза 2008-2009 рр., що вплинула на розвиток всіх країн, як розвинутих, так і тих, що розвиваються. Вона яскраво продемонструвала високий ступінь взаємозалежності між її окремими суб'єктами, синхронізацію національних і глобальних економічних процесів та виявила слабкі місця наявної моделі глобалізації. На думку багатьох сучасних економістів, це передусім криза сучасної моделі західної цивілізації, що виникла під тягарем її внутрішніх протиріч, коли високий рівень споживання населення не відповідає наявним ресурсам і рівню виробництва. З формальної точки зору основною причиною і джерелом сучасної глобальної кризи вважають проблеми в американській економіці, спричинені різким скороченням заощаджень, зростанням дешевих кредитів, неадекватним споживанням та масовим неповерненням іпотечних кредитів, які в неконтрольованих обсягах надавалися банками у Сполучених Штатах. «Детонатором» і точкою відліку фази кризи, що спричинила глобальне економічне «охолодження», слід вважати 15 вересня 2008 р. – день, коли збанкрутував один із найбільших інвестиційних банків США – «Lehman Brothers». Це поклало початок іпотечної кризи в США. Реакція на інформацію щодо банкрутства цього банку викликала миттєвий ефект переоцінки ризиків. Криза швидко вийшла за межі однієї країни і поширилася на увесь світ.

Падіння загальної вартості світового національного багатства становило 57 трлн. дол. США (з 107 трлн. до 50 трлн.), у жовтні 2008 р. світові фондові ринки втратили приблизно 5 трлн. дол. США внаслідок відпливу інвестиційних ресурсів. Для порівняння: обсяг втрат у

банківському секторі в усьому світі під час кризи на початку 1990-х років становив 200 млрд. доларів США.

Утім, якщо ситуацію розглянути дещо глибше, то можна зробити висновок: генератором кризи стали глобальні фінанси. Останні в загальносвітовому масштабі вже давно перестали виконувати лише обслуговуючу роль стосовно виробничої сфери. Сьогодні сміливо можна говорити, що фінансова система перетворилася на самостійну сферу, яка тільки опосередковано пов'язана з процесами в реальному секторі економіки. Обсяги фінансових активів інвестиційних інститутів в 2007 р. перевищили світовий ВВП в десять разів.

Глибинними *причинами* виникнення *світових фінансово-банківських криз* є наступне:

− завершення п'ятого кондратьєвського циклу, розпочатого у 1980-х рр. відкриттями в галузі інформаційних технологій. Ринок близький до насичення і ефект масштабів майже вичерпано, що гарантовано передвіщає зміну технологічних укладів;

− наявність глобальних диспропорцій в світовому товарно-грошовому обігу, в результаті надмірної доларизації (наповнення міжнародної економіки доларовою ліквідністю), як наслідок – кредитна експансія та надкредитування;

− порушення базисних відтворювальних пропорцій, які проявляються у втраті зв'язку між реальним зростанням ефективності виробництва, доходів, споживання, і споживанням та нагромадженням. З середини XX ст. спостерігається тенденція зменшення частки заощаджень при інтенсивних темпах росту споживання і попиту за рахунок майже необмеженого кредитного буму та доходів майбутніх періодів;

− загострення кризи світової заборгованості, що призвело до зменшення ролі грошей як регулятора економіки;

− наявність територіального дистанціювання центрів реального виробництва і споживання, що ускладнило збалансування попиту і

пропозиції на світових товарно-ресурсних ринках;

− поглиблення асиметрії у соціальній структурі міжнародної економіки, що проявилось у загостренні суперечностей між: світовими центрами економічного суперництва; між національними економічними інтересами; між розвинутими країнами, країнами що розвиваються та країнами третього світу;

− неадекватна система глобального регулювання економіки сучасному рівню економічних викликів, що проявилась у відсутності альтернативних моделей глобального економічного світобачення та у низькій ефективності діючих механізмів міжнародної координації.

Глобальна економіка представляє собою історично нову реальність, що відрізняється від традиційної світової економіки. Відмінність полягає, насамперед, у тому, що глобальна економіка здатна працювати як єдина система в режимі реального часу в масштабі всієї планети.

Процес глобалізації світової економіки йде вкрай нерівномірно. Це стосується як сфер діяльності та галузей, так і макроекономічних регіонів, об’єднаних по групам країн та цивілізаціям. Саме глобалізація дає змогу найрозвинутішим країнам світу, насамперед США, за допомогою інструментів Міжнародного валютного фонду і Всесвітнього банку здійснювати трансфер криз, розв’язуючи проблеми подолання соціально-економічної кризи в цих країнах за рахунок інших держав. І захист від таких негативних впливів національної економіки є дуже важливим питанням економічної безпеки держави.

На відміну від світової фінансової кризи 1997-1998 рр., нині інтегрованість вітчизняної економіки в світовий економічний процес значно зросла. Україна вже вступила до Світової організації торгівлі і, хоча має слабкий фондовий ринок, проте з приватизацією та акціонуванням її стратегічних підприємств їх акції з’явилися на фондовому ринку. Відповідно, у 2008 р. збільшилася й сама вразливість господарства України щодо негараздів глобалізованої економіки, що показав обвал фондового

ринку на 80%. Отже, антициклічна політика в Україні має враховувати зміни у механізмах функціонування глобального економічного простору.

Ключові терміни

Національна економіка. Система національних рахунків. Баланс народного господарства (БНГ). Валовий національний продукт (ВНП). Кінцеві товари. Додана вартість. Валовий внутрішній продукт (ВВП). Чистий національний продукт (ЧНП). Чистий внутрішній продукт (ЧВП). Національний дохід (НД). Особистий дохід (ОД). Використовуваний дохід (ВД). Національне багатство (НБ). Номінальні та реальні макроекономічні показники. Непрямі методи вимірювання тіньової економіки. Відтворення. Просте відтворення. Розширене відтворення. Звужене відтворення. Економічне зростання. Екстенсивне економічне зростання. Інтенсивне економічне зростання. Економічний цикл. Фази економічного циклу.

Теми рефератів

1. Чинники розвитку національної економіки.
2. Валовий національний продукт: сутність, методи та проблеми розрахунку.
3. Тіньова економіка як сектор національної економіки України.
4. Політика економічного зростання в умовах глобалізації.
5. Економічне зростання як фактор економічної безпеки в Україні.
6. Моделі економічного зростання.
7. Теорії економічних циклів.
8. Глобальні економічні кризи: сутність, причини, наслідки.
9. Вплив глобальної фінансової кризи 2008-2009 рр. на економіку України.
10. Методи та інструменти державної антициклічної політики.

Питання для самоконтролю

1. Які показники містить Система національних рахунків?

2. Чим відрізняються показники ВНП та ВВП? Який з них використовується в Україні і чому?

3. В якому випадку величина ВВП може перевищувати величину ВНП?

4. Чому величини ВВП (ВНП), що розраховані за різними методами, співпадають?

5. Чому державні трансферти не збільшують вартість ВВП (ВНП)?

6. В якому випадку номінальний та реальний ВВП будуть співпадати?

7. За допомогою яких непрямих методів вимірюють обсяги тіньової економіки?

8. Які переваги та недоліки мають різні типи економічного зростання?

9. Яку структуру має економічний цикл?

10. Які галузі складають основу п'ятого технологічного укладу?

Тестові завдання

1. Який із наведених економічних показників найбільше підходить для характеристики обсягів виробництва національного господарства?

а) індекс споживчих цін;

б) рівень безробіття;

в) валовий внутрішній продукт;

г) рівень процентних ставок;

д) індекс випереджаючих показників.

2. Ринкова вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених у межах країни як національними, так і закордонними товаровиробниками протягом певного часу, навивається:

а) чистий внутрішній продукт;

б) національний доход;

в) особистий доход;

г) валовий внутрішній продукт;

д) валовий національний продукт.

3. Які з наведених показників враховуються при підрахунку ВВП за розподільчим методом ?

а) заробітна плата, заощадження, інвестиції;

б) споживчі витрати, податки, амортизація;

в) рента, прибуток корпорацій, амортизація;

г) державні закупівлі, рента, податки;

д) орендна плата, заробітна плата, чистий експорт.

4. Щоб отримати величину національного доходу, потрібно:

а) до ЧНП додати непрямі податки;

б) з ЧНП відняти непрямі податки;

в) з ВНП відняти амортизацію;

г) до особистого доходу додати трансфертні платежі;

д) з особистого доходу відняти трансфертні платежі.

5. Номінальний ВНП визначається за цінами:

а) попереднього року;

б) поточного року;

в) базисного року;

г) наступного року.

6. Тип відтворення, який характеризується тим, що в кожному наступному циклі суспільний продукт відтворюється в незмінних масштабах з однаковою якістю при незмінному рівні розвитку продуктивних сил, називається:

а) звужене;

б) просте;

в) розширене;

г) правильна відповідь відсутня.

7. Фактором інтенсивного типу економічного зростання є:

а) додаткове залучення трудових ресурсів;

б) введення в дію додаткових виробничих потужностей;

в) використання новітніх технологій;

г) додаткове залучення природних ресурсів;

д) правильна відповідь відсутня.

8. Фактором екстенсивного типу економічного зростання є:

а) розробка нових природних копалин;

б) підвищення кваліфікації працівників;

в) модернізація виробничих фондів;

г) перебудова системи управління;

д) правильна відповідь відсутня.

9. Характерними рисами фази пожвавлення є:

а) зростання запасів нереалізованої продукції;

б) модернізація виробництва;

в) зростання безробіття;

г) зниження доходів населення;

д) правильна відповідь відсутня.

10. Яке з перелічених явищ не відповідає періоду економічної кризи?

а) зниження прибутків корпорацій;

б) зниження інвестицій в обладнання з довготривалим терміном використання;

в) зменшення обсягу допомоги по безробіттю;

г) скорочення податкових надходжень;

д) зменшення доходів населення.

Тема 8
Макроекономічна рівновага і нестабільність

8.1. Макроекономічна рівновага та вплив на неї тіньової економіки.

8.2. Інфляція: сутність, види, наслідки.

8.3. Безробіття: сутність, види, наслідки.

8.1. Макроекономічна рівновага та вплив на неї тіньової економіки.

Найважливішою характеристикою стану національної економіки є **макроекономічна рівновага** – збалансованість і пропорційність економічних процесів у масштабах всього національного господарства. *Об'єктивну основу* макроекономічної рівноваги становить збалансованість суспільних потреб і виробничих можливостей.

Основними *рисами* макроекономічної рівноваги є стабільність національної економіки і оптимальне використання обмежених ресурсів.

Структуру макроекономічної рівноваги складають:

– збалансованість між сферами і галузями національного господарства;

– відповідність товарних і грошових мас;

– пропорційність між виробництвом і споживанням;

– пропорційність доходів і витрат;

– пропорційність наявних і залучених у виробничий процес факторів виробництва;

– рівність сукупного попиту і сукупної пропозиції на всіх чотирьох типах ринку (товарів, праці, капіталу, грошей).

Концентрованою формою прояву макроекономічної рівноваги є збалансованість сукупного попиту і сукупної пропозиції.

Сукупний попит – це сума всіх видатків на кінцеві товари і послуги, вироблені в економіці. Він характеризує реальний обсяг виробництва

національного продукту, який спроможні купити всі споживачі: населення, підприємства, держава, а також іноземні споживачі. Відповідно сукупний попит складається з таких *компонентів*:

– споживчий попит;
– інвестиційний попит;
– державні закупівлі;
– чистий експорт.

Структура сукупного попиту в Україні представлена в табл. 8.1.

Таблиця 8.1.

Структура сукупного попиту в Україні у 2002-2011 рр.

(у % до підсумку)

Компоненти сукупного попиту	**2002**	**2003**	**2004**	**2005**	**2006**	**2007**	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**
Споживчі витрати домогосподарств	55,1	54,7	52,3	57,2	58,7	58,7	61,4	63,7	63,4	66,5
Державні витрати	20,3	20,7	18,9	19,3	19,4	18,8	18,7	21,0	21,1	19,0
Інвестиційні витрати	20,2	22,0	21,2	22,6	24,7	28,2	27,9	17,0	18,4	20,7
Чистий експорт, в т.ч.	4,4	2,6	7,6	0,9	−2,8	−5,7	−8,0	−1,7	−2,9	−6,2
Експорт товарів і послуг	55,1	57,8	63,6	51,5	46,6	44,8	46,9	46,4	50,8	54,4
Імпорт товарів і послуг	−50,7	−55,2	−56,0	−50,6	−49,4	−50,5	−54,9	−48,1	−53,7	−60,6
Сукупний попит	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**

Джерело: дані офіційного сайту Державної служби статистики.

Аналіз даних табл. 8.1 показує, що за останні 10 років в структурі сукупного попиту відбулося поступове збільшення споживчих витрат, невелике зменшення державних витрат, різке скорочення чистого експорту через зменшення експорту і збільшення імпорту. Частка експорту залишалася стабільно високою (від 44,8% до 63,6% в різні роки), що свідчить по високу залежність економіки України від зовнішніх ринків. Переважна частка внутрішнього споживання покривалася за рахунок імпорту (від 49,4% до 60,6% в різні роки).

Зміна обсягу сукупного попиту відбувається, перш за все, під впливом зміни *рівня цін*. Крім того, на кожний з компонентів сукупного попиту впливають специфічні *нецінові фактори*:

– на споживчий попит: рівень доходів населення, інфляційні очікування споживачів, податки на доходи фізичних осіб, заборгованість споживачів тощо;

– на інвестиційний попит: розмір процентних ставок, очікувані прибутки, технологічні зміни тощо;

– обсяг державних закупівель визначається рівнем видатків державного та місцевих бюджетів;

– на чистий експорт: стан економіки країн-торгівельних партнерів, валютні курси, конкурентоспроможність вітчизняних товарів тощо.

Сукупна пропозиція – це загальна вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених в національній економіці. Вона характеризує весь реальний обсяг національного виробництва, який може бути запропонований на ринку при даному рівні цін.

У 2012 р. обсяг ВВП України склав 176 308 млн дол. Це 53 місце у світовому рейтингу (з 190 країн).

Зміна обсягу сукупної пропозиції відбувається, перш за все, під впливом зміни *рівня цін*. Крім того, на сукупну пропозицію впливають наступні *нецінові фактори*:

– зміна обсягів факторів виробництва;

– ефективність використання факторів виробництва;

– рівень цін на виробничі ресурси;

– податки та субсидії;

– рівень монополізації економіки;

– рівень трансакційних витрат тощо.

Макроекономічна рівновага характеризує такий стан національної економіки, при якому весь вироблений національний продукт повністю споживається, тобто *сукупна пропозиція дорівнює сукупному попиту*.

В сучасній економіці збалансування сукупної пропозиції та сукупного попиту не може бути здійснено автоматично і за допомогою лише ринкових регуляторів. Їх треба доповнювати державним регулюванням економіки шляхом застосування інструментів бюджетно-податкової та грошово-кредитної політики, а також політики регулювання доходів і цін тощо.

У *часи спаду* держава, як правило, знижує податки з прибутку фірм і доходів населення, що стимулює ділову активність і платоспроможний попит. У той же час у *період буму* діють навпаки, щоб стримати ділову активність.

Інструментом державної антициклічної політики виступають також трансфертні платежі (допомога по безробіттю, матеріальна допомога соціально незахищеним верствам населення тощо), які автоматично збільшуються *у часи кризи*, коли безробіття сягає максимуму, стимулюючи економічне зростання. У *період* же *буму* і повної зайнятості обсяги допомоги по безробіттю зводяться до мінімуму, тим самим зменшується сукупний попит, що стримує зростання виробництва. Таким чином трансфертні платежі відіграють роль *вмонтованих стабілізаторів* економіки.

Макроекономічна рівновага – це економічний ідеал, мета державної політики. Досягнути макроекономічну рівновагу можливо, але тільки тимчасово, оскільки вона має динамічний характер, і для сучасної економіки більш притаманний нерівноважний стан, основними проявами якого є циклічність, інфляція і безробіття.

Макроекономічна нестабільність як порушення загальної рівноваги є відхиленням від оптимального використання виробничих ресурсів. Тому вона призводить до втрати частини потенційного обсягу ВВП. Безробіття означає пряме недовикористання робочої сили та її дискваліфікацію. Інфляція (особливо гіперінфляція) може призвести до втрати керованості національним господарством.

Дестабілізація національної економіки стимулює розростання її тіньового сектору, який, в свою чергу, посилює макроекономічну нестабільність. *Негативний вплив тіньової економіки* на загальну рівновагу проявляється в:

− зменшенні надходжень податків та інших обов'язкових платежів до державного бюджету, що збільшує його дефіцит і ставить під загрозу фінансування соціальних програм та програм розвитку;

− вилученні частини грошової маси із банківського обігу, що посилює кризу неплатежів, породжує необхідність здійснення бартерних угод, що, у свою чергу, загострює економічну кризу;

− ускладненні втілення у життя заходів грошово-кредитної та бюджетно-податкової політики, оскільки вони неспроможні впливати на тіньовий сектор економіки;

− втраті керованості народним господарством, що посилює загальну економічну нестабільність і перетворюється на загрозу економічній безпеці держави;

− загальній криміналізації суспільного життя, яка уражає всі органи державного і суспільного організму.

В той же час, тіньова економіка певною мірою пом'якшує кризові явища (див. тему 1), заміщуючи легальну економічну діяльність, що скорочується. Це і пояснює збільшення обсягів тіньової економіки підчас рецесії.

Розглянемо детальніше прояви макроекономічної нестабільності – інфляцію і безробіття (циклічність розглянута у темі 7).

8.2. Інфляція: сутність, види, наслідки.

Інфляція – процес знецінення грошей у результаті перевантаження сфери обігу грошовою масою, незабезпеченою матеріальними цінностями. Отже, інфляція є проявом макроекономічної нестабільності, порушенням *пропорції між товарною і грошовою масою*.

У світовій практиці прийнято вимірювати рівень інфляції за допомогою *індексу споживчих цін*, який показує зміни середнього рівня цін «ринкового кошика» споживчих товарів і послуг (в Україні цей «кошик» містить 335 найважливіших товарів).

З 2008 р. в Україні основним показником рівня інфляції прийнято вважати показник *базова інфляція*, який виключає короткострокові нерівномірні зміни цін під впливом окремих факторів, які носять адміністративний, подієвий, а також сезонний характер, тобто переважно мова йде про цінову динаміку, яка не враховує зміни цін на продовольство та енергоносії. Отже, базова інфляція не співпадає з індексом споживчих цін, і це потрібно враховувати при аналізі статистичних даних.

В залежності від темпів інфляції, розрізняють наступні *види інфляції*:

помірну – зростання цін не більше 10% на рік. Виділяють окремий підвид помірної інфляції – *повзучу,* яка складає до 5% на рік (вважається, що вона справляє стимулюючий вплив на зростання сукупної пропозиції);

галопуючу – зростання цін від 10% до сотень відсотків на рік;

гіперінфляцію – зростання цін на тисячі відсотків на рік.

З точки зору форм прояву розрізняють два *типи інфляції*: відкриту і подавлену (приховану).

Відкрита інфляція характеризується довгостроковим підвищенням цін. Вона може бути спровокована як факторами попиту, так і пропозиції, тому виділяють:

інфляцію попиту, що викликана підвищенням цін у відповідь на зростаючий попит. *Причинами* інфляції попиту може стати:

− надмірна емісія (випуск в обіг) грошей;

− збільшення сукупного попиту в умовах повної зайнятості ресурсів, коли пропозицію неможливо збільшити відповідно до зростаючого попиту;

− інфляційні очікування (як реакція на очікувані бойові дії, стихійні лиха, неврожай, зміну політики уряду), що провокують ажіотажний попит і підвищення цін.

інфляцію витрат (пропозиції), що викликана підвищенням цін для покриття більш високих витрат виробництва. *Причинами* інфляції витрат може стати:

− зростання цін на сировину;

− збільшення податкового тиску;

− підвищення рівня оплати праці;

− зловживання монопольним становищем.

Вказані механізми інфляції, як правило, не існують у чистому вигляді. В реальному житті вони переплітаються і доповнюють один одного.

Подавлена (прихована) інфляція проявляється у зростанні товарного дефіциту або у штучному обмеженні споживання (купони, талони, картки). Вона виникає у випадку:

− тимчасового «заморожування» цін і доходів;

− встановлення граничних цін на товари;

− тотального адміністративного контролю за цінами.

Подавлена інфляція притаманна адміністративно-командній системі господарювання, в якій панують фіксовані ціни, хоча іноді має місце і в умовах ринкової економіки підчас спроби приборкати інфляцію адміністративними методами. Однак, для ринкової економіки більш характерна відкрита інфляція.

Інфляційні процеси мають суттєві *соціально-економічні наслідки*:

− зниження життєвого рівня населення внаслідок зменшення реальних доходів громадян і знецінення заощаджень;

− перерозподіл національного доходу між різними соціальними верствами і групами населення, посилення соціального розшарування і соціальної напруги;

− перерозподіл доходів між приватним сектором і державою внаслідок сплати суб'єктами господарювання так званого «інфляційного податку» на користь емітента грошової маси, тобто держави. «*Інфляційний податок»* представляє собою втрату частини коштів власниками грошових капіталів під впливом інфляції;

− гальмування інвестиційного процесу внаслідок знецінення заощаджень і зниження стимулів до інвестування в умовах економічної невизначеності;

− дестабілізація економіки (в умовах гіперінфляції), що поширюється і на інші сфери суспільного життя та призводить до зростання злочинності через зниження стимулів до продуктивної праці (зростання крадіжок, шахрайств тощо);

− подавлена інфляція призводить до розгулу спекуляцій на «чорному ринку», довгих черг покупців.

Зважаючи на вказані негативні наслідки інфляції, уряд змушений проводити *антиінфляційну політику,* заходи якої залежать від темпів інфляції.

При інфляції у 20-30% проводиться ***адаптивна політика***, яка може передбачати здійснення наступних заходів:

− стабілізацію інфляційних очікувань;

− поступове зниження темпів зростання грошової маси;

− пом'якшення негативних наслідків інфляції шляхом індексації доходів населення;

− стримування зростання цін і доходів тощо.

При інфляції понад 30% дієвою виявляється тільки ***активна політика («шокова терапія»),*** яка може передбачати:

− різке скорочення темпів зростання грошової маси;

− проведення грошових реформ конфіскаційного типу (наприклад, реформа Павлова 1991 р. у СРСР);

− приватизаційний продаж державного майна;

- зменшення державних витрат;
- збільшення податків;
- обмеження зростання цін і доходів;
- заходи антимонопольного регулювання тощо.

При проведенні антиінфляційної політики потрібно пам’ятати, що скорочення грошової маси обмежує можливості інвестування і може призвести до безробіття.

8.3. Безробіття: сутність, види, наслідки.

Найбільш соціально відчутним проявом макроекономічної нестабільності є безробіття. Воно являє собою *нерівновагу між наявними та залученими трудовими ресурсами*, постійне перебільшення сукупної пропозиції робочої сили над попитом на неї.

Безробіття – неможливість знайти роботу працездатним особам працездатного віку, які активно її шукають.

Рівень безробіття розраховується як відношення кількості безробітних до економічно активного населення (тобто безробітних і зайнятих разом).

Основними *формами безробіття* є:

фрикційне безробіття – тимчасове безробіття, яке пов’язане з добровільним чи вимушеним пошуком або очікуванням роботи;

структурне безробіття пов’язано із структурними змінами в економіці, які викликають зміни попиту на окремі професії і фахи. Структурне безробіття є більш тривалим, бо виникає потреба професійної перепідготовки працівників.

циклічне безробіття зумовлено циклічним розвитком суспільного виробництва, тому воно сягає максимуму в часи депресії та кризи, зводиться до мінімуму підчас економічного зростання.

Фрикційне і структурне безробіття складають так званий *«природний рівень безробіття»*, який відповідає повній зайнятості, коли попит і

пропозиція робочої сили врівноважені, а виробництво забезпечує потенційний обсяг ВВП. Природне безробіття є резервом робочої сили, здатної переміщуватися між галузями і регіонами в залежності від потреб виробництва. В кожній країні природний рівень безробіття є різним, він розраховується як середня величина фактичного безробіття за тривалий час (40-50 років). Перевищення фактичним рівнем безробіття його природного рівня свідчить про наявність циклічного безробіття, що становить економічну і соціальну небезпеку.

В країнах з перехідною економікою також спостерігається специфічна форма безробіття – ***приховане безробіття***, коли працівник офіційно має робоче місце, але перебуває у вимушеній відпустці без збереження зарплати.

Безробіття має суттєві *соціально-економічні наслідки*:

− відставання фактичного ВВП від потенційного (вироблено менше, ніж можливо за умови повного використання ресурсів);

− зменшення доходів населення;

− збільшення виплат допомоги по безробіттю;

− зменшення податкових надходжень;

− дискваліфікація працівників;

− погіршення фізичного і психічного стану безробітних – розпад родин, зростання алкоголізму і наркоманії, зростання психічних розладів, збільшення кількості самогубств;

− соціальна і політична нестабільність, оскільки соціальна напруга і конфлікти здатні викликати соціальні вибухи;

− зростання рівня злочинності через відсутність можливості працювати у легальному секторі економіки.

Враховуючи тяжкі соціальні і економічні наслідки безробіття регулювання цієї сфери має особливе значення. Основним завданням регулювання зайнятості є утримання безробіття на природному рівні, що і означає досягнення повної зайнятості. Скорочення безробіття нижче

природного рівня може спровокувати розгортання ***стагфляції*** – одночасного зростання безробіття та інфляції.

Державна політика регулювання зайнятості складається з трьох *основних напрямків*:

1) правове забезпечення трудових відносин (регулювання найму і використання робочої сили);

2) працевлаштування незайнятого населення:

– фінансування системи громадських робіт (будівництво доріг, прибирання парків тощо);

– стимулювання створення нових робочих місць у приватному секторі;

– розвиток самозайнятості населення (малий бізнес);

– розвиток системи професійної перепідготовки працівників;

– розробка цільових програм працевлаштування молоді, жінок, інвалідів, працівників галузей, що реструктуризуються;

3) соціальний захист потерпілих від безробіття (виплата допомоги по безробіттю).

Питаннями працевлаштування, професійної перепідготовки, наданням допомоги безробітним займається Державна служба зайнятості, яка має розгалужену мережу обласних і районних центрів зайнятості.

Ключові терміни

Макроекономічна рівновага. Сукупний попит. Сукупна пропозиція. Інфляція. Помірна інфляція. Галопуюча інфляція. Гіперінфляція. Відкрита інфляція. Подавлена (прихована) інфляція. Безробіття. Фрикційне безробіття. Структурне безробіття. Циклічне безробіття. Приховане безробіття. Природний рівень безробіття. Стагфляція.

Теми рефератів

1. Сукупний попит і сукупна пропозиція, їх рівновага.
2. Аналіз структури сукупного попиту в економіці України.

3. Особливості макроекономічної нестабільності в Україні в період ринкової трансформації.

4. Основні риси сучасної стабілізаційної політики Уряду України.

5. Інфляція в Україні: особливості та шляхи приборкання.

6. Соціально-економічні наслідки інфляції.

7. Види і форми безробіття.

8. Соціально-економічні наслідки безробіття.

9. Державна політика зайнятості в Україні.

10. Посилення криміналізації суспільства в наслідок економічної нестабільності.

Питання для самоконтролю

1. Що становить об'єктивну основу макроекономічної рівноваги?
2. Що складає структуру макроекономічної рівноваги?
3. Які фактори впливають на сукупний попит?
4. Які фактори впливають на сукупну пропозицію?
5. Як відбувається збалансування сукупної пропозиції та сукупного попиту на різних фазах економічного циклу?
6. Як впливає тіньова економіка на загальну рівновагу?
7. Яка пропорція макроекономічної рівноваги порушується під час інфляції?
8. Як проявляється відкрита та прихована інфляція?
9. Що таке приховане безробіття?
10. Що таке стагфляція?

Тестові завдання

1. Що з наступного не є елементом структури макроекономічної рівноваги?

а) пропорційність між виробництвом і споживанням;

б) рівність сукупного попиту і сукупної пропозиції;

в) відповідність товарної і грошової маси;

г) рівність сукупних доходів та сукупних витрат;

д) правильна відповідь відсутня.

2. Фактором сукупного попиту є:

а) ефективність використання факторів виробництва;

б) рівень доходів населення;

в) рівень монополізації економіки;

г) рівень трансакційних витрат;

д) правильна відповідь відсутня.

3. Відкрита інфляція проявляється:

а) в зменшенні товарних цін;

б) в зростанні товарних цін;

в) у дефіциті товарів;

г) у надлишку товарів;

д) правильна відповідь відсутня.

4. Подавлена (прихована) інфляція проявляється:

а) у дефіциті товарів;

б) в зростанні товарних цін;

в) в зменшенні товарних цін;

г) у надлишку товарів;

д) правильна відповідь відсутня.

5. Якщо темпи зростання цін складають 30% на рік, в економіці має місце:

а) повзуча інфляція;

б) галопуюча інфляція;

в) гіперінфляція;

г) помірна інфляція;

д) правильна відповідь відсутня.

6. Найменш втрачають від інфляції:

а) ті, хто отримує фіксований дохід;

б) ті, хто має грошові заощадження;

в) ті, хто має доходи, які зростають швидше за темпи зростання цін;

г) ті, у кого номінальний дохід зростає, але повільніше за зростання рівня цін;

д) правильна відповідь відсутня.

7. Стагфляція - це:

а) зменшення обсягу реального ВНП;

б) підвищення рівня цін;

в) зменшення обсягів виробництва при одночасному підвищенні рівня інфляції;

г) зростання обсягу реального ВНП при одночасному зменшенні рівня інфляції;

д) правильна відповідь відсутня.

8. Людина, яка шукає роботу на новому місці проживання:

а) відноситься до числа зайнятих;

б) відноситься до безробітних;

в) не враховується у складі робочої сили;

г) розглядається як неповністю зайнятий;

д) розглядається, як той, що втратив надію знайти роботу.

9. Людина, що втратила роботу через кризу в економіці, потрапляє до категорії безробітних, охоплених:

а) фрикційною формою безробіття;

б) структурною формою безробіття;

в) циклічною формою безробіття;

г) прихованою формою безробіття;

д) правильна відповідь відсутня.

10. Зміна технології і структури споживчого попиту породжують:

а) фрикційне безробіття;

б) структурне безробіття;

в) циклічне безробіття;

г) приховане безробіття;

д) правильна відповідь відсутня.

Тема 9
Грошово-кредитна система

9.1. Грошова система: сутність, структура, типи.

9.2. Суть та форми кредиту в ринковій економіці.

9.3. Кредитно-банківська система України.

9.1. Грошова система: сутність, структура, типи.

Гроші мають надзвичайно велике значення у функціонуванні ринкової економіки, оскільки вони опосередковують усі економічні відносини людей з приводу купівлі-продажу результатів їхньої діяльності. Свої функції гроші виконують у результаті безперервного руху в сфері обігу. Рух грошей здійснюється в рамках *грошової системи*.

Хоча гроші виникають ще у IV-III тис. до н.е., грошові системи формуються лише із зародженням ринкової економіки, тобто у XVI-XVII 174р.. У зв'язку з переходом від натурального до товарного господарства збільшився товарообіг та потреба у грошах для його обслуговування. Формування єдиного національного ринку вимагало також уніфікації форм грошового обігу і централізації емісії грошей. Таким чином, грошові системи виникають внаслідок об'єктивних потреб розвитку ринкової економіки та становлення централізованих держав.

Грошова система – це встановлена державою форма організації грошового обороту в країні.

Грошова система складається історично, її зміст і структурні елементи відображають досягнутий соціально-економічний рівень розвитку країни. Вона є складовим елементом господарського механізму і регулюється законами, встановленими державою. Грошова система є важливим елементом суверенітету країни.

Грошова система містить наступні *елементи*:

грошова одиниця – це встановлений законодавством грошовий знак, що є засобом виміру та вираження цін усіх товарів. Грошова одиниця встановлюється законодавством країни з урахуванням соціально-економічних та історичних закономірностей її розвитку. У Конституції України (175р..99) зазначається, що грошовою одиницею України є гривня. Розмінною грошовою одиницею в Україні є копійка. Грошова одиниця є лічильною одиницею, тобто одиницею масштабу цін усіх товарів;

масштаб цін – це засіб вираження вартості (ціни) товарів у грошових одиницях. Масштаб цін встановлюється й змінюється у законодавчому порядку;

державні грошові знаки – визначаються законодавством держави і мають законну платіжну силу, обов'язкові до приймання на території всієї країни.

Розрізняють такі *види* державних грошових знаків:

банківські білети – вид державних грошових знаків, які випускаються в обіг центральним емісійним банком країни;

казначейські білети – вид державних грошових знаків, які впроваджуються в обіг при бюджетній емісії спеціально уповноваженим державним органом (казначейством);

розмінна (білонна) монета – дрібна частина державних грошових знаків, яку випускають для зручності обслуговування роздрібного обігу;

валютний курс – це співвідношення між грошовими одиницями (валютами) різних країн. В залежності від типу грошової системи валютний курс може визначатись ринком або встановлюватись державою в особі уповноважених нею органів;

організація емісії та обігу грошових знаків включає визначення сфер готівкових і безготівкових розрахунків, режим використання грошей на рахунках, форми розрахунків, порядок платежів тощо. Порядок емісії та обігу грошових знаків встановлюється державою і регулюється законодавством країни;

організація міжнародних розрахунків – система регулювання платежів за грошовими вимогами й зобов'язаннями, що виникають між державами, підприємствами, організаціями та фізичними особами, які перебувають на території різних країн;

суб'єкт грошово-кредитного і валютного регулювання – в ролі такого органу в більшості країн виступає центральний емісійний банк, в Україні – Національний банк України.

Історично склалися наступні типи грошових систем:

металева, за якої роль загального еквівалента і засобу обігу виконували металеві гроші:

− при *біметалізмі* роль загального еквіваленту законодавчо закріплювалась за двома металами, – як правило, золотом і сріблом;

− при *монометалізмі* тільки один вид металу виконував роль грошей. Найпоширенішим в історії був золотий монометалізм, який проіснував у європейських країнах до Першої світової війни;

паперово-кредитна, заснована на використанні паперових (казначейські білети) та кредитних (банкноти) грошах, остаточно утвердилася у середині 70-х 176р.. 20 ст., коли золото було демонетизовано.

Сучасна грошова система характеризується наступними загальними *рисами*:

− відміною офіційного золотого вмісту грошових одиниць, демонетизацією золота;

− переходом до нерозмінних на золото кредитних грошей, які за своєю природою небагато чим відрізняються від паперових грошей;

− збереженням в грошовому обігу декількох країн поряд з кредитними грошима паперових грошей у формі казначейських білетів;

− розвитком та розширенням в грошовому обороті безготівкових розрахунків при одночасному скороченні готівкових;

− використанням спеціальних платіжних засобів (платіжних карток);

− посиленням державного регулювання грошового обороту в зв'язку з постійним порушенням базового принципу грошової системи – відповідності кількості грошей об'єктивним потребам економічного обороту, яке веде до інфляційного процесу.

Грошовий обіг – це рух грошових коштів в готівковій та безготівковій формах, що обслуговують реалізацію товарів, а також нетоварні платежі в національній економіці.

Виділяють наступні *форми грошового обігу*:

готівковий обіг – сукупність платежів готівковими коштами (банкноти, казначейські білети, білонні монети) при купівлі товарів, оплаті різних видів послуг, при виплаті заробітної плати, пенсій, субсидій тощо;

безготівковий обіг – це сукупність платежів, що здійснюються без використання готівкових грошей, а на основі банківських депозитів за допомогою чеків, векселів, платіжних карток.

Між готівково-грошовим та безготівковим оборотом існує тісна взаємозалежність: гроші постійно переходять із однієї сфери в іншу, змінюючи форму готівкових грошових знаків на депозит в банку, та навпаки. Тому безготівковий платіжний оборот невід'ємний від обігу готівкових грошей і створює разом з ними єдиний грошовий обіг країни.

Оскільки внаслідок інфляційних процесів гроші знецінюються, з метою стабілізації грошового обігу можуть поводитися **грошові реформи** – повна або часткова структурна перебудова державою наявної в країні грошової системи. В рамках грошової реформи можуть здійснюватися наступні *заходи*:

деномінація – обмін усіх старих грошових знаків на нові в певній пропорції з одночасним перерахуванням у цій пропорції цін, тарифів, заробітної плати, пенсій, стипендій, балансової вартості капіталу, платіжних зобов'язань тощо. Внаслідок деномінації відбувається

укрупнення масштабу цін (стандарту вартості), що призводить до різкого зменшення грошової маси в обігу; спрощуються і здешевлюються всі розрахунки, зменшуються витрати на забезпечення грошового обігу тощо;

нуліфікація – анулювання існуючих грошових знаків, коли стає недоцільним будь-який обмін їх на нові гроші. Такий захід проводять за умови надзвичайно великого падіння купівельної спроможності грошей, прийнятий він також при зміні влади, при створенні власної національної грошової системи.

Девальвація – зниження офіційного курсу національної валюти. Девальвація стимулює експорт, робить його дешевшим. Одночасно імпорт дорожчає, що призводить до зниження внутрішнього попиту. Для населення девальвація означає подорожчання імпортних товарів та зростання реального рівня цін.

Ревальвація – підвищення курсу національної валюти по відношенню до іноземних чи міжнародних валют.

З 2 по 16 вересня 1996 року в Україні було проведено грошову реформу з деномінацією грошової одиниці. В результаті проведення грошової реформи наша держава отримала нову грошову одиницю – гривню. Внаслідок обміну українських карбованців (купонів) (які були нуліфіковані) на гривні замінено діючий масштаб цін. У ході проведення реформи діяв єдиний порядок обміну грошових купюр. Упродовж двох тижнів старі грошові знаки були вилучені з обігу та обміняні без будь-яких обмежень у пропорції 100000:1. Відповідно до цього було змінено ціни всіх товарів і послуг, розміри тарифів, заробітної плати, пенсій, платіжних зобов’язань тощо. Всі операції з перерахування у гривню залишків коштів, які знаходилися у безготівковому обігу було проведено в перший же день реформи. Грошова реформа в Україні базувалася на принципах повної прозорості і неконфіскаційності.

9.2. Суть та форми кредиту в ринковій економіці.

Кредит – це система економічних відносин з приводу акумуляції та використання тимчасово вільних грошових коштів на умовах обов'язкового повернення їх у певний строк з оплатою у вигляді відсотка.

Необхідність кредитних відносин у ринковому господарстві обумовлена наявністю у одних економічних суб'єктів тимчасово вільних грошових коштів (надлишки коштів у вигляді амортизаційних відрахувань, тимчасово «зайві» кошти через незбіг у часі реалізації товарів та послуг і придбання нових партій сировини, матеріалів тощо, а також у зв'язку з сезонним виробництвом; кошти заощадженні, але не використані для нового будівництва, реновації основного капіталу; виплати заробітної плати, грошові доходи й заощадження населення), а у інших – потреби в додаткових грошових ресурсах понад ті, які вони мають на даний момент. Ця суперечність вирішується з допомогою кредиту.

Найкраще суть кредиту проявляється у *принципах кредитування*:

− *строковість* передбачає, що кредити видаються на конкретні строки, після закінчення яких вони мають бути повернені;

− *поворотність* кредиту витікає з самої суті позичкового капіталу;

− *платність* означає, що за користування кредитом необхідно платити позичковий відсоток;

− *цільовий характер* кредиту означає, що кредитна установа має знати, на які цілі видається кредит;

− *матеріальна забезпеченість* кредиту досягається за допомогою застави або гарантування (поручительства).

Кредитні відносини є дуже різноманітні. Розрізняють такі *форми кредиту*.

Банківський кредит надається банками й іншими кредитними установами підприємцям у вигляді грошових позик.

Комерційний кредит надається одними фірмами іншим у товарній формі, тобто у вигляді продажу товару з відстрочкою платежу. Інструментом комерційного кредиту є вексель.

Споживчий кредит надається фізичним особам на придбання товарів тривалого використання (меблі, автомашини, побутова техніка).

Державний кредит надається населенням країни своєму уряду (державі) шляхом купівлі державних цінних паперів (облігації внутрішньої державної позики України та казначейські зобов'язання України).

Міжнародний кредит надається міжнародними фінансовими організаціями, урядами чи підприємцями інших держав в грошовій або товарній формах.

Іпотечний кредит надається банками у вигляді довгострокових позик під заставу нерухомості.

Ломбардний кредит надається ломбардами у вигляді короткострокової позики під заставу рухомого майна.

9.3. Кредитно-банківська система України.

Кредитні відносини у кожній країні залежать від розвиненості кредитної системи. Структура кредитної системи в різних країнах з ринковою економікою хоч і має свою специфіку, однак їй властиві й загальні риси.

Кредитна система являє собою сукупність кредитно-фінансових установ, що акумулюють та надають у кредит грошові кошти. До неї входять *банківська та парабанківська* складова.

У будь-якій державі, незалежно від економічної системи та способу організації суспільних відносин, банківська система відіграє ключову роль. Недарма банківську систему порівнюють часто із кровоносною системою економіки держави. Адже саме вона забезпечує економіку необхідним обсягом фінансових ресурсів, забезпечуючи вільний рух капіталу, розрахунки суб'єктів господарювання, кредитування економіки, а також

реалізацію цілого ряду інших функцій та завдань. Без розвинутої банківської системи неможливо навіть уявити собі розвинуту економіку держави.

Банківська система України є дворівневою і складається з Національного банку України та комерційних банків різних видів і форм власності.

Національний банк України (перший рівень банківської системи) за своїм правовим статусом є однією з найважливіших інституцій держави. Він не входить до жодної з гілок влади. Свою діяльність здійснює на засадах незалежності та економічної самостійності. Проте цей головний орган банківської системи з ряду питань є залежним від Верховної Ради України, перед якою і звітує про свою діяльність.

Національний банк України є центральним банком, який здійснює наступні *функції*:

− проведення єдиної державної грошово-кредитної політики з метою забезпечення стабільності національної грошової одиниці;

− підтримка стабільності курсу національної валюти, валютний контроль;

− емісія національних грошових знаків, організація їх обігу та вилучення з обігу;

− надання кредитів комерційним банкам;

− випуск і погашення державних цінних паперів, управління рахунками уряду;

− здійснення зарубіжних фінансових операцій, в тому числі і обслуговування зовнішнього державного боргу;

− збереження офіційних золотовалютних резервів;

− загальний нагляд за діяльністю кредитно-фінансових установ України й виконання фінансового законодавства.

До *складу* Національного банку входять:

− державна Скарбниця України, функцією якої є зберігання резервних фондів національних грошових знаків, нагромадження золотого запасу, коштовностей та валютних запасів;

− валютна біржа, яка купує і продає за вільними ринковими цінами іноземну валюту;

− розгалужена мережа управлінь, регіональних відділень, розрахунково-касових центрів, які і складають основу резервної системи.

На другому рівні банківської системи України діють *комерційні банки*.

Комерційні банки в Україні створюються у формі публічного акціонерного товариства або кооперативного банку. Вони можуть бути засновані на державній, колективній (кооперативні банки), акціонерній формі власності. На 1.08.2014 р. в Україні функціонувало 172 комерційні банки, з них з іноземним капіталом – 50 установ, у т.ч. зі 100% іноземним капіталом – 19.

Комерційні банки *за характером операцій* поділяються на:

спеціалізовані - це банки, які спеціалізуються на одному або декількох видах банківських операцій (ощадні, іпотечні, інвестиційні, інноваційні, зовнішньоторговельні тощо);

універсальні - банки, які здійснюють всі або майже всі види банківських операцій.

Банківські операції поділяються на пасивні, активні й комісійні (посередницькі) операції.

Пасивні операції пов’язані з створенням банківських ресурсів за рахунок власних та залучених коштів. До них відносять:

− формування статутного капіталу банку (мінімальний розмір статутного капіталу на момент державної реєстрації юридичної особи, яка має намір здійснювати банківську діяльність, не може бути меншим 120 млн грн.) та резервного фонду на покриття непередбачених збитків;

− емісія і розміщення цінних паперів банку;

– залучення депозитів (поточних, ощадних, строкових);

– залучення міжбанківських кредитів тощо.

Активні операції банки проводять з метою прибуткового розміщення залучених коштів. Вони включають:

– кредитні – видача позик (вексельні, підтоварні, бланкові, лізингові, факторингові);

– інвестиційні – операції з цінними паперами.

Комісійні операції – виконання окремих доручень клієнтів за певну винагороду (комісію). До комісійних операцій належать наступні:

– розрахунково-касове обслуговування клієнтів;

– переказ грошей;

– інкасації коштів та перевезення валютних цінностей;

– довірчі (трастові) послуги – управління майном та і фондовими цінностями, виконання інших послуг в інтересах і за дорученням клієнтів на правах довіреної особи;

– валютні операції;

– операції з дорогоцінними металами та природним дорогоцінним камінням;

– зберігання цінностей або надання в оренду індивідуального банківського сейфа;

– надання консультаційних послуг, пов’язаних з банківською діяльністю тощо.

Таким чином, сучасний комерційний банк являє собою багатофункціональний кредитно-фінансовий комплекс, який поєднує депозитно-позичкові, інвестиційно-консультаційні та інші банківські операції, діапазон яких досить широкий.

Усі операції комерційні банки зобов’язані здійснювати з дотриманням банківської таємниці.

Банківська таємниця – це інформація щодо діяльності та фінансового стану клієнта, яка стала відомою банку у процесі

обслуговування клієнта та взаємовідносин з ним чи з третіми особами при наданні послуг банку і розголошення якої може завдати матеріальної шкоди клієнтові.

Інформація щодо юридичних та фізичних осіб, яка містить банківську таємницю, *розкривається* банками:

1) на письмовий запит або з письмового дозволу власника такої інформації;

2) за рішенням суду;

3) органам прокуратури України, Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, Антимонопольного комітету України – на їх письмову вимогу стосовно операцій за рахунками конкретної юридичної особи або фізичної особи-суб'єкта підприємницької діяльності за конкретний проміжок часу;

4) органам доходів і зборів на їх письмову вимогу щодо наявності банківських рахунків;

5) центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму (Державна служба фінансового моніторингу), на його запит щодо фінансових операцій, пов’язаних з фінансовими операціями, що стали об’єктом фінансового моніторингу, а також учасників зазначених операцій;

6) органам державної виконавчої служби на їх письмову вимогу з питань виконання рішень судів та рішень, що підлягають примусовому виконанню, стосовно стану рахунків конкретної юридичної особи або фізичної особи, фізичної особи-суб'єкта підприємницької діяльності;

7) Національній комісії з цінних паперів та фондового ринку у випадках самостійного подання банком інформації про банк як емітент та адміністративних даних відповідно до законів про цінні папери та фондовий ринок.

Банки є суб'єктами *первинного фінансового моніторингу*, що здійснюється з метою запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Банкам *забороняється*:

− відкривати та вести анонімні (номерні) рахунки;

− встановлювати кореспондентські відносини з банками, іншими фінансовими установами-нерезидентами, що не мають постійного місцезнаходження та не провадять діяльність за місцем своєї реєстрації та/або не підлягають відповідному нагляду в державі (на території) за місцем свого розташування, а також з банками та іншими фінансовими установами-нерезидентами, що підтримують такі кореспондентські відносини;

− вступати в договірні відносини з клієнтами-юридичними чи фізичними особами у разі, якщо виникає сумнів стосовно того, що особа виступає не від власного імені.

Банк *зобов'язаний ідентифікувати* відповідно до законодавства України:

− клієнтів, що відкривають рахунки в банку;

− клієнтів, які здійснюють операції, що підлягають фінансовому моніторингу;

− клієнтів, що здійснюють операції з готівкою без відкриття рахунка на суму, що дорівнює або перевищує 150 000 гривень, або на суму, еквівалентну зазначеній сумі в іноземній валюті;

− осіб, уповноважених діяти від імені зазначених клієнтів.

Рахунок клієнту відкривається та зазначені операції здійснюються лише після проведення ідентифікації особи клієнтів та вжиття заходів відповідно до законодавства, яке регулює відносини у сфері запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Банк має право витребувати, а клієнт зобов'язаний надати документи і відомості, необхідні для з'ясування суті діяльності, фінансового стану. У

разі ненадання клієнтом необхідних документів чи відомостей або умисного подання неправдивих відомостей про себе банк відмовляє клієнту у його обслуговуванні. У разі наявності при здійсненні ідентифікації мотивованої підозри щодо надання клієнтом недостовірної інформації або навмисного подання інформації з метою введення в оману банк має *надавати інформацію* про фінансові операції клієнта центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму.

Другою складовою кредитної системи є *парабанківська система*, яка включає спеціалізовані кредитно-фінансові інститути, що функціонують у вузьких секторах фінансового ринку, де вимагаються спеціальні знання та технічні засоби, зокрема:

Страхові компанії – це спеціалізовані фінансові установи, які здійснюють акумуляцію грошових коштів шляхом продажу страхового захисту, який засвідчується страховим полісом. Отримані страхові внески вкладаються у цінні папери підприємств та держави, а також використовуються на надання кредитів.

Пенсійні фонди – це спеціалізовані фінансові установи, основним завданням яких є акумуляція грошових коштів, призначених для пенсійного забезпечення громадян після досягнення ними певного віку. Як і діяльність страхових компаній, операції пенсійних фондів пов’язані з нагромадженням значних сум коштів на тривалі строки, що надає широкі можливості у здійсненні довгострокових інвестицій у цінні папери приватних підприємств, а також державні боргові зобов’язання.

Факторингові компанії – це фінансові організації, на користь яких з боку продавців здійснюється переуступка права отримання платежів від покупців за постачання товарів або надання послуг. Продавець, який співпрацює з факторинговою компанією, відвантаживши товар покупцю, отримує від факторингової компанії 70-90 % вартості рахунку протягом 2-

3 днів. Після того, як покупець оплатить факторинговій компанії заборгованість за придбану продукцію, вона повертає продавцю залишкові 10-30 % вартості рахунку, знімаючи при цьому комісійну винагороду за факторингове обслуговування.

Інвестиційні фонди – це особливий вид фінансово-кредитних установ, що забезпечують посередництво в інвестиційному процесі. Випускаючи власні цінні папери, вони акумулюють грошові кошти приватних інвесторів (переважно населення) та вкладають їх в акції й облігації різних підприємств. При цьому, доходи, отримані у вигляді дивідендів та процентів, розподіляються інвестиційним фондом серед його акціонерів, а прибуток від підвищення біржового курсу цінних паперів, зараховується, як правило, до резервів. Інвестиційні фонди відрізняються від інвестиційних банків тим, що повністю виражають інтереси своїх інвесторів.

Довірчі товариства (трастові компанії) – товариства, що здійснюють управління майном, грошима, або цінними паперами, чи правами за дорученням власника.

Кредитні товариства – це установи, що утворюються для задоволення потреб їх членів (кооперативів, підприємств малого і середнього бізнесу, фізичних осіб) у кредитуванні. Капітал цих фінансових організацій формується шляхом купівлі членських паїв та сплати спеціального внеску учасниками. Основними видами діяльності кредитних товариств є надання коротко- і середньострокових кредитів, а також здійснення посередницької діяльності.

Кредитні спілки – це громадські організації, створювані на добровільних засадах з метою фінансового та соціального захисту їх членів через залучення їх особистих заощаджень для взаємного кредитування. Засновниками кредитних спілок є група фізичних осіб, об’єднаних спільними ознаками (територіальними, професійними тощо). Видача позик кредитними спілками здійснюється під мінімальні відсоткові ставки.

Базуючись на засадах кооперації, кредитні спілки фінансують підприємницькі проекти своїх членів, при цьому не маючи на меті отримання прибутку.

Ломбарди – кредитні установи, що надають грошову позику під заставу рухомого майна (цінних речей, які можна швидко реалізувати). Вартість заставленого майна, як правило, має перевищувати суму кредиту на 20-50%. Позичальник зберігає право власності на заставлене в ломбарді майно протягом певного періоду (переважно до трьох місяців). У разі, коли кредит не буде повернуто в строк, ломбард має право реалізувати заставлене майно, виторг за яке має компенсувати суму боргу разом з нарахованими відсотками.

Фінансові компанії – кредитні організації, що спеціалізуються на наданні споживчих позик, кредитуванні дрібних та середніх підприємств, оформленні чеків та залученні строкових вкладів. Крім того, фінансові компанії можуть здійснювати торгівлю нерухомістю, факторингові операції, страхування тощо. Ресурси фінансових компаній формуються за рахунок випуску власних боргових зобов'язань – облігацій або векселів, а також отримання короткострокових кредитів від комерційних банків.

Лізингові компанії – це кредитно-фінансові установи, які займаються купівлею устаткування, машин, транспортних засобів, споруд виробничого призначення, які дорого коштують та надають їх в оренду з правом наступного викупу. Для придбання машин і устаткування лізингові компанії використовують власні та позичкові кошти. Лізинг забезпечує підприємствам можливість одержати необхідне устаткування без значних разових витрат грошових коштів, неминучих при звичайній купівлі.

Ключові терміни

Грошова система. Грошова одиниця. Державні грошові знаки. Грошовий обіг. Грошова реформа. Кредит. Кредитна система. Банківська система. Парабанківська система. Національний банк України. Комерційні

банки. Банківські операції. Банківська таємниця. Первинний фінансовий моніторинг.

Теми рефератів

1. Історія виникнення та становлення грошової одиниці України.
2. Структура грошової маси в Україні.
3. Роль кредиту в розвитку ринкової економіки.
4. Особливості кредитних відносин у ісламських країнах.
5. Проблеми розвитку банківської системи України.
6. Причини існування банківської таємниці та підстави для її розкриття.
7. Проблеми економічної безпеки банківської системи.
8. Страхування як форма економічних відносин.
9. Злочини в кредитно-банківській системі.
10. Роль первинного фінансового моніторингу в системі запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Питання для самоконтролю

1. Чому грошова система є важливим елементом суверенітету країни?
2. Які елементи містить грошова система?
3. Які особливості має сучасна грошова система?
4. За допомогою яких інструментів відбувається безготівковий обіг грошей?
5. Який характер мала грошова реформа 1996 р. в Україні?
6. Чим обумовлена необхідність кредитних відносин у ринковому господарстві?
7. Порівняйте основні форми кредиту.
8. Чим відрізняються банківська та парабанківська системи?
9. В якому випадку можливе розкриття інформації, що містить банківську таємницю?

10. Яких клієнтів банк зобов’язаний ідентифікувати?

Тестові завдання

1. Що з наступного не є елементом грошової системи?

а) грошова одиниця;

б) види грошей;

в) порядок емісії грошей;

г) комерційні банки;

д) організація безготівкових платежів.

2. Якщо в рамках грошової реформи здійснюється зменшення номінальної вартості грошової одиниці (без її перейменування), відбувається:

а) ревальвація;

б) девальвація;

в) нуліфікація;

г) деномінація;

д) правильна відповідь відсутня.

3. Комерційний кредит – це:

а) кредит, що надають комерційні банки;

б) кредит, який одне підприємство надає іншому у вигляді відстрочки платежу;

в) кредит під високі відсотки;

г) кредит, що надається банком покупцю товару;

д) правильна відповідь відсутня.

4. Яка з наступних функцій не властива центральному банку країни:

а) емісія грошей;

б) зберігання грошових резервів комерційних банків;

в) касово-розрахункове обслуговування клієнтів;

г) регулювання і контроль банківської системи;

д) регулювання курсу національної валюти.

5. Кредит, який банківська установа надає фізичній особі для придбання товарів тривалого користування, називається:

а) банківський;

б) комерційний;

в) споживчий;

г) державний;

д) міжнародний.

6. До активних операцій комерційних банків відноситься:

а) залучення вільних коштів на депозитні рахунки;

б) формування статутного капіталу комерційного банку;

в) розміщення кредитів;

г) емісія цінних паперів банку;

д) залучення міжбанківських кредитів.

7. Які з наступних операцій не виконують комерційні банки?

а) залучення тимчасово вільних коштів;

б) ведення рахунків своїх клієнтів;

в) надання кредитів;

г) проведення валютних операцій;

д) зберігання золотовалютних резервів.

8. До посередницьких операцій комерційних банків відноситься:

а) надання кредитів;

б) залучення депозитів;

в) переказ грошей;

г) інвестиційні операції;

д) емісія і розміщення цінних паперів банку.

9. Установа, що здійснює управління майном, грошима, або цінними паперами, чи правами за дорученням власника, називається:

а) інвестиційний фонд;

б) довірче товариство;

в) кредитне товариство;

г) ломбард;

д) лізингова компанія.

10. Кредитні установи, що надають грошову позику під заставу рухомого майна, називаються:

а) інвестиційні фонди;

б) довірчі товариства;

в) кредитні товариства;

г) ломбарди;

д) лізингові компанії.

Тема 10

Фінанси і фінансова система

10.1. Фінансова система держави.

10.2. Бюджетна система України.

10.3. Податкова система України.

10.1. Фінансова система держави.

Фінанси – це сукупність специфічних грошових відносин, пов'язаних із формуванням, розподілом, перерозподілом і використанням централізованих та децентралізованих фондів грошових коштів з метою вирішення економічних, соціальних і політичних завдань.

Суб'єктами фінансових відносин є держава, підприємства, організації, фізичні особи.

Основним *об'єктом* фінансових відносин є валовий внутрішній продукт.

Характерними рисами фінансів є наступні:

− фінансові відносини мають грошову форму. Реальний рух грошей є обов'язковою умовою виникнення та існування фінансів, проте не всі грошові відносини можна вважати фінансовими, хоча всі фінансові відносини є грошовими. Грошові відносини за своїм змістом і складом значно ширші фінансових. Наприклад, грошовий обіг, реалізація товарів через торговельну мережу, кредит, ціноутворення опираються на використання грошей як загального еквівалента, проте не виражають фінансових відносин;

− фінансові відносини носять розподільчий (нееквівалентний) характер. Саме за допомогою фінансів здійснюється розподіл та перерозподіл вартості валового внутрішнього продукту. Тобто за допомогою фінансів відбувається виокремлення у складі виручки від реалізації коштів для відшкодування матеріальних витрат, фонду оплати праці, амортизаційних відрахувань тощо. Через податки та обов'язкові

збори у розпорядження держави вилучається частина доходів суб'єктів господарювання і населення;

− фінансові відносини завжди пов'язані з формуванням та використанням фінансових ресурсів, тобто грошових коштів, які утворюються в процесі розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту.

Значення фінансів для функціонування економічної системи відображають їх функції – розподільча, контрольна та стимулююча.

Розподільча функція пов'язана з розподілом і перерозподілом валового внутрішнього продукту, формуванням і використанням централізованих і децентралізованих фондів грошових ресурсів.

Процес розподілу ВНП проходить дві *стадії*: первинний і вторинний розподіл. Останній ще називають перерозподілом.

На *першій стадії* створений у сфері матеріального виробництва ВНП розподіляється на такі частини, як амортизаційні відрахування та факторні доходи. Амортизаційні відрахування йдуть на відновлення використаного основного капіталу. Факторні доходи отримують суб'єкти, що брали участь у створенні ВВП: працівники сфери матеріального виробництва – у формі заробітної плати, підприємства – у формі прибутку, власники грошового капіталу – у формі позичкового проценту, власники природних ресурсів – у формі ренти тощо.

Вторинний розподіл відбувається у формі перерозподілу первинних доходів на користь працівників бюджетного сектору економіки, що надає безоплатні послуги, та соціально незахищених верств населення. В результаті утворюються вторинні доходи (соціальні трансферти, заробітна плата працівників бюджетного сектору економіки, зокрема сфери державного управління, національної оборони, правоохоронних органів, науки, освіти, охорони здоров'я тощо). Механізм перерозподілу включає такі *офіційні канали*, як держбюджет, ціни, пільги, соціальне страхування, благодійність. Крім того, перерозподіл доходів може відбуватися через

тіньові канали шляхом скоєння кримінальних злочинів (рекет, вимагання, хабарництво, крадіжки, шахрайство тощо).

Контрольна функція фінансів зумовлюється об'єктивно притаманною їм здатністю кількісно відображати рух фінансових ресурсів і забезпечувати контроль за дотриманням пропорцій у розподілі валового внутрішнього продукту, правильністю формування, розподілу та використання фінансових ресурсів держави і суб'єктів господарювання. На практиці вона реалізується у діяльності системи державних органів, які здійснюють фінансовий контроль. В Україні до них належить Міністерство фінансів, Рахункова палата, Державна казначейська служба, Державна податкова служба, Державна митна служба, Державна служба фінансового моніторингу, Державна фінансова інспекція та деякі інші.

Фінансовий контроль здійснюється на підставі інформації, джерелом якої є фінансова звітність, тобто така бухгалтерська звітність, що містить дані про фінансовий стан, результати діяльності та рух грошових коштів суб'єктів господарювання.

Стимулююча функція пов'язана з використанням фінансів як інструменту економічного стимулювання, що може суттєво впливати на розвиток виробництва, підвищення його ефективності, наприклад, шляхом встановлення фінансових пільг або застосування фінансових санкцій.

Фінансова система – це сукупність фінансових відносин та інститутів, що регулюють ці відносини.

Структура фінансової системи представлена на рис. 10.1.

Централізовані фінанси концентруються у бюджетах та державних позабюджетних фондах і формують *державні фінанси*.

Бюджетом називають план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються органами державної влади та органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду. Докладніше система бюджетів України буде розглянута у наступному питанні.

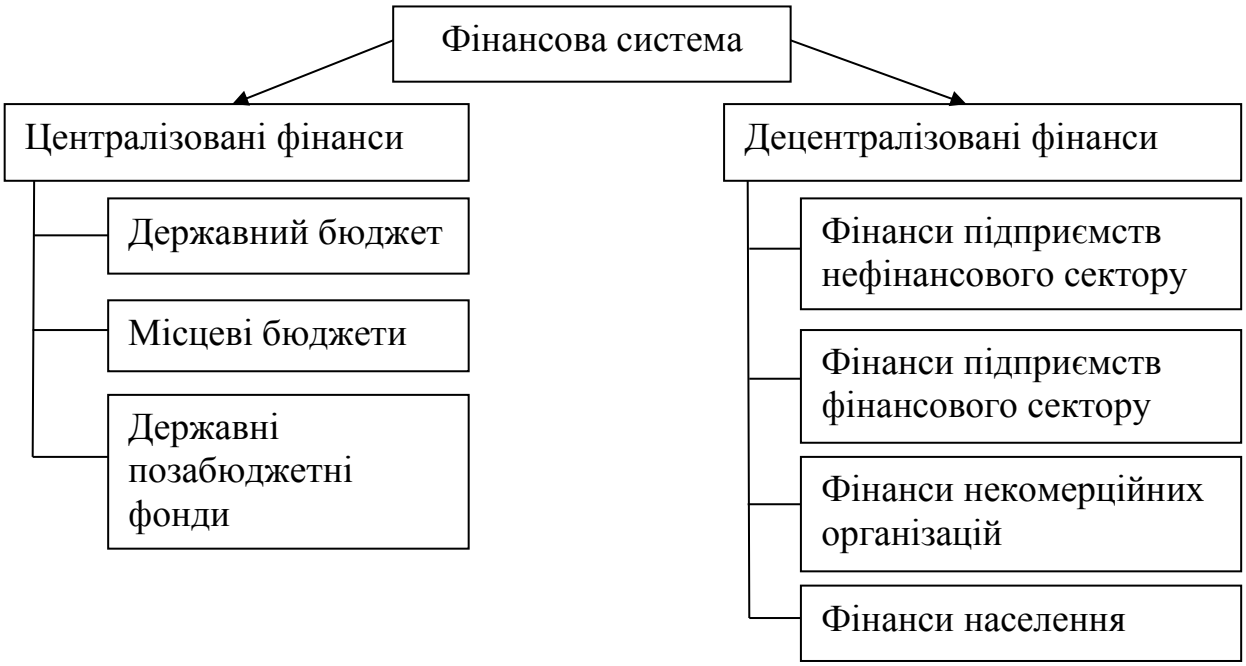

Рис. 10.1. Структура фінансової системи

Позабюджетні фонди – грошові кошти держави, які мають цільове призначення і не входять до державного бюджету. Вони створюються за рахунок субсидій з бюджету, позик, спеціальних податків та зборів. Позабюджетні фонди розширюють можливості втручання держави в економіку, обминаючи бюджет, та можуть використовуватися як резерви, до яких уряд звертається в разі фінансових труднощів. В Україні існують такі позабюджетні фонди як Пенсійний фонд, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасних випадків на виробництві і професійних захворювань, що спричинили втрату працездатності та ін.

Децентралізовані фінанси перебувають у розпорядженні:

– підприємств нефінансового сектору (основне джерело фінансових ресурсів – виручка від реалізації товарів або послуг);

– підприємств фінансового сектору, тобто установ банківської та 196ара банківської системи (джерела фінансових ресурсів залежать від виду діяльності кожної установи, наприклад, для банків це можуть бути депозитні внески, для страхових компаній та пенсійних фондів – страхові

внески, лізингових компаній – лізингові платежі, факторингових компаній – комісійна винагорода тощо);

– некомерційних організацій, тобто громадських організацій, партій, благодійних фондів, релігійних общин тощо (основне джерело фінансових ресурсів – добровільні внески фізичних та юридичних осіб);

– населення (джерела фінансових ресурсів – різні види особистих доходів).

Всі ланки фінансової системи взаємопов'язані.

10.2. Бюджетна система України.

Кожна країна має свою **бюджетну систему**, яка являє собою засновану на економічних відносинах та правових нормах сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, що побудована з урахуванням державного і адміністративно-територіального устроїв.

Бюджетна система України складається з:

− *державного бюджету*;

− *місцевих бюджетів,* якими визнаються бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети, бюджети районів у містах та бюджети місцевого самоврядування (територіальних громад сіл, селищ, міст та їх об'єднань).

Зведений бюджет України включає показники Державного бюджету України, зведеного бюджету Автономної Республіки Крим та зведених бюджетів областей та міст Києва і Севастополя та використовуються для аналізу і прогнозування економічного і соціального розвитку держави.

Бюджетний період для всіх бюджетів, що складають бюджетну систему, становить один календарний рік, який починається 1 січня кожного року і закінчується 31 грудня того ж року.

Центральною ланкою бюджетної системи є **державний бюджет** – централізований фонд грошових ресурсів, які уряд країни використовує для виконання своїх функцій.

З практичної точки зору, державний бюджет являє собою річний план державних видатків і джерел їх фінансового покриття. Проект бюджету щорічно розробляється урядом, обговорюється та затверджується парламентом, а по завершенні бюджетного періоду виконавча влада звітує про виконання бюджету перед парламентом. Правильність та ефективність використання бюджетних коштів контролює Рахункова палата парламенту.

В Україні застосовується казначейська форма обслуговування Державного бюджету України, яка передбачає здійснення *Державною казначейською службою України* наступних *функцій*:

1) операцій з коштами державного бюджету;

2) розрахунково-касового обслуговування розпорядників бюджетних коштів;

3) контролю бюджетних повноважень при зарахуванні надходжень, прийнятті зобов'язань та проведенні платежів;

4) бухгалтерського обліку та складання звітності про виконання державного бюджету.

Структура бюджету складається з доходної та видаткової частин.

Доходи бюджету формують:

1) податкові надходження (податки, збори, рентна плата за природні ресурси, мито та інші обов'язкові платежі);

2) неподаткові надходження (доходи від власності та підприємницької діяльності, адміністративні збори та платежі, надходження від штрафів та фінансових санкцій, кошти від продажу конфіскованого майна та ін.);

3) доходи від операцій з капіталом (доходи від продажу державного майна);

4) офіційні трансферти (кошти, одержані від інших органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, інших держав або міжнародних організацій на безоплатній та безповоротній основі);

5) внески до цільових бюджетних фондів (наприклад, Фонд ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення, Державний інноваційний фонд, Фонд соціального захисту інвалідів, Державний фонд охорони навколишнього природного середовища тощо).

У Державному бюджеті України на 2013 р. податкові надходження склали 82,8% всіх доходів, неподаткові надходження – 15,9%, доходи від операцій з капіталом – 0,5%, офіційні трансферти – 0,3%, внески до цільових бюджетних фондів – 0,5%.

Видатки бюджету показують напрямки і цілі бюджетних виплат:

1) соціальні трансферти;
2) фінансування бюджетного сектору економіки (освіта, охорона здоров'я, наука, культура, спорт, правоохоронні органи тощо);
3) національна оборона;
4) утримання апарату управління;
5) фінансування розвитку економіки;
6) виплата процентів за державним боргом.

Протягом першого десятиліття 2000 рр. в Україні на соціальний захист та соціальне забезпечення витрачалося приблизно 19% бюджетних коштів, на фінансування загальнодержавних функцій – 10%, на здійснення економічної діяльності – 16%, на правоохоронні органи – 9%, на освіту – 9%, на оборону – 7%, на охорону здоров'я – 4%, на житлово-комунальне господарство – 2%, на охорону навколишнього середовища – 1%, на духовний та фізичний розвиток – 1%, 22% бюджетних коштів передавалося до бюджетів інших рівнів.

Виплати з державного бюджету можуть здійснюватися у наступних *формах*:

асигнування – видатки на утримання підприємств та установ бюджетного сектору економіки;

субсидія – державна допомога, що надається юридичним або фізичним особам та має форму відповідно фінансової допомоги чи відшкодування втрат доходів;

субвенція – державна грошова допомога місцевим органам влади або окремим галузевим господарським органам для розвитку;

дотація – допомога підприємствам, організаціям, установам для покриття збитків з метою підтримки.

Доходів бюджету має вистачати на покриття його видатків. Однак можуть виникнути наступні бюджетні дисбаланси:

профіцит, коли доходи бюджету перевищують його видатки;

дефіцит, коли видатки бюджету перевищують його доходи.

Прийняття Державного бюджету України або місцевих бюджетів на відповідний бюджетний період з дефіцитом дозволяється у разі наявності обґрунтованих джерел фінансування дефіциту відповідного бюджету. Економічно безпечною є величина бюджетного дефіциту, що не перевищує 3% ВВП відповідного року.

Джерелами фінансування дефіциту бюджетів є державні внутрішні та зовнішні запозичення, а також вільний залишок бюджетних коштів. Запозичення не використовуються для забезпечення фінансовими ресурсами поточних видатків, за винятком випадків, коли це необхідно для збереження загальної економічної рівноваги. Емісійні кошти Національного банку України не можуть бути джерелом фінансування дефіциту Державного бюджету України (ст. 15 Бюджетного Кодексу України).

Внаслідок фінансування дефіциту бюджету за рахунок запозичень формується **державний борг** – нагромаджена сума позичених урядом коштів.

Державний борг складається з наступних *елементів*:

1. *внутрішній борг*:

монетизований борг – заборгованість по випущених і непогашених внутрішніх державних позиках;

немонетизований борг – невиконані зобов'язання, передбачені чинним законодавством (виплата заробітної плати, пенсій, матеріальної допомоги тощо) та заборгованість за господарськими операціями (за державними замовленнями, за операціями по наданню послуг державним установам);

2. ***зовнішній борг*** – фінансові зобов'язання країни по відношенню до іноземних кредиторів, що виникають внаслідок міжнародних запозичень або продажу фінансових активів на зарубіжних ринках.

Держаний борг справляє суперечливий вплив на національну економіку. З одного боку, запозичення дозволяють уряду країни виконувати важливі соціально-економічні завдання і підтримувати життєздатність держави. З іншого боку, існування в країні державного боргу має *негативні економічні наслідки*:

– у короткостроковому періоді він може викликати ефект витіснення фінансових коштів з інвестиційної сфери у сферу фінансування державного боргу (оскільки в останній спеціально створюються більш вигідні умови з точки зору доходності);

– у довгостроковому періоді відбувається зменшення нагромадження капіталу і споживання через збільшення податків, що необхідно для обслуговування державного боргу.

Економічні наслідки державного боргу також залежать від його величини. **Безпечний рівень боргу** – це такий рівень, при якому держава може своєчасно і в повному обсязі виконувати свої боргові зобов'язання без проведення реструктуризації цих зобов'язань чи оголошення дефолту (тобто відмови боржника від виконання власних зобов'язань за борговими цінними паперами і кредитами), а також здійснювати державні запозичення за прийнятними відсотковими ставками. Згідно Бюджетного Кодексу України величина державного боргу не повинна перевищувати

60% фактичного річного обсягу ВВП. За останнє десятиріччя рівень державного боргу України коливався від 9,9% ВВП у 2007 р. до 29,9% ВВП у 2010 р. Станом на 31.12.13 р. державний борг України склав 479,975 млрд грн. (60 млрд дол.), в тому числі внутрішній борг – 256,959 млрд грн. (32,148 млрд дол.), а зовнішній борг – 223 млрд грн. (27,9 млрд дол.).

10.1. Податкова система України.

Податкова система – це сукупність встановлених у країні податків, які взаємопов'язані, органічно доповнюють один одного, не суперечать системі в цілому та окремим її елементам.

В податковій системі України розрізняють податки і збори.

Податком є обов'язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників податку.

Податки мають наступні *особливості*:

– податки не мають конкретного цільового призначення на відміну від зборів та інших обов'язкових платежів;

– податку властива індивідуальна безоплатність, тобто держава не бере на себе обов'язку щодо надання кожному окремому платнику певного еквіваленту, рівного величині податку;

– податки стягуються регулярно, тобто даний платіж вноситься періодично, в чітко встановлені законодавством терміни.

– податки встановлюються виключно державою на підставі закону за юридично закріпленими правилами. Встановлення державою податків — це своєрідна форма прояву її державного суверенітету і здійснення належних владних функцій. Мобілізація і використання податкових надходжень має правове обґрунтування та є об'єктом контролю з боку законодавчих структур;

– податки є обов'язковими до сплати, тобто за порушення встановленого терміну сплати, розміру платежу, ухилення від сплати

передбачена відповідальність платника, тому існує необхідність примусового виконання даного платежу, що відрізняє його від добровільної пожертви. *Контролюючими органами* в сфері оподаткування є органи державної податкової служби та митні органи.

Під час встановлення податку обов'язково визначаються такі *елементи*:

платник податку – фізична або юридична особа, яка має, одержує (передає) об'єкти оподаткування або провадить діяльність (операції), що є об'єктом оподаткування, і на яку покладено обов'язок із сплати податку або збору;

об'єкт оподаткування – майно, товари, дохід (прибуток) або його частина, обороти з реалізації товарів (робіт, послуг), операції з постачання товарів (робіт, послуг) та інші об'єкти, визначені податковим законодавством, з наявністю яких податкове законодавство пов'язує виникнення у платника податкового обов'язку;

база оподаткування – це конкретні вартісні, фізичні або інші характеристики певного об'єкта оподаткування;

ставка податку – це розмір податкових нарахувань на (від) одиницю (одиниці) виміру бази оподаткування;

порядок обчислення податку;

податковий період, який може складати календарний рік; календарне півріччя; календарні три квартали; календарний квартал; календарний місяць; календарний день;

строк та порядок сплати податку;

строк та порядок подання звітності про обчислення і сплату податку.

Під час встановлення податку можуть запроваджуватися ***податкові пільги*** – передбачене податковим та митним законодавством звільнення платника податків від обов'язку щодо нарахування та сплати податку (збору), сплата ним податку (збору) в меншому розмірі за наявності

особливостей, що характеризують певну групу платників податків, вид їх діяльності, об'єкт оподаткування або характер та суспільне значення здійснюваних ними витрат.

Податок стягується у трьох *формах*:

– з джерела (стягування податку до отримання доходу);

– за декларацією (стягування податку після отримання доходу);

– за кадастром (перелік типових об'єктів оподаткування, що класифікуються за зовнішніми ознаками, з урахуванням середньої прибутковості об'єкта).

Стягування податків з джерела застосовується при оподаткуванні заробітної плати та інших фіксованих доходів. Оподаткування за декларацією здійснюється, як правило, для оподаткування доходів при множинності джерел. Кадастровий спосіб застосовується при оподаткуванні землі, житла тощо.

Класифікувати податки можна за різними критеріями.

Залежно від *впливу на доходи* платника податки поділяються на:

пропорційні, якщо ставка оподаткування не залежить від розміру доходу платника, хоча сума податкового платежу збільшується зі зростанням доходу або вартості об'єкта оподаткування;

прогресивні, якщо ставка оподаткування збільшується із зростанням доходу або вартості об'єкта оподаткування;

регресивні, якщо ставка оподаткування зменшуються із зростанням доходу або вартості об'єкта оподаткування.

За *механізмом формування* податки поділяють на:

прямі, що стягуються безпосередньо у власників майна і одержувачів доходів;

непрямі, що стягуються при використанні доходу через надбавку до ціни товару або послуги, тобто включаються у їх ціну.

Збором (платою, внеском) є обов'язковий платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників зборів, з умовою отримання ними

спеціальної вигоди, у тому числі внаслідок вчинення на користь таких осіб державними органами, органами місцевого самоврядування, іншими уповноваженими органами та особами юридично значимих дій.

В Україні встановлено загальнодержавні та місцеві податки та збори.

До ***загальнодержавних*** належать податки та збори, що є обов'язковими до сплати на усій території України.

До ***місцевих*** належать податки та збори, що встановлені відповідно до переліку і в межах граничних розмірів ставок, рішеннями сільських, селищних і міських рад у межах їх повноважень, і є обов'язковими до сплати на території відповідних територіальних громад.

Класифікація податків та зборів, що справляються в Україні, представлена на рис. 10.2 та рис. 10.3 відповідно.

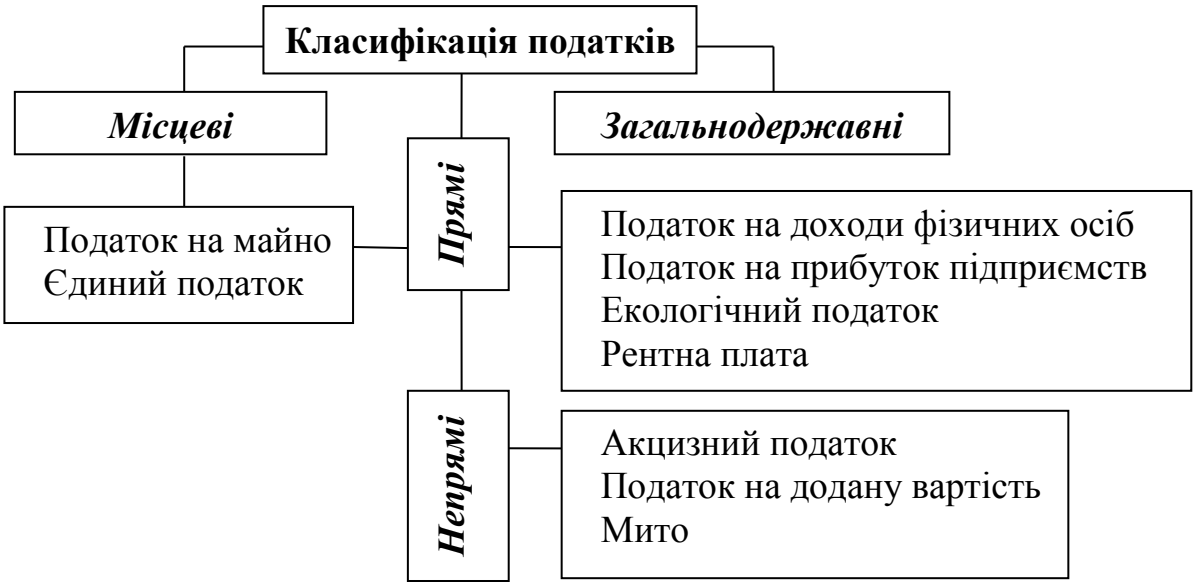

Рис. 10.3. Класифікація податків

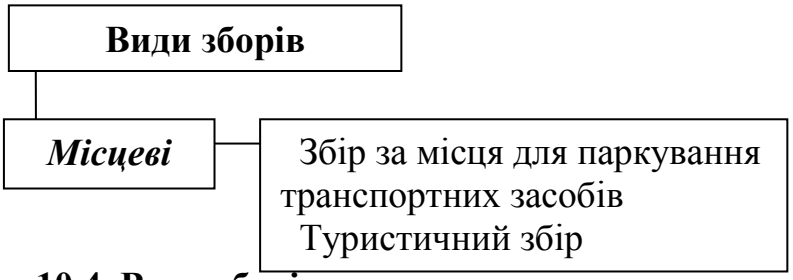

Рис. 10.4. Види зборів

Податкова система справляє суттєвий вплив на функціонування національної економіки, тому дуже важливо, щоб вона була ефективною.

Правильно побудована податкова система повинна відповідати наступним *вимогам*:

I. Етичні принципи оподаткування:

− всезагальність податків;

− недоторканість особистості при оподаткуванні;

− відповідність оподаткування здатності платити.

II. Принципи управління податками:

− визначеність оподаткування;

− зручність оподаткування для платників;

− дешевизна стягування і мінімум податкового тиску.

III. Господарські принципи (фінансово-політичні принципи):

− вибір джерел податків з урахуванням найменшого тиску на національне господарство і найкращого здійснення соціально-політичних цілей податку;

− комбінація сукупності податків в таку систему, яка забезпечувала б, при дотриманні вищезгаданих етичних принципів і принципів управління, достатність надходжень і еластичність у разі надзвичайних державних потреб.

Якщо вказані вимоги не враховуються при побудові податкової системи держави, це погіршує загальні умови економічної діяльності в країні і спонукає суб'єктів господарювання ухилятися від сплати податків, переводити свої доходи і активи до інших країн з більш «вигідною» податковою системою. Найчастіше в таких випадках перевага віддається так званим офшорним зонам.

Офшорними зонами (юрисдикціями) називають ті країни чи окремі адміністративні території країн, де на державному рівні для визначених типів компаній, власниками яких є іноземці, встановлені значні пільги з оподаткування, спрощені чи відсутні вимоги до бухгалтерського обліку й аудиту, частково чи цілком зняті митні і торгові обмеження.

Умовами надання пільг для таких компаній є їх нерезидентність, тобто ними повинні володіти іноземці й прибутки мають отримуватися за межами юрисдикції, де вони зареєстровані. Справа в тому, що компанія може бути зареєстрована в офшорній зоні і все-таки не бути резидентною усередині країни реєстрації, якщо нею володіють і керують нерезиденти країни реєстрації, бізнес компанії здійснюється за межами країни реєстрації і жоден доход не отримується усередині неї. Заборона діяльності офшорних компаній у країнах реєстрації обумовлена тим, що у протилежному випадку місцеві фірми змушені були б працювати у гірших умовах у порівнянні з офшорними, що мають податкові пільги.

Офшорні зони потрібно відрізняти від *вільних (спеціальних) економічних зон (ВЕЗ)*. Незважаючи на ряд спільних ознак (локальність територій, дія на даній території особливого пільгового юридичного й фінансово-економічного режиму, наявність визначеної спеціалізації), існує суттєва відмінність, яка полягає в тому, що ВЕЗ орієнтовані на залучення продуктивного капіталу (як іноземного, так і вітчизняного), який накопичує доходи усередині зони, тоді як мета офшорних центрів – залучити іноземний фінансовий капітал, який приносить доходи як власникам цього капіталу, так і організаторам офшорних центрів, а джерела цих доходів перебувають за межами офшорів. Тобто на відміну від ВЕЗ офшорні зони не є інтегрованою частиною національної економіки, і внутрішній ринок ізольований від офшорної економічної діяльності.

Основні переваги економічної діяльності в офшорних зонах полягають у наступному:

– низькі податки чи їх відсутність;

– досягнення анонімності й конфіденційності господарських операцій та прав власності;

– відсутність валютних обмежень;

– надійна, ефективна і недорога банківська система;

– можливість одержання дозволу на роботу й на проживання (у деяких зонах);

– можливість законного володіння нерухомістю за кордоном (у деяких зонах);

– наявність умов для обходу різних обмежень і ембарго (заборона на постачання) по окремих видах діяльності і товарах;

– низькі адміністративні витрати, необхідні для поточної діяльності;

– використання зручних прапорів (судноплавство);

– політична й економічна стабільність;

– розвинута ділова та соціальна інфраструктура: мережа комунікацій та сучасні засоби зв'язку, внутрішнє транспортне сполучення, відповідні умови проживання, медичне обслуговування, володіння місцевими жителями і обслуговуючим персоналом іноземними мовами, наявність кваліфікованих фахівців - нотаріусів, адвокатів, бухгалтерів тощо.

Оскільки офшорна зона – це не юридичне, а скоріше економіко-географічне поняття, умови економічної діяльності в різних офшорних зонах можуть суттєво відрізнятися, тому класифікувати їх достатньо важко.

З точки зору *обсягу і характеру привілеїв*, пропонованих клієнтам, виділяють:

– власне офшорні території, для яких характерна відсутність податку на прибуток для іноземних "пільгових" компаній. Але ця перевага значною мірою знецінюється в очах клієнтів таким серйозним недоліком, як відсутність договорів про уникнення подвійного оподаткування (наприклад, острів Мен, Гібралтар, Панама, Багамські острови та ін.). Хоча деякі офшори все ж таки мають договори про запобігання подвійного

оподаткування з окремими країнами (до таких офшорних юрисдикцій належать Мадейра, Голландські Антили, Маврикій, Британські Віргінські острови).

– юрисдикції з «помірним» рівнем оподаткування. Необхідність сплати податків у таких юрисдикціях компенсується тим, що вони пов'язані численними податковими угодами з іншими державами. Крім того, тут надаються значні пільги для компаній певного виду діяльності, насамперед холдингових, фінансових, ліцензійних (наприклад, Швейцарія, Голландія, Австрія, Бельгія).

– «комбіновані» юрисдикцій, у яких поєднуються ознаки двох згаданих типів (наприклад, Кіпр, Ірландія).

З точки зору *податкових переваг* виділяють офшорні зони:

– які не обкладають своїх резидентів податками (Андорра, Багамські острови);

– які обкладають податками тільки прибуток, одержаний у даній країні, але звільняють від податків доходи, які надходять з-за кордону (Коста-Ріка, Гонконг);

– у яких одержуваний там прибуток не обкладається податком, зате обкладається прибуток, одержаний з-за кордону (Монако);

– де обкладається податком прибуток, одержаний за кордоном, однак податкові ставки дуже низькі – нижче ніж 1 % (острови Гернсі, Джерсі);

– які оподатковують накопичені багатства (матеріальні цінності), а не поточний прибуток (Уругвай);

– у яких дозволяється застосовувати різні комбінації з пільгових податкових правил, які створюють особливо вигідні умови для фізичних осіб. Їхні доходи тут цілком звільнені від податків або окремі види доходів користуються податковими привілеями. У Європі такими центрами є Андорра, Ірландія, Монако, за межами Європи – Багамські, Бермудські, Кайманові острови, Французька Полінезія.

Оскільки операції з офшорними зонами дуже часто використовуються для ухилення від сплати податків та відмивання брудних грошей (див. тему 5), багато держав світу застосовують фінансові санкції з метою обмеження таких операцій.

Відповідно до пункту 161.2. Податкового Кодексу України у разі укладення договорів, які передбачають здійснення оплати товарів (робіт, послуг) на користь нерезидентів, що мають офшорний статус, чи при здійсненні розрахунків через таких нерезидентів або через їх банківські рахунки, незалежно від того, чи здійснюється така оплата (в грошовій або іншій формі) безпосередньо або через інших резидентів або нерезидентів, витрати платників податку на оплату вартості таких товарів (робіт, послуг) включаються до складу їх витрат у сумі, що становить *85 відсотків вартості* цих товарів (робіт, послуг).

Під терміном «нерезиденти, що мають офшорний статус» розуміються нерезиденти, розташовані на території офшорних зон, за винятком нерезидентів, розташованих на території офшорних зон, які надали платнику податку виписку із правоустановчих документів, легалізовану відповідною консульською установою України, що свідчить про звичайний (неофшорний) статус такого нерезидента. Перелік офшорних зон Кабінет Міністрів України має оновлювати щорічно.

Ключові терміни

Фінанси. Фінансова система. Державний бюджет. Позабюджетні фонди. Бюджетна система. Асигнування. Субсидія. Субвенція. Дотація. Профіцит. Дефіцит. Державний борг. Зовнішній борг. Податкова система. Податок. Платник податку. Об’єкт оподаткування. База оподаткування. Ставка податку. Податкові пільги. Прямі податки. Непрямі податки. Загальнодержавні податки. Місцеві податки. Збір (плата, внесок). Офшорні зони (юрисдикції).

Теми рефератів

1. Фінанси і фінансова система в Україні: складові, структура, функції.
2. Держбюджет: структура та роль в економіці.
3. Економічні наслідки державного боргу.
4. Бюджетний дефіцит та методи його подолання.
5. Механізм скорочення зовнішньої заборгованості.
6. Податки і податкова система.
7. Податкова система в Україні.
8. Податковий тиск.
9. Сутність та класифікація офшорних зон.
10. Податкова система як елемент інвестиційного клімату.

Питання для самоконтролю

1. З яких елементів складається фінансова система держави?
2. Як відбувається розподіл та перерозподіл ВВП?
3. Які державні органи здійснюють фінансовий контроль в Україні?
4. Чим позабюджетні фонди відрізняються від бюджету?
5. Які функції здійснює Державна казначейська служба України?
6. Розкрийте структуру бюджетних доходів і видатків.
7. Які кошти не можуть бути джерелом фінансування дефіциту Державного бюджету України?
8. Чим податок відрізняється від збору?
9. Яким компаніям надаються пільги в офшорних зонах?
10. Якими є основні переваги економічної діяльності в офшорних зонах?

Тестові завдання

1. В Україні джерелами покриття бюджетного дефіциту можуть бути:

а) кредити комерційних банків;

б) внутрішні та зовнішні державні позики;

в) іноземні інвестиції;

г) грошова емісія;

д) правильна відповідь відсутня.

2. На відміну від прямих податків непрямі податки:

а) мають вищі податкові ставки;

б) включаються в ціну товару;

в) не є обов'язковими;

г) сплачуються раз на рік;

д) підлягають відшкодуванню з бюджету.

3. Фінанси - це:

а) гроші, які людина витрачає на споживання;

б) грошові кошти, які фінансові установи надають у вигляді кредиту фірмам;

в) сукупність специфічних грошових відносин, пов’язаних із формуванням, розподілом, перерозподілом і використанням централізованих та децентралізованих фондів грошових коштів з метою вирішення економічних, соціальних і політичних завдань;

г) податки, які суб'єкти господарювання сплачують у державний бюджет;

д) правильна відповідь відсутня.

4. Яка з наступних економічних операцій не є фінансовою?

а) придбання облігацій внутрішньої державної позики;

б) сплата податків;

в) придбання автомобіля;

г) сплата страхових внесків;

д) правильна відповідь відсутня.

5. Державний бюджет – це:

а) баланс доходів та видатків держави;

б) всі джерела доходів держави;

в) вся сума державних видатків;

г) різниця між доходами та видатками держави;

д) правильна відповідь відсутня.

6. Дефіцит державного бюджету – це:

а) перевищення доходів держави над її видатками;

б) зростання видатків держави;

в) перевищення видатків держави над її доходами;

г) зменшення податкових надходжень до бюджету;

д) правильна відповідь відсутня.

7. Яка з наступних сфер не фінансується за рахунок державного бюджету?

а) охорона здоров'я;

б) освіта;

в) органи внутрішніх справ;

г) комерційні банки;

д) наука та культура.

8. Що з наступного не є джерелом доходів державного бюджету?

а) податки;

б) доходи від використання державної власності;

в) рентні платежі за використання природних ресурсів;

г) заробітна плата державних службовців;

д) правильна відповідь відсутня.

9. Податки – це:

а) грошові стягнення з кожної людини;

б) грошові та натуральні платежі, що виплачуються з державного бюджету;

в) грошові стягнення з прибутку та заробітної плати;

г) обов'язкові безумовні платежі юридичних та фізичних осіб на користь держави;

д) правильна відповідь відсутня.

10. До непрямих податків належить:

а) податок на додану вартість;

б) податок на доходи фізичних осіб;

в) податок на прибуток підприємств;

г) екологічний податок;

д) правильна відповідь відсутня.

Тема 11

Державне регулювання економіки та економічна політика в Україні

11.1. Сутність державного регулювання економіки.

11.2. Функції держави в ринковій економіці.

11.3. Форми та методи державного регулювання економіки. Економічна політика.

11.4. Корупція як соціально-економічне явище.

11.1. Сутність державного регулювання економіки.

Сутність **державного регулювання економіки** проявляється у впливі держави на відтворювальні процеси в національній економіці шляхом використання системи інструментів з метою досягнення цілей і пріоритетів соціально-економічної політики.

Суб'єктами державного регулювання економіки є (див. рис. 11.1):

1. Носії господарчих інтересів. Останні представляють собою соціальні групи, що мають різне майнове становище і доходи, розрізняються за видами діяльності, галузевою та регіональною приналежністю. Свої економічні інтереси вони висловлюють індивідуально, зокрема у засобах масової інформації, на мітингах, у зверненнях до державних органів управління, під час виборів.

2. Виразники господарчих інтересів. Виразники господарчих інтересів – це об'єднання носіїв господарчих інтересів (союзи, асоціації, політичні партії тощо), що представляють власне бачення концепції соціально-економічної політики в державі. Наявність фінансових ресурсів у виразників господарчих інтересів дозволяє здійснювати більш суттєвий вплив на державну політику у порівнянні з носіями господарчих інтересів.

3. Виконавці господарчих інтересів. Вони інституційно оформлені, як система органів державного управління.

Рисунок 11.1. Суб'єкти державного регулювання економіки

Систему органів державного управління можна розглядати в широкому і в вузькому розумінні. В широкому розумінні вона включає всі гілки державної влади: законодавчу, виконавчу, судову. В вузькому сенсі система органів державного управління відповідає структурі виконавчої влади.

Порядок формування, права та обов'язки, а також розподіл повноважень між видами (гілками) влади визначаються Конституцією держави. Так, відповідно до Конституції України єдиним органом *законодавчої влади* є парламент – Верховна Рада, правосуддя здійснюється виключно судами (судами загальної юрисдикції на чолі з Верховним Судом України та Конституційним судом) і професіональними суддями. З точки зору управління економікою, Верховна Рада формує законодавчу основу функціонування суб'єктів у всій багатоманітності їх соціальних ролей, а також визначає стратегічні напрямки економічного розвитку країни.

Головою *виконавчої влади* в Україні є президент, який (по узгодженню з Верховною радою) формує Кабінет Міністрів України

(КМУ). Саме останній здійснює проведення фінансової, цінової, кредитної та податкової політики в країні, складає і виконує державний бюджет, а також здійснює інші функції по оперативному управлінню економічною системою держави. КМУ підпорядковуються міністерства, державні служби, державні агентства, державні інспекції, центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом та інші державні органи управління. Виконавчу владу на місцях реалізують місцеві державні адміністрації.

На сучасному етапі розвитку світової економіки спостерігається послаблення механізмів національно-державного регулювання, що стало наслідком глобалізації. Система влади переходить до міждержавних і наддержавних структур. Цікавим в цьому аспекті є досвід Європейського союзу, де триває експеримент щодо запровадження наднаціонального управління.

11.2. Функції держави в ринковій економіці.

Об'єктами державного регулювання виступають сфери економіки, проблеми в яких не розв'язуються на основі ринкового саморегулювання. Систематизація останніх дозволяє виділити економічні *функції держави*:

1. Створення законодавчої основи функціонування ринкової економіки, тобто розробка правової бази функціонування економічних суб'єктів, а також здійснення контролю за дотриманням «правил гри» в економічній сфері.

2. Перерозподіл доходів та ресурсів, тобто коригування процесів різкої диференціації доходів шляхом побудови системи соціального захисту населення, а також проведення структурної політики.

3. Антимонопольне регулювання. В рамках виконання зазначеної функції держава створює систему захисту конкуренції як одного з елементів ринкової економіки. Домінування монополістичних тенденцій з негативним впливом на процеси формування ринкових цін, а, отже, з

блокуванням механізму ринкової саморегуляції яскраво проявилося в період Великої Депресії 1929–1933 рр. В рамках виконання функції антимонопольного регулювання держава реалізує конкурентну політику.

4. Здійснення політики макроекономічної стабілізації. Метою є забезпечення сталого економічного зростання, повної зайнятості, стабільного рівня цін. Першим економістом, що теоретично обґрунтував необхідність активного втручання держави у процеси макроекономічної динаміки, став Дж. М. Кейнс. В роботі «Загальна теорія зайнятості, відсотку і грошей» (1936 р.) він доводить доцільність проведення державою політики регулювання (стимулювання) сукупного попиту з метою забезпечення стійкого економічного розвитку. Починаючи з другої половини 70-х рр. XX ст. кейнсіанські підходи до проблем забезпечення макроекономічної ситуації активно критикуються представниками монетаризму (М. Фрідмен), теорії економіки пропозиції (А. Лаффер), теорії раціональних очікувань (Р. Лукас) (див. рис. 11.2). Зазначимо, що на сучасному етапі представники різних напрямків економічної теорії дискутують з приводу функцій і інструментів державного регулювання макроекономічних процесів, але доцільність впливу не піддається сумніву.

5. Виробництво суспільних благ. Під ***суспільними благами*** розуміють товари та послуги колективного користування. Вони є неподільними, а також відсутні способи відсторонення споживачів від них. Прикладами можуть служити національна оборона, охорона громадського порядку, державне управління тощо.

6. Регулювання ***«зовнішніх ефектів»***, тобто ефектів виробництва або споживання блага, вплив яких на третіх осіб (що не є ані покупцями, ані продавцями) ніяк не відбито в ціні цього блага. Хрестоматійним прикладом негативних зовнішніх ефектів є забруднення навколишнього середовища. В процесі виробництва продукції, яке погіршує екологічну ситуацію, населення зазнає некомпенсованих втрат. Мета держави – за допомогою законодавчих актів трансформувати витрати, пов’язані з

забрудненням навколишнього середовища, у внутрішні витрати фірми, а також шляхом використання елементів фінансової системи держави (бюджету і позабюджетних фондів) частково компенсувати втрати населення внаслідок дії «зовнішніх ефектів». В Україні яскравим прикладом «зовнішніх ефектів» є наслідки катастрофи на Чорнобильській АЕС.

Неокласичні моделі державного регулювання економіки

Теорія монетаризму	**Теорія економіки пропозиції**	**Теорія раціональних очікувань**
− тільки ринковий механізм забезпечує ефективне регулювання економіки − базується на кількісній теорії грошей − головна роль у стабілізації економіки відводиться методам грошово-кредитного регулювання	− відродження ринкового механізму − зменшення податків на заробітну плату і прибуток	− заперечує необхідність прямого державного планування економіки та поточного державного регулювання − господарюючі суб'єкти здатні самі приймати оптимальні рішення, а державне регулювання тільки заважає цьому потрібні стабільні «правила ринкової гри»

Рисунок 11.2. Неокласичні моделі державного регулювання економіки

Об'єктну структуру державного регулювання економіки можна розглядати в розрізі галузей (на основі галузевих аспектів виділяють аграрну, промислову, транспортну, соціальну політику тощо), регіонів (регіональна політика), функціональних критеріїв (грошово-кредитна (монетарна), бюджетно-податкова (фіскальна), структурна політика тощо).

11.3. Форми та методи державного регулювання економіки.

Виділяють дві *форми державного регулювання економіки* (див. рис. 11.3):

1. *Пряме регулювання.* Відбувається через правову систему і використання державної власності. В даному випадку держава діє як безпосередній учасник економічного процесу, здійснюючи владно-розпорядні відносини. Формою прямого регулювання є адміністративний вплив на поведінку господарюючих суб'єктів, спрямований на обмеження їх економічної свободи. *Методи прямого регулювання:*

− *заборони* (здійснювати певні види діяльності, методів недобросовісної конкуренції, скуповування акцій конкурентів тощо);

− *дозволи* (ліцензування, реєстрація, дозволи на використання або видобування ресурсів);

− *примус* (забезпечувати безпечні умови праці, встановлювати очисні споруди, дотримуватися державних стандартів);

− *регламентація діяльності* економічних суб'єктів (правила безготівкового обігу, митного оформлення товарів, торгівлі товарами);

− *державні закупівлі* (державні замовлення);

− *цільове фінансування* (субсидії, субвенції, дотації з держбюджету).

2. Непряме регулювання. Воно пов'язано зі створенням державою мотиваційних механізмів впливу на поведінку економічних суб'єктів. *Методи непрямого регулювання*:

1) Бюджетно-податкове регулювання (фіскальна політика) – маніпулювання доходами і витратами держави. Інструментами фіскальної політики є ставки оподаткування, видатки бюджету.

2) Грошово-кредитне регулювання (монетарна політика) – заходи центрального банку щодо змінення обсягу грошової маси в обігу. *Інструменти монетарної політики:*

− *облікова ставка*, тобто відсоткова ставка, за якою комерційні банки отримують кредит від центрального банку. Підвищуючи або

знижуючи облікову ставку, держава впливає на темпи зростання: для прискорення економічного розвитку ставка знижується; для уповільнення зростання з метою запобігання «перегріву» економіки облікова ставка підвищується;

− *операції на відкритому ринку* державних цінних паперів. Купівля-продаж державних цінних паперів на відкритому ринку регулює кредитні можливості комерційних банків, змінюючи обсяг грошової маси в обігу. Для стримування ділової активності центральний банк продає державні облігації комерційним банкам (вилучаючи вільні гроші з обігу, що скорочує можливості банків щодо надання кредитів). Центральний банк країни викупає державні облігації (збільшуючи обсяг грошової маси в обігу), якщо ставиться мета стимулювання ділової активності;

− *норма обов'язкових резервів*, під якою розуміється частина кредитних ресурсів, яку комерційні банки мають зберігати на рахунках центрального банку для забезпечення власної ліквідності. Зменшуючи норму обов'язкових резервів, центральний банк розширює можливості комерційних банків щодо надання кредитів і, навпаки, збільшуючи її, – зменшує ці можливості.

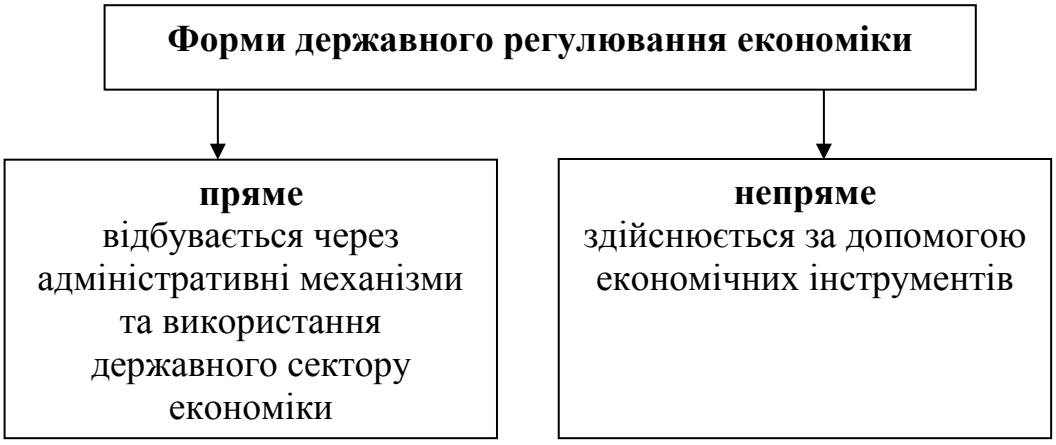

Рисунок 11.3. Форми державного регулювання економіки

Бюджетно-податкове та грошово-кредитне регулювання має антициклічну спрямованість і носить короткостроковий характер. Окрім цього здійснюється довгострокове державне регулювання.

Довгострокова економічна політика ґрунтується на координації різноспрямованих дій держави у різноманітних сферах економіки. Ця координація оформлюється у вигляді середньострокових та довгострокових планів і програм розвитку, доповнених системою фінансово-кредитних стимулів. Плани та програми носять рекомендаційний (індикативний) характер.

Цілями втручання держави в економічні процеси можуть бути:

- економічне зростання;
- ефективна зайнятість;
- стабільний рівень цін;
- зростання економічної ефективності;
- захист і підтримка принципів економічної свободи;
- соціальна стабільність тощо.

Система довгострокових і поточних цілей економічного розвитку держави, а також комплекс відповідних державних заходів, спрямованих на їх досягнення має назву **державна економічна політика**.

Види державної економічної політики:

- антициклічна політика спрямована на підтримку стабільних темпів економічного зростання;
- структурна політика передбачає формування ефективної структури національної економіки;
- амортизаційна політика має за мету заохочення нагромадження капіталу;
- інвестиційна політика – політика регулювання капіталовкладень з метою структурної перебудови виробництва, його технічного та технологічного оновлення і модернізації;
- науково-технічна та інноваційна політика держави – діяльність держави, спрямована на розвиток науки й техніки, забезпечення стратегічних наукових і технологічних проривів, впровадження результатів НТП у виробництво;

− цінова політика – вплив держави на ціни й ціноутворення з метою приборкання інфляції, стимулювання модернізації виробництва, посилення конкурентоздатності вітчизняних товарів на світовому ринку, здійснення кон'юнктурної та структурної політики, пом'якшення соціальної напруги у суспільстві;

− зовнішньоекономічна політика держави охоплює різні аспекти зовнішньої торгівлі, контроль за міграцією капіталів і робочої сили, підтримку вітчизняного підприємництва на зовнішніх ринках тощо з метою усунення диспропорцій платіжного балансу та досягнення зовнішньоекономічної рівноваги;

− соціальна політика держави зосереджується на формуванні ефективних соціально-економічних умов життя суспільства, регулюванні відносин між соціальними групами, формуванні економічних стимулів для участі у виробництві, забезпеченні ефективної зайнятості населення, створенні соціальних гарантій і умов для підвищення добробуту членів суспільства;

− конкурентна політика держави передбачає розробку заходів щодо створення конкурентного середовища, підтримки та захисту економічної конкуренції, боротьби з монополізмом тощо;

− регіональна політика – це діяльність держави щодо забезпечення збалансованого і комплексного розвитку окремих територій країни виходячи із загальнодержавних та регіональних інтересів, шляхом використання абсолютних та відносних переваг регіонів;

− екологічна політика спрямована на забезпечення екологічної рівноваги, охорону навколишнього середовища, створення безпечних умов життя громадян.

Модель реалізації економічної політики в Україні повинна поєднувати елементи ринкового саморегулювання (переважно на мікроекономічному рівні) з достатньо жорстким державним регулюванням макроекономічних пропорцій. Результатом повинно стати досягнення

оптимального співвідношення між виробничою і соціальною ефективністю відтворювальних процесів та забезпечення паритету інтересів окремих суб'єктів господарювання і суспільства в цілому.

11.4. Корупція як соціально-економічне явище.

Корупція – це багатоаспектне соціальне, економічне, правове, моральне явище. Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» визначає **корупцію** як використання особою наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей з метою отримання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки (пропозиції) такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка (пропозиція) чи надання неправомірної вигоди такій особі або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень та пов'язаних з цим можливостей.

Широке визначення корупції дає Міждисциплінарна група по корупції Ради Європи: **корупція** являє собою хабарництво і будь-яку іншу поведінку осіб, яким доручено виконання визначених обов'язків у державному чи приватному секторі, і яка веде до порушення обов'язків, покладених на них за статусом державної посадової особи, приватного співробітника, незалежного агента чи іншого роду відносин, і має за мету одержання будь-яких незаконних вигод для себе або інших.

Економічна природа корупції досліджується в рамках нової інституціональної теорії. **Корупція** розглядається як угода між організаціями чи фізичними особами, що зменшує трансакційні витрати клієнта (хабародавця) і, порушуючи формальні чи неформальні обмеження, збагачує агента (одержувача хабара), але не має надійних інституціональних механізмів забезпечення свого виконання.

Суттєвими *особливостями* корупційних угод виступають: відсутність ефективних механізмів дотримання, а також визначеної передбачуваної ціни.

У сучасній економічній науці прийнято відзначати множинність *причин корупції*, виділяючи соціально-культурні, інституційні і економічні чинники.

Соціально-культурними причинами корупції є деморалізація суспільства, недостатня інформованість і організованість громадян, суспільна пасивність відносно свавілля «владу імущих».

Інституційними причинами корупції вважаються високий рівень закритості в роботі державних відомств, громіздка система звітності, відсутність прозорості в системі законотворчості, слабка кадрова політика держави, що допускає можливість просування по службі незалежно від реальних результатів роботи службовців.

Економічні причини корупції – це, перш за все, низькі заробітні плати державних службовців, а також їх високі повноваження впливати на діяльність фірм і громадян. Корупція розцвітає усюди, де у чиновників є широкі повноваження розпоряджатися якимись дефіцитними благами. Особливо це помітно в країнах, що розвиваються, і в постсоціалістичних країнах, але виявляється і в розвинених країнах.

Обсяг корупції залежить від ефективності функціонування органів державного управління та інших суспільних інститутів. Цю тезу яскраво ілюструє *рівняння Р. Клитгаарда*:

Корупція = монополія + свавілля — відповідальність

Невиправдане розширення повноважень держави, надання чиновникам розмитих регуляторних повноважень, відсутність відповідальності за свої рішення діють як фактори нарощування масштабів корупції. Зважаючи на цей факт, в підтримку антикорупційних заходів український Уряд здійснює регуляторну реформу. Її завданням, зокрема, є

оптимізація бюрократичного апарату держави, чітке визначення функцій і повноважень посадових осіб різного рівня державного управління.

Оскільки форми зловживань службовим становищем багатоманітні, за різними критеріями виділяють різні *види корупції* (див. табл. 11.1).

Таблиця 11.1

Типологія корупційних відносин

Критерії типології корупції	**Види корупції**
Агент корупційних відносин	Державна (корупція держчиновників) Комерційна (корупція менеджерів фірм) Політична (корупція політичних діячів)
Клієнт корупційних відносин	Індивідуальний хабар (з боку громадян) Підприємницький хабар (з боку легальних фірм) Кримінальний підкуп (з боку кримінальних структур – наприклад, наркомафії)
Ініціатор корупційних відносин	Вимагання хабарів за ініціативою посадової особи Підкуп за ініціативою прохача
Форма вигоди агента від корупції	Грошовий хабар Обмін послугами (наприклад, у випадку патронажу, непотизму (кумівства))
Цілі корупції з погляду клієнта	Прискорюючий хабар (щоб агент швидше робив те, що винен за службовим обов’язком) Гальмуючий хабар (щоб агент порушив свої службові обов’язки) Хабар «за добре ставлення» (щоб агент не ускладнював становище клієнта)
Ступінь централізації корупційних відносин	Децентралізована корупція (кожен хабародавець діє за власною ініціативою) Централізована корупція «від низу до верху» (хабарі, що регулярно збираються нижчестоящими чиновниками, діляться між ними і більш вищестоящими) Централізована корупція «зверху вниз» (хабарі, що регулярно збираються вищими чиновниками, частково передаються їх підлеглим)
Рівень розповсюдження корупційних відносин	Низова корупція (у нижчому та середньому ешелонах влади)

	Верхівкова корупція (серед вищих чиновників і політиків), або «скупка держави» Міжнародна корупція (у сфері світогосподарських відносин)
Ступінь регулярності корупційних зв'язків	Епізодична корупція Систематична (інституційна) корупція Клептократія (корупція як невід'ємний компонент владних відносин)

Соціально-економічні наслідки корупції слід розглядати в короткостроковому і довгостроковому періодах. Інституціоналізм звертає увагу на те, що в короткостроковому періоді корупція може дозволити обійти неефективні суспільні інституції і підвищити ефективність функціонування економіки, прискорити темпи економічного зростання. Проте у довгостроковому періоді роль корупції виключно негативна. Вона значно знижує ефективність функціонування економіки і самих суспільних інститутів. При цьому поширення корупції створює для бюрократів мотиваційні механізми стимулювання ще більшого спотворення суспільних інститутів і системи розподілу.

Корупція як соціально-економічне явище негативно впливає на всі сторони суспільного життя: управління, економіку, політику, соціальну і правову сфери, громадську свідомість, міжнародні відносини. Щодо *економічних наслідків*, то це, зокрема:

- розширення тіньової економіки;
- зменшення податкових надходжень;
- посилення диференціації доходів;
- зростання трансакційних витрат підприємств;
- скорочення надходжень іноземних і обмеження зростання внутрішніх інвестицій;
- стимулювання відтоку капіталу з країни.

За даними міжнародної неурядової організації «Transparency International», Індекс сприйняття корупції в Україні у 2012 р. становив 26

балів з 100, що відповідає 144 місцю у рейтингу серед 176 країн світу. Щорічно Україна втрачає від корупції щонайменше 20 млрд грн. Індивідуальні хабарі складають від 5 до 10 млрд грн., підприємницькі хабарі – ще приблизно 10 млрд грн. Втрати держави від корупції під час тендерів на державні закупівлі – не менше 7 млрд грн. щорічно, а втрати від незаконного відчуження державного майна, рейдерських захоплень приватного бізнесу крупними чиновниками за допомогою правоохоронних і фіскальних органів – від 2 до 5 млрд грн.

Глобалізація світової економіки потребує посилення антикорупційних зусиль. Для міжнародних інвесторів необхідність давати хабара і мати справу з офіційним вимаганням еквівалентно додатковим податкам, але, на відміну від офіційного податку, корупція не приносить податкового доходу державі. Зниження рівня корупції є більш ефективним шляхом поліпшення економічного стану країни, ніж зниження податків, бо не зменшує державних доходів. Корупція на додачу до скорочення економічного зростання, значно підвищує ймовірність макроекономічної нестабільності в умовах глобалізації. Розширюється розрив між країнами, що можуть управляти корупцією і мати вигоду з глобалізації, і тими, які не лише не роблять цього, а й піддаються великим загрозам з боку негативних ефектів глобалізації.

Ключові терміни

Державне регулювання економіки. Носії господарських інтересів. Виразники господарських інтересів. Виконавці господарських інтересів. Суспільні блага. Зовнішні ефекти. Пряме регулювання. Непряме регулювання. Економічна політика. Корупція.

Теми рефератів

1. Держава як суб’єкт економічних відносин.
2. Методи державного регулювання економіки.

3. Органи державного управління економікою як виконавці господарчих інтересів.

4. Особливості державного регулювання економіки в умовах глобалізації.

5. Державна економічна політика: принципи та особливості реалізації в Україні.

6. Інструменти фіскальної політики.

7. Інструменти грошово-кредитної політики.

8. Корупція в структурі факторів економічної безпеки.

9. Економічна теорія корупції.

10. Корупція як соціально-економічне явище.

Питання для самоконтролю

1. Чому виникає необхідність в державному регулюванні економіки?

2. Розкрийте суб’єктно-об’єктну структуру державного регулювання економіки.

3. Як відбувалась еволюція поглядів на роль держави в економічних процесах?

4. Які форми, методи і інструменту впливу використовує держава для виконання економічних функцій?

5. Що входить до структури методів державного управління економікою?

6. Що являє собою корупція?

7. Назвіть види корупції.

8. В чому полягають основні причини корупції?

9. Поясніть рівняння корупції Р. Клитгаарда.

10. Які соціально-економічні наслідки має корупція?

Тестові завдання

1. Першим економістом, що теоретично обґрунтував необхідність активного втручання держави у процеси макроекономічної динаміки, став:

а) М. Фрідмен;

б) А. Лаффер;

в) Р. Лукас;

г) А. Сміт;

д) Дж. М. Кейнс.

2. Що не є економічною функцією держави?

а) створення законодавчої основи функціонування економіки;

б) перерозподіл доходів та ресурсів;

в) антимонопольне регулювання;

г) виробництво суспільних благ;

д) правильна відповідь відсутня.

3. Характерними рисами суспільних благ є:

а) неподільність;

б) відсутність способів відсторонення споживачів від них;

в) унікальність;

г) неподільність та відсутність способів відсторонення споживачів від них;

д) неподільність та унікальність.

4. Що є прикладом зовнішніх ефектів?

а) національна оборона;

б) захист правопорядку;

в) забруднення навколишнього середовища;

г) державне управління;

д) диференціація доходів.

5. До інструментів непрямого регулювання економіки відносяться:

а) антимонопольне регулювання;

б) санітарний та екологічний контроль над виробництвом;

в) державні замовлення приватному сектору виробництва;

г) податки;

д) правильна відповідь відсутня.

6. До інструментів прямого державного регулювання економіки відноситься:

а) норма амортизації;

б) норма резервування;

в) податки;

г) державні замовлення;

д) правильна відповідь відсутня.

7. Чи є судова влада елементом системи державного управління економікою?

а) так;

б) ні;

в) так, але лише в адміністративно-командній системі;

г) так, але лише в демократичному суспільстві;

д) так, але лише в соціально орієнтованій ринковій економіці.

8. Суб'єктами корупційних діянь не можуть бути:

а) державні посадові особи;

б) представники законодавчої влади;

в) представники судової влади;

г) адміністрація корпорацій;

д) правильна відповідь відсутня.

9. Представники якого напрямку економічної теорії досліджують економічну природу корупції?

а) кейнсіанства;

б) неоінституціоналізму;

в) монетаризму;

г) теорії раціональних очікувань ;

д) теорії «економіки пропозиції».

10. Інструментом фіскальної політики є:

а) облікова ставка;

б) податки;

в) операції на відкритому ринку;

г) норма обов’язкових резервів;

д) правильна відповідь відсутня.

Тема 12

Світове господарство та тенденції його розвитку

12.1. Сутність та структура світового господарства.

12.2. Форми міжнародних економічних відносин.

12.3. Сучасні глобальні проблеми людства. Злочинність у сфері міжнародних економічних відносин.

12.1. Сутність та структура світового господарства.

Світове господарство – це сукупність національних господарств країн світу, об'єднаних участю у міжнародному поділі праці та системою міжнародних економічних відносин.

Економічними засадами функціонування світового господарства є:

1) ***міжнародний поділ праці*** – спеціалізація національних економік на виробництві певних видів товарів і послуг відповідно до природно-кліматичних, історичних та економічних умов;

2) ***інтернаціоналізація економіки*** – формування, розвиток та поглиблення економічних зв'язків між країнами завдяки відкритості національних економік. *Формами інтернаціоналізації* економіки є:

– ***економічна інтеграція*** – процес добровільної взаємодії, зближення і переплетіння національних економік суверенних країн, внаслідок чого утворюються міждержавні об'єднання, що функціонують згідно зі спеціальними угодами і утворюють однорідний, внутрішньо єдиний господарський комплекс, який охоплює декілька країн;

– ***транснаціоналізація економіки*** – взаємопереплетіння економік різних країн у результаті функціонування транснаціонального капіталу;

3) ***міжнародна конкуренція*** – суперництво суб'єктів світового господарства на світовому ринку за найкращі умови реалізації своїх товарів та залучення ресурсів.

Сучасне світове господарство склалося наприкінці XIX ін.. Воно невпинно еволюціонувало протягом XX ін.., і сьогодні характеризується наступними *рисами*:

1) поглиблений розвиток міжнародного поділу праці – міжнародної спеціалізації і кооперування виробництва;

2) високий ступінь інтенсивності міжнародного руху (мобільності) факторів виробництва: капіталу, робочої сили, технологій, інформації;

3) глобальність сфери міжнародного товарного обміну, капіталопотоків, трудової міграції, інформації;

4) інтернаціоналізація виробництва і капіталу: зростання міжнародних форм виробництва на підприємствах, розташованих в різних країнах, в першу чергу в рамках найбільших міжнародних корпорацій;

5) виникнення і розвиток національних економік відкритого типу, загальна лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків;

6) формування самостійної міжнародної фінансової сфери, безпосередньо не пов'язаної з обслуговуванням руху товарів і факторів виробництва, переважання фінансових ринків над ринкам матеріальних товарів і ресурсів;

7) інформатизація, поширення інформаційних технологій розвитку міжнародної економіки. За оцінками фахівців, на початок XXI ст. світовий ринок інформаційних послуг сягнув 1 трлн. дол. на рік;

8) посилення прагнення до наднаціонального, міждержавного регулювання поточних економічних і валютно-фінансових процесів у міжнародному масштабі.

Основними суб'єктами світового господарства є:

1) національні держави:

а) країни з високим рівнем ВВП на душу населення (12616 дол. і вище):

– *промислово розвинуті країни* – більшість з них входить до Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) – країни

Західної Європи, Нова Зеландія, Австралія, Японія, Канада, США, Ізраїль та ін.;

– *країни-експортери нафти* – ОАЕ, Саудівська Аравія, Кувейт, Оман, Катар, Бахрейн, Лівія, Бруней, Чилі, Екваторіальна Гвінея та ін.;

– *деякі офшорні зони* – Бермуди, Андорра, Кіпр, Багамські острови, Пуерто-Ріко, Антигуа і Барбуда, Сент-Кітс і Невіс, Монако (перше місце у світовому рейтингу за 2012 р. – 186950 дол.);

б) країни з середнім рівнем ВВП на душу населення (від 1036 дол. до 12616 дол.):

– *нові індустріальні країни* – Малайзія, Бразилія, Мексика, Індія, Аргентина, Венесуела, Туреччина, Південноафриканська республіка та ін.;

– *країни з перехідною економікою* – більшість країн Східної та Центральної Європи, більшість країн СНД, Китай, Куба;

в) країни з низьким рівнем ВВП на душу населення (менше 1036 дол.):

– *відсталі країни* Африки, Азії, Латинської Америки – Гаїті, Бангладеш, Кенія, Ефіопія, Сомалі та ін.;

– *найменш розвинуті країни* з ВВП на душу населення менше 390 дол. – Ліберія, Нігер, Малаві, Бурунді, Демократична Республіка Конго (останнє місце у світовому рейтингу за 2013 р. – 220 дол.);

2) міжнародні компанії:

а) ***транснаціональні корпорації*** – національні компанії, що мають виробничі філіали в інших країнах (національні за капіталом та міжнародні за масштабами діяльності, наприклад, IBM, General Electric, LG, Microsoft, Philips та ін.);

б) ***багатонаціональні корпорації*** – міжнародні фірми, капітал яких формується за рахунок злиття коштів декількох національних компаній різних країн (міжнародні як за капіталом, так і за масштабами діяльності, наприклад, англо-голландський концерн Royal Dutch Shell, швейцарсько-шведська компанія ABB, англо-голландський концерн Unilever);

3) регіональні інтеграційні об’єднання:

а) ***зона вільної торгівлі*** – інтеграційне об’єднання, учасники якого скасовують митні бар’єри у взаємній торгівлі (наприклад, Зона вільної торгівлі країн ASEAN (AFTA), Зона вільної торгівлі країн СНД, Європейська асоціація вільної торгівлі (EFTA) (Ісландія, Ліхтенштейн, Норвегія, Швейцарія), Північноамериканська асоціація вільної торгівлі (NAFTA) (США, Канада, Мексика) та ін.);

б) ***митний союз*** передбачає, що вільне пересування товарів в межах угруповання доповнює спільна митна політика щодо третіх країн (наприклад, Арабський спільний ринок (Єгипет, Ірак, Йорданія, Ємен, Лівія, Мавританія, Сирія), Центральноамериканський спільний ринок (Гватемала, Гондурас, Коста-Ріка, Нікарагуа, Сальвадор), Організація східно-карибських держав (Антигуа і Барбуда, Гренада, Домініка, Монтсеррат, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Сент-Вінсент і Гренадіни), Центральноазіатський союз (Казахстан, Киргизія і Узбекистан) та ін.);

в) ***спільний ринок*** передбачає, що ліквідуються бар’єри між державами не тільки у взаємній торгівлі, але і щодо переміщення робочої сили і капіталу (наприклад, Рада співробітництва арабських країн Перської затоки (Бахрейн, Катар, Кувейт, Оман, Об’єднані Арабські Емірати, Саудівська Аравія), Карибське співтовариство (Антигуа і Барбуда, Багамські Острови, Барбадос, Беліз, Домініка, Гренада, Гайана, Ямайка, Монтсеррат, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Сент-Вінсент і Гренадіни, Тринідад і Тобаго), Спільний ринок Південного Конусу (МЕРКОСУР) (Аргентина, Бразилія, Парагвай, Уругвай));

г) ***економічний союз*** – тип регіонального інтеграційного об’єднання, що передбачає разом з загальним митним тарифом і вільним рухом товарів та факторів виробництва координацію макроекономічної політики і уніфікацію законодавства в ключових галузях – валютній, бюджетній, грошовій (наприклад, Європейський Союз (28 європейських країн), Бенілюкс (Бельгія, Нідерланди та Люксембург), Союз арабського

Магрибу (Алжир, Лівія, Мавританія, Марокко, Туніс), Лагоський план дій (всі країни Африки на південь від Сахари), Союз ріки Ману (Гвінея, Ліберія, Сьєрра-Леоне);

4) ***міжнародні організації*** – це спеціальні наднаціональні інститути (урядові або неурядові), що створюються для регулювання поточних економічних і валютно-фінансових процесів в міжнародному масштабі (наприклад, Світова організація торгівлі, Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції і розвитку, Міжнародна організація праці, Міжнародна фінансова корпорація та ін.).

12.2. Форми міжнародних економічних відносин.

Суб'єктів світового господарства об'єднує в єдину цілісність система міжнародних економічних відносин (МЕВ). Розрізняють наступні *форми МЕВ*:

- міжнародна торгівля товарами та послугами;
- міжнародний рух капіталу;
- міжнародна міграція трудових ресурсів;
- міжнародний науково-технічний обмін;
- міжнародні валютні відносини.

Найстародавнішою формою МЕВ є **міжнародна торгівля** товарами та послугами – система міжнародних товарних відносин, сукупність зовнішньої торгівлі всіх країн світу.

Об'єктивна необхідність зовнішньоторговельних відносин обумовлена обмеженістю природних ресурсів будь-якої економіки, обмеженою місткістю внутрішнього ринку, наявністю особливих умов виробництва тих чи інших товарів, які дають країні порівняльні переваги і дозволяють отримувати вигоди від міжнародної спеціалізації.

Зовнішня торгівля складається з двох потоків *експорту* (вивезення) та *імпорту* (ввезення) товарів і послуг.

Для регулювання зовнішньої торгівлі національні держави використовують два *види політики*:

фритредерство (вільна торгівля) – політика, спрямована на зниження зовнішньоторговельних бар'єрів;

протекціонізм – політика, спрямована на захист національних виробників від іноземної конкуренції. *Інструментами протекціонізму* є:

а) імпортні мита;

б) нетарифні бар'єри:

− квоти – кількісні обмеження експорту або імпорту;

− ліцензування – отримання дозволу на експорт або імпорт;

− технічні бар'єри – стандарти якості, технічні норми, вимоги щодо безпеки, маркування, упаковки тощо;

− вимоги щодо вмісту місцевих компонентів та ін.

Важливу роль у регулюванні міжнародної торгівлі, в усуненні перешкод для її розвитку та лібералізації відіграють міжнародні економічні організації. Найвпливовішою з них є Світова організація торгівлі (СОТ), функціями якої є встановлення правил міжнародної системи торгівлі і вирішення спірних питань між країнами-членами. У травні 2008 р. Україна стала 152-им офіційним членом СОТ.

Наявність митних кордонів, а також намагання держави контролювати трансграничний рух товарів і захищати свій внутрішній ринок за допомогою різноманітних зовнішньоторговельних бар'єрів, породжує нелегальне переміщення товарів, тобто контрабанду. За оцінками Всесвітнього економічного форуму, обсяги нелегальної торгівлі у 2009 р. становили близько 1,3 трлн дол., що становить від 7 % до 10 % світових торговельних потоків.

Згідно ст. 201 Кримінального кодексу України, **контрабанда** – це переміщення товарів через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю, а також незаконне переміщення історичних та культурних цінностей, отруйних,

сильнодіючих, радіоактивних або вибухових речовин, зброї та боєприпасів (крім гладкоствольної мисливської зброї та бойових припасів до неї), а так само контрабанда стратегічно важливих сировинних товарів, щодо яких законодавством встановлено відповідні правила вивезення за межі України.

Найчастішими передумовами для виникнення контрабанди є різниця (іноді дуже значна) цін на окремі товари всередині держави, та поза її межами. Так, з причини єдиної тарифної і цінової політики у країнах ЄС, ціни на більшість товарів споживання в Україні у порівнянні з цінами у сусідніх державах-членах ЄС (Польща, Словаччина, Угорщина тощо) є набагато вищими, що породжує значні передумови для контрабанди.

Контрабанда завдає значної матеріальної шкоди державному бюджету країни, оскільки супроводжується ухиленням від сплати митних зборів. Крім того, якщо мова йде про незаконний вивіз історичних та культурних цінностей, країна зазнає непоправної втрати. Переміщення деяких предметів завдає не лише економічної шкоди, а й нерідко несе загрозу життю і здоров'ю громадян — це стосується контрабанди зброї, наркотичних речовин, вибухівки тощо.

Міжнародний рух капіталу – це переміщення капіталів з однієї країни в іншу з метою найбільш прибуткового їх вкладення (одержання додаткових прибутків, поліпшення економічних та політичних позицій на зовнішньому ринку).

Об'єктивна основа міграції капіталу – зростаюча інтернаціоналізація та глобалізація економіки. Найважливішими *причинами вивозу капіталу* є:

1) розбіжність попиту на капітал і його пропозиції у різних ланках світового господарства;

2) освоєння нових закордонних товарних ринків. При цьому капітал експортується для того, щоб прокласти дорогу експорту товарів, стимулювати попит на власну продукцію;

3) наявність в країнах, куди експортується капітал, більш дешевої сировини і робочої сили;

4) стабільна політична обстановка і в цілому сприятливий інвестиційний клімат в приймаючій країні, пільговий інвестиційний режим в спеціальних (вільних) економічних зонах.

Окрім названих причин, пов'язаних із захистом комерційних інтересів, нерідко метою вивозу капіталу за кордон є прагнення *втекти від закону*:

1) нагромадження коштів на «чорний день» на випадок переслідувань за порушення закону;

2) ухилення від сплати податків;

3) «відмивання» грошей.

Міжнародний рух капіталу здійснюється у двох напрямках – експорт капіталу та імпорт капіталу.

Основними *формами міжнародного руху капіталу є*:

1) *підприємницька* (інвестування капіталу в підприємства різноманітних галузей):

прямі інвестиції – вкладення капіталу, які дають право прямого контролю об'єкта інвестування (напр., придбання контрольного пакету акцій);

портфельні інвестиції – вкладення капіталу, які не дають право прямого контролю об'єкта інвестування (замалі за обсягом або пов'язані з придбанням непайових цінних паперів);

Інвестиції, що експортуються, називаються *зарубіжними*, а ті, що імпортуються, – *іноземними*.

2) *позичкова* – рух капіталу в вигляді міжнародних кредитів, міжнародних депозитів та економічної допомоги (безоплатної або у вигляді пільгових кредитів).

Відіграючи в цілому стимулюючу роль у розвитку світової економіки, міжнародний рух капіталу викликає різні наслідки для країн-експортерів та імпортерів капіталу (табл. 12.1).

Таблиця 12.1

Наслідки міжнародного руху капіталу для країн-експортерів та країн-імпортерів

Наслідки міжнародного руху капіталу			
для країн-експортерів		для країн-імпортерів	
позитивні	− зарубіжні інвестиції сприяють розширенню товарного експорту; − збільшуються доходи від закордонної діяльності;	позитивні	− іноземні інвестиції сприяють економічному зростанню; − іноземний капітал створює нові робочі місця, приносить нові технології, ефективний менеджмент сприяє прискоренню в країні НТП; − приплив капіталу сприяє поліпшенню платіжного балансу;

негативні	– вивезення капіталу за кордон без адекватного залучення іноземних інвестицій веде до уповільнення економічного розвитку; – вивезення капіталу негативно позначається на рівні зайнятості в країні-експортері; – переміщення капіталу за кордон несприятливо позначається на платіжному балансі країни.	негативні	– іноземний капітал, «підміняючи» місцевий капітал, витісняє його з прибуткових галузей. Це може призвести до однобокості розвитку країни і загрожувати її економічній безпеці; – імпорт капіталу часто пов'язується з проштовхуванням на ринок країни-імпортера товарів, що вже закінчують свій життєвий цикл, а також знятих з виробництва в результаті виявлених недоброякісних властивостей; – імпорт позичкового капіталу веде до збільшення зовнішньої заборгованості країни; – в результаті фінансових криз і різкого відтоку з фондових ринків спекулятивного капіталу може серйозно порушитися стабільність валют і загальна фінансово-економічна ситуація в країні; – використання міжнародними корпораціями трансферних (внутрішньокорпоративних) цін веде до втрат країною-імпортером податкових надходжень і митних зборів.

Наслідки міжнародного руху капіталу позначаються на реалізації соціально-економічних та політичних цілей конкретної країни. Природно, що вони є різними для розвинених і слаборозвинених країн, а також для країн з перехідною економікою. Крім того, важливе значення також має і *канал, за яким відбувається рух капіталу:*

легальні канали вивозу капіталу – вивіз відбувається в рамках і на основі закону: вивіз за дозволом центрального банку на капітальні операції з валютними коштами, використання кредитних карток тощо;

кримінальні канали вивозу капіталу – вивіз, що відбувається з прямим порушенням закону контрабандним шляхом. Такий вивіз капіталу характеризується як фізичне переміщення майна і готівки, бо безготівкові

платежі тут використані бути не можуть. Навіть потрапивши за кордон, капітал, вивезений кримінальними каналами, не може бути використаний у звичайній економічній діяльності без легалізації, він продовжує обслуговувати кримінальну економіку;

нелегальні канали вивозу капіталу – вивіз відбувається не на основі закону, але і без його грубого порушення. Учасниками такого вивозу часто є фіктивні або офшорні фірми.

Основними *нелегальними каналами* вивозу капіталу є:

− імпорт товару на умовах попередньої оплати, коли постачання товару не здійснюється;

− експорт товару на умовах попереднього постачання, коли оплата не відбувається;

− маніпуляції цінами контракту: експортні ціни занижуються, а імпортні – завищуються за допомогою механізму трансферного ціноутворення або послуг торгових офшорних компаній (реінвойсингових станцій);

− під виглядом одного товару через кордон вивозиться інший, більш якісний і дорогий;

− у контракт включаються завищені штрафні санкції за порушення термінів або інших умов постачань;

− використовуються контракти на надання послуг, наприклад, маркетингових чи консалтингових;

− неповернення валютної виручки під приводом форсмажорних обставин;

− неповернення кредитів кредиторам-резидентам або виплата завищених відсотків по кредитах кредиторам-нерезидентам;

− неповернення товарно-матеріальних цінностей, переданих на зберігання (консигнацію) тощо.

Схеми нелегального вивозу капіталу різноманітні і не підлягають повній класифікації, більшість схем лежить в області торгових угод. При

удосконаленні законодавства розробляються нові канали вивозу, що не підпадають під рамки закону. Існує цілий ринок каналів вивозу капіталу, ще не виявлених органами, які регулюють транскордонний рух капіталу.

Відтік тіньового капіталу з України за період 2000–2008 рр. становив 82 млрд дол. Ця сума утричі перевищує офіційні резервні активи України, майже утричі – видатки зведеного бюджету на охорону здоров'я за вказаний період, у 2,3 разу – обсяг прямих інвестицій наприкінці зазначеного періоду. За відтоком тіньового капіталу Україна посідає 17 місце у світі та входить до двадцятки «країн-лідерів».

Міжнародна міграція робочої сили являє собою транскордонний рух працездатного населення у пошуках роботи та кращих умов праці.

За своєю соціально-економічною суттю міжнародна міграція робочої сили є специфічною формою переливання робочої сили з одних країн в інші, процес перерозподілу трудових ресурсів між різними ланками світового господарства відповідно до законів світового ринку.

Міжнародний рух робочої сили складається з двох потоків – *еміграція* (виїзд за кордон) та *імміграція* (приїзд з-за кордону).

Міжнародна міграція робочої сили по-різному впливає на економіку країн-донорів (які втрачають робочу силу) та країн-реципієнтів (які отримують робочу силу) (табл. 12.2).

Таблиця 12.2

Наслідки міжнародної міграції робочої сили для країн-донорів та країн-реципієнтів

Наслідки міжнародної міграції робочої сили	
для країн-донорів	для країн-реципієнтів

позитивні	− переказ доходів на батьківщину; − зменшення напруженості на національному ринку праці;	позитивні	− економія на підготовці кадрів; − підвищення сукупного попиту; − пом’якшення демографічної проблеми; − вирішення проблеми нестачі кадрів непрестижних професій;
негативні	− втрата найбільш активної частини населення; − втрата інтелектуального потенціалу; − втрата коштів на освіту; − гальмування економічного і соціально-політичного розвитку; − загострення демографічної проблеми.	негативні	− конфлікти на етнічному або релігійному підґрунті; − зростання соціальної напруги у зв’язку з недостатньою інтеграцією частини іммігрантів в економіку країни-реципієнта.

За різними оцінками за кордоном працюють від 2,5 до 5 млн громадян України. У 2012 р. обсяг коштів, переказаних ними в Україну, склав 7 млрд дол., а це 4% ВВП. У розвиток бізнесу в Україні вкладається лише 3% цих коштів, решта йде на споживання.

Світова спільнота, яка ще недавно не відчувала безпосередніх розмірів, особливостей і наслідків міграційних процесів на міжнародному рівні, сьогодні впритул зіткнулася з необхідністю координації зусиль багатьох країн у вирішенні гострих ситуацій і колективного регулювання міграційних потоків. Провідною міжурядовою організацією у галузі міграції є Міжнародна організація з міграції (МОМ). Сьогодні до її складу входить 151 країна (в тому числі і Україна) та 12 країн мають статус спостерігачів. Діяльність МОМ спрямована на забезпечення міжнародного партнерства у вирішенні міграційних питань, допомогу у пошуку практичних рішень міграційних проблем, протидію торгівлі людьми, а також на надання гуманітарної підтримки мігрантам, які її потребують.

Однією з найбільш болючих проблем трансграничного руху робочої сили є проблема нелегальної міграції.

Нелегальною міграція стає в разі незаконного перетинання державного кордону поза пропускними пунктами чи з використанням фальшивих документів або візи (самостійно чи за допомогою третіх осіб), а також проживання на території країни без належного дозволу державних органів.

Нелегальна міграція має негативні *соціально-економічні наслідки*:

− створення гранично низького стандарту трудових відносин роботодавцями, що наймають нелегальних іммігрантів;

− погіршення стану криміногенної ситуації, оскільки нелегальні мігранти частіше стають жертвами злочинів і частіше потрапляють до лав кримінальних угруповань;

− зростання витрат бюджетних коштів на утримання центрів тимчасового перебування нелегалів, обслуговування, ідентифікацію, депортацію нелегальних мігрантів, а також споживання нелегалами суспільних благ (медичні послуги, освіта тощо);

− руйнування сімей, оскільки нелегальні мігранти змушені дуже довго перебувати далеко від своїх родин;

− поширення нетипових інфекційних захворювань.

Ще одним небезпечним явищем, пов’язаним з трансграничним рухом робочої сили, є торгівля людьми.

Торгівля людьми – це вербування, перевезення, передача, приховування або одержання людей шляхом загрози або застосування сили, або інших форм примусу, викрадення, шахрайства, обману, зловживання владою або уразливістю положення, або за рахунок надання або отримання платежів або прибутку для одержання згоди особи, яка має контроль над іншою особою, з метою експлуатації. Така експлуатація включає, як мінімум, експлуатацію інших осіб шляхом проституції або інших форм сексуальної експлуатації, примусову працю або послуги, рабство або дії, подібні до рабства, підневільний стан або вилучення органів.

За оцінками ООН, близько 2,5 млн осіб з 127 різних країн є об’єктом торгівлі людьми в усьому світі. Загальний річний дохід від торгівлі людьми становить від 5 до 9 мільярдів дол., тому цей вид злочинної діяльності є третім за прибутковістю після торгівлі наркотиками та незаконної торгівлі зброєю.

Міжнародний науково-технічний обмін передбачає обмін науково-технічними знаннями, виробничим досвідом і технологіями між країнами. Розвиток міжнародного технологічного обміну обумовлений істотними відмінностями у технічному рівні окремих держав.

Міжнародний науково-технічний обмін може здійснюватися наступними *способами*:

1) комерційна передача технологій:

− ***патентна угода*** – міжнародна торгова операція, у результаті якої власник патенту продає права на використання винаходу;

− ***продаж «ноу-хау»*** – надання технічного досвіду, секретів виробництва та інших незапатентованих винаходів, що мають комерційну цінність і включають відомості технологічного, економічного, адміністративного, фінансового характеру, використання яких забезпечує певні переваги у конкурентній боротьбі. На відміну від патенту ноу-хау не користується правовою охороною;

− ***ліцензійні угоди*** – продаж дозволів використовувати на певних умовах предмети ліцензії, якими є запатентовані винаходи, промислові зразки, товарні знаки, «ноу-хау»;

− ***інжиніринг*** – надання технологічних знань, необхідних для придбання, монтажу і використання куплених або орендованих машин і обладнання, що включає широкий комплекс заходів щодо підготовки техніко-економічного обґрунтування проектів, здійснення консультацій, нагляду, проектування, випробувань, гарантійного і післягарантійного обслуговування;

− ***франчайзинг*** – угода про передачу торгового знаку або торгової марки, у результаті якої франшизер (продавець) не лише передає франшизі (покупцю) право на використання торгової марки, а й надає йому за певну плату постійну технічну допомогу з підготовки кадрів та управління підприємством;

− ***контракти «під ключ»*** – угоди на будівництво об'єкту, який після його повної готовності до експлуатації передається замовнику;

− ***контракти на управління*** – угоди, відповідно до яких фірма однієї країни відряджає своїх менеджерів у зарубіжну фірму для виконання управлінських функцій на певний термін (зазвичай від 3 до 5 років) і за певну плату, що може бути викликано необхідністю підвищення ефективності функціонування діючого підприємства або умовами здійснення прямих іноземних інвестицій;

− ***науковий аутсорсинг*** – виконання наукових розробок на замовлення***;***

− ***спільне проведення наукових досліджень*** має місце у високовитратних сферах наукових розробок, де потрібно об’єднувати кошти декількох країн.

2) некомерційна передача технологій:

− наукові конференції;

− науково-технічні виставки;

− стажування спеціалістів;

− поширення науково-технічної інформації через ЗМІ;

3) нелегальна передача технологій:

− ***промисловий шпіонаж*** – це нелегальний спосіб отримання інформації, яка стосується діяльності певного підприємства, складає її комерційну таємницю і не може бути отримана з доступних джерел;

− ***інтелектуальне піратство*** – дії спрямовані на протиправне використання об'єктів права інтелектуальної власності, що належать іншим

особам, умисно вчинені особою, яка розуміє протизаконний характер цих дій, з метою отримання матеріальної вигоди.

На основі розглянутих вище форм МЕВ складаються **міжнародні валютні відносини** – відносини між суб'єктами світового господарства щодо здійснення міжнародних розрахунків, кредитних та валютних операцій.

Валюта – це національна грошова одиниця країни, а також грошові знаки іноземних держав, які використовуються в міжнародних розрахунках.

Валюти різних країн розрізняються за ступенем їх участі у міжнародних операціях, оскільки мають різний ступінь **конвертованості** – гарантованої державою можливості обміну національної валюти на іноземну. Ця можливість визначається рівнем виробничого потенціалу, стабільністю та конкурентоспроможністю певної держави. Розрізняють наступні *види валюти*:

вільноконвертована валюта – виконує функцію світових грошей, держава не встановлює обмежень щодо її використання у міжнародних розрахунках;

частково конвертована валюта, щодо якої існують певні обмеження, хоча вони і не стосуються поточних міжнародних операцій;

неконвертована валюта – держава повністю забороняє будь-які операції обміну своєї валюти на іноземну або дозволяє це робити за згодою уповноважених органів.

При здійсненні міжнародних операцій відбувається обмін валют різних країн у певному співвідношенні на основі валютного курсу.

Валютний курс – ціна грошової одиниці однієї країни, виражена у грошових одиницях інших країн. *Види валютних курсів*:

плаваючий курс – визначається співвідношенням попиту та пропозиції валют на валютному ринку;

фіксований курс – офіційне співвідношення між двома валютами, встановлене у законодавчому порядку, яке держави зобов'язуються підтримувати.

Основою для визначення валютного курсу є **паритет купівельної спроможності** – співвідношення між грошовими одиницями різних країн за їх купівельною спроможністю щодо певного набору товарів і послуг.

На динаміку валютного курсу впливають наступні *фактори*:

- стан платіжного балансу країни;
- рівень інфляції;
- співвідношення попиту і пропозиції на валюту;
- міграція капіталу;
- політична і економічна стабільність.

Регулювання валютного курсу відбувається у двох *формах*:

1) *облікова (дисконтна) політика* здійснюється шляхом зміни облікової ставки центрального банку. Підвищення облікової ставки приводить до подорожчання кредитних ресурсів і притоку іноземного капіталу в країну, що сприяє підвищенню курсу національної валюти (і навпаки);

2) *девізна політика* здійснюється шляхом:

валютних інтервенцій – купівлі-продажу центральним банком іноземної валюти. Для підвищення курсу національної валюти іноземна валюта продається на валютному ринку. Для зниження курсу національної валюти іноземна валюта купується на валютному ринку.

валютних обмежень щодо вивозу валюти, зарубіжних інвестицій.

Всі зовнішньоекономічні операції країни знаходять відображення у її платіжному балансі.

Платіжний баланс – це статистичний звіт, в якому в систематизованому вигляді наведені сумарні дані про зовнішньоекономічні операції резидентів даної країни з резидентами

інших країн за певний період. Він відображає не тільки кількісний обсяг, але і якісну структуру та характер зовнішньоекономічних операцій.

Платіжний баланс складається з двох взаємопов'язаних *частин* (на прикладі України див. табл. 12.3):

1) Рахунок поточних операцій;
2) Рахунок операцій з капіталом і фінансових операцій.

Таблиця 12.3

Платіжний баланс України за 2012 р.

Статті платіжного балансу	**Обсяг, млн дол.**
І. РАХУНОК ПОТОЧНИХ ОПЕРАЦІЙ	- 14315
БАЛАНС ТОВАРІВ ТА ПОСЛУГ	-14326
Експорт товарів та послуг	90035
Імпорт товарів та послуг	-104361
в т.ч. Баланс товарів	-19478
Експорт товарів	70236
Імпорт товарів	-89714
Баланс послуг	5152
Експорт послуг	19799
Імпорт послуг	-14647
ДОХОДИ (САЛЬДО)	-2965
надходження	7082
виплати	-10047
в т.ч. Оплата праці	5520
Доходи від інвестицій	-8485
ПОТОЧНІ ТРАНСФЕРТИ (САЛЬДО)	2976
надходження	4219
виплати	-1243
в т.ч. сектор державного управління	434
інші сектори	2542
в т.ч. грошові перекази працюючих за кордоном	1735

II. РАХУНОК ОПЕРАЦІЙ З КАПІТАЛОМ ТА ФІНАНСОВИХ ОПЕРАЦІЙ	12940
РАХУНОК ОПЕРАЦІЙ З КАПІТАЛОМ	38
надходження	108
виплати	-70
в т.ч. Капітальні трансферти	7
Придбання/реалізація нефінансових активів	31
ФІНАНСОВИЙ РАХУНОК	12902
в т.ч. Прямі інвестиції	6627
за кордоном	-1206
в Україну	7833
Портфельні інвестиції	4682
Інші інвестиції	-6001
Резервні активи	7594
в т.ч. Монетарне золото	-389
Спеціальні права запозичення	10
Іноземна валюта	7973
Помилки та упущення	1375
Б А Л А Н С	0

З бухгалтерської точки зору платіжний баланс завжди знаходиться в рівновазі. Але за його основними розділами може мати місце або активне сальдо (профіцит), якщо надходження перевищують виплати, або пасивне (дефіцит) – якщо виплати перевищують надходження валюти. В такому випадку платіжний баланс урівноважують за допомогою резервних активів, які витрачаються центральним банком країни у разі дефіциту, і збільшуються у разі профіциту.

Аналіз платіжного балансу України за 2012 р. (див. табл. 12.3) показує наявність дефіциту за рахунком поточних операцій (-14315 млн дол.). Для того, щоб його подолати НБУ змушений був збільшити використання резервних активів на суму 7594 млн дол., в результаті чого сформувався профіцит за рахунком операцій з капіталом і фінансових

операцій (12940 млн дол.). Помилки та упущення статистичного обліку склали 1375 млн дол. Таким чином, профіцит за другим рахунком (з урахуванням помилок і упущень) перекрив дефіцит за першим рахунком (12940+1375-14315=0), і баланс урівноважився.

12.3. Сучасні глобальні проблеми людства. Злочинність у сфері міжнародних економічних відносин.

Усі форми МЕВ взаємопов'язані і взаємозалежні. Метою їх здійснення є не тільки вирішення проблем окремих країн, але й проблем, які впливають на розвиток всього світового господарства. Це ***глобальні економічні проблеми***, які стосуються життєвих інтересів всього людства, своїми негативними наслідками становлять небезпеку розвитку всієї цивілізації.

До глобальних економічних проблем відносять:

демографічну проблему, яка викликана швидким зростанням населення Землі. Кожні 11-13 років населення Земної кулі зростає на 1 млрд. чол., зростає кількість перенаселених районів, 95% населення проживає в Азії, Африці, Латинській Америці. В той же час у країнах Європи спостерігається депопуляція (зменшення чисельності) місцевого населення;

продовольча проблема є наслідком відставання темпів зростання обсягів виробництва сільгосппродукції від темпів зростання чисельності населення. В результаті 10% населення Землі голодує. Майже 100% цих людей проживає у країнах, що розвиваються;

енергетична та сировинна проблеми породжені швидкими темпами вичерпання відповідних ресурсів та їх обмеженістю;

екологічна проблема породжена господарською діяльністю людей. Матеріальне виробництво у змозі справляти незворотний вплив на навколишнє середовище. Сучасні галузі промислового виробництва виснажують природні ресурси, забруднюють навколишнє середовище,

порушують екологічну рівновагу. Природа втрачає здатність до саморегулювання, змінюється клімат, зростає захворюваність людей;

освоєння світового океану і космічного простору дозволить залучити їх ресурси до економічного процесу;

роззброєння дозволить перенацілити значні кошти на вирішення соціальних проблем, ***конверсія військового виробництва*** дасть можливість використати вивільнені матеріальні, трудові та технологічні ресурси у цивільних галузях;

інтернаціоналізація злочинності в економічній сфері, посилення її впливу на національні господарські комплекси, зростання заподіяної шкоди. Проблема злочинності, яка ще до недавнього часу вважалась внутрішньою справою держави, на сьогоднішній момент не може вирішуватись урядом самостійно. Це пояснюється тим, що злочинність не просто зростає, а набуває *міжнародного характеру*.

У тих випадках, коли злочинні дії, угоди, схеми порушують закони більше, ніж однієї держави, використовують термін «**транснаціональні злочини**». ООН запропонувала *класифікацію транснаціональних злочинів*, що демонструє наскільки поширився вплив міжнародної злочинності на світове господарство та економіки окремих держав:

1. Відмивання грошей;
2. Тероризм;
3. Крадіжка творів мистецтв і предметів культури;
4. Крадіжка інтелектуальної власності;
5. Незаконна торгівля зброєю;
6. Крадіжка літаків;
7. Морське піратство;
8. Захоплення наземного транспорту;
9. Шахрайство зі страховкою;
10. Комп’ютерна злочинність;
11. Економічна злочинність;

12. Торгівля людьми;

13. Торгівля людськими органами;

14. Незаконна торгівля наркотиками;

15. Фіктивне банкрутство;

16. Проникнення у легальний бізнес;

17. Корупція і підкуп громадських і політичних діячів, виборних осіб.

Сучасне світове господарство є дуже привабливою сферою для кримінальних елементів, оскільки:

− використання закордонних фірм та банків дозволяє злочинним угрупованням ефективно відмивати «брудні» гроші;

− міжнародні злочинці дуже ефективно використовують міжнародний кримінальний поділ праці (колумбійські картелі – індустрія наркобізнесу, китайські тріади – організовані форми нелегальної міграції; російська мафія – викрадення та контрабанда автомобілів тощо);

− недостатня координація діяльності правоохоронних органів різних країн дозволяє злочинцям ефективніше приховувати злочинну діяльність.

Значна частина економічних злочинів скоюється *транснаціональними організованими групами* і злочинними співтовариствами. Серед міжнародних злочинних організацій найбільше виділяється «Велика шістка» – італійський злочинний синдикат, російська мафія, японська якудза, китайські тріади, колумбійські картелі, мексиканська федерація. Їх спільними *ознаками* є:

− досягнення економічної вигоди шляхом створення незаконних товарів і послуг або законних послуг і товарів у незаконній формі;

− контроль над найприбутковішими сферами злочинної діяльності;

− конспіративна злочинна діяльність, яка координується ієрархічними структурами;

− корупційний вплив на державні органи та громадські об’єднання;

− нестримне прагнення до влади та збагачення, ненависть і ворожнеча конкурентів;

− найвищий рівень озброєння, фінансового та матеріально-технічного забезпечення;

− сувора дисципліна та чітке додержання злочинних норм і приписів.

Організована злочинність прагне монополізувати не тільки сферу незаконних підприємств, але і легальний бізнес, установити контроль над економічною політикою держави. Створення організованими групами комерційних структур може бути націлене на ухилення від сплати податків, незаконне одержання кредитів, переведення коштів у готівку, їх конвертацію в іноземну валюту з перерахуванням у закордонні банки, легалізацію коштів.

За даними Всесвітнього економічного форуму, ємність ринків окремих нелегальних товарів та послуг оцінюється на рівні: підроблених лікарських засобів – 200 млрд дол., проституції – 190 млрд дол., марихуани – 140 млрд дол., підробленої електроніки – 100 млрд дол., кокаїну – 80 млрд дол., піратського програмного забезпечення – 50 млрд дол., торгівлі людьми – 30 млрд дол., злочинів у сфері охорони навколишнього середовища та торгівлі природними ресурсами – 20 млрд дол..

Тінізація світової економіки негативно впливає на дієвість важелів управління національними економіками, дестабілізує світові економічні відносини. Поширення тіньової зайнятості та тінізація фінансових потоків, які визнано детермінантами тінізації світових економічних відносин, посилюють нерівність всередині країн та між ними.

Для протидії транснаціональним злочинам створено ряд міжнародних організацій – Інтерпол, Європол, Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF), Міжнародна організація контролю в сфері обігу цінних паперів (IOSCO), Міжнародне морське бюро (IMB), Служба по забезпеченню безпеки бізнесу при

Міжнародній торговій палаті (BSSICC), Міжнародну асоціацію слідчих по боротьбі з підробками кредитних документів (IACCY), Міжнародну асоціацію професійних офіцерів безпеки банків (IAPSO) та ін.

Ключові терміни

Світове господарство. Міжнародний поділ праці. Інтернаціоналізація економіки. Економічна інтеграція. Транснаціоналізація економіки. Транснаціональні корпорації. Багатонаціональні корпорації. Зона вільної торгівлі. Митний союз. Спільний ринок. Економічний союз. Міжнародна торгівля. Фритредерство. Протекціонізм. Контрабанда. Міжнародний рух капіталу. Прямі інвестиції. Портфельні інвестиції. Міжнародна міграція робочої сили. Еміграція. Імміграція. Нелегальна міграція. Торгівля людьми. Міжнародний науково-технічний обмін. Патентна угода. «Ноу-хау». Ліцензійні угоди. Інжиніринг. Франчайзинг. Контракти «під ключ». Контракти на управління. Науковий аутсорсинг. Промисловий шпіонаж. Інтелектуальне піратство. Міжнародні валютні відносини. Валюта. Конвертованість валюти. Валютний курс. Паритет купівельної спроможності. Платіжний баланс. Глобальні економічні проблеми. Транснаціональні злочини.

Теми рефератів

1. Історичні етапи становлення та розвитку світового господарства.
2. Світове господарство: тенденції і перспективи розвитку.
3. Поняття і тенденції міжнародного поділу праці.
4. Державне регулювання зовнішньоекономічної діяльності.
5. Міжнародна міграція робочої сили та її наслідки.
6. Міжнародна міграція робочої сили та діяльність правоохоронних органів України у запобіганні нелегальній міграції.
7. Міжнародний рух капіталу та залучення іноземних інвестицій в Україну.
8. Схеми нелегального вивозу капіталу.

9. Еволюція світової валютної системи.

10. Еволюція світового господарства і розвиток міжнародної злочинності.

Питання для самоконтролю

1. Які риси має сучасне світове господарство?
2. До якої групи країн відноситься Україна?
3. Чим відрізняються різні типи регіональних інтеграційних об’єднань?
4. Членом яких міжнародних організацій є Україна?
5. За допомогою яких інструментів держава захищає свій внутрішній ринок?
6. Які існують канали вивозу капіталу?
7. Які наслідки має нелегальна міграція?
8. Які існують форми нелегальної передачі технологій?
9. Як держава впливає на курс національної валюти?
10. Охарактеризуйте зміст сучасних глобальних проблем людства.

Тестові завдання

1. Міжнародний поділ праці – це:

а) система торгівельних зв'язків, які склалися в певних часових і територіальних рамках;

б) спеціалізація окремих країн у межах світового господарства на виробництві певних видів продукції;

в) система різноманітних форм міжнародного економічного співробітництва, яка передбачає відкритість економіки і вільне переміщення трудових ресурсів;

г) зосередження окремих стадій єдиного виробничого процесу у різних, найпридатніших для цього країнах;

д) правильна відповідь відсутня.

2. Кількісні обмеження на ввіз або вивіз відповідних товарів, які запроваджуються на певний час, називаються:

а) акцизний збір;

б) квоти;

в) мито;

г) ембарго;

д) правильна відповідь відсутня.

3. Операція купівлі або продажу національної валюти країни для підтримки її валютного курсу називається:

а) девальвація;

б) ревальвація;

в) валютна інтервенція;

г) валютні обмеження;

д) правильна відповідь відсутня.

4. Якщо запроваджені валютні обмеження щодо окремих операцій резидентів з національною валютою, така валюта називається:

а) резервною;

б) вільноконвертованою;

в) частково конвертованою;

г) неконвертованою;

д) правильна відповідь відсутня.

5. Де відображаються усі зовнішньоекономічні операції за певний період?

а) зовнішньоторгове сальдо;

б) платіжний баланс;

в) торговельний баланс;

г) державний бюджет;

д) правильна відповідь відсутня.

6. Протекціонізм – це:

а) політика, що заохочує імпорт товару;

б) політика, що обмежує імпорт товарів;

в) політика, що обмежує експорт товарів;

г) економічна школа, яка вважала основним джерелом багатства зовнішню торгівлю;

д) правильна відповідь відсутня.

7. Цілковитий контроль над об’єктом іноземних капіталовкладень забезпечує:

а) вивіз підприємницького капіталу в формі портфельних інвестицій;

б) вивіз підприємницького капіталу в формі прямих інвестицій;

в) вивіз позичкового капіталу;

г) міжнародні депозити;

д) правильна відповідь відсутня.

8. Валюта – це:

а) грошова одиниця певної країни;

б) грошові знаки іноземних держав, які зберігаються у Національному банку України;

в) національні грошові знаки, якими володіють нерезиденти;

г) іноземні грошові знаки, якими володіють резиденти;

д) правильна відповідь відсутня.

9. Який з наступних видів інтеграційних об’єднань характеризується найбільшим ступенем розвитку інтеграційних процесів?

а) митний союз;

б) спільний ринок;

в) економічний союз;

г) зона вільної торгівлі;

д) правильна відповідь відсутня.

10. Що з названого не є формою міжнародних економічних відносин:

а) міжнародна торгівля;

б) міжнародний рух капіталів;

в) міжнародний обмін науково-технічною інформацією;

г) міжнародні валютно-фінансові відносини.

д) правильна відповідь відсутня.

Тема 13
Економічна безпека держави

13.1. Загрози економічній безпеці держави.

13.2. Сутність та складові економічної безпеки держави.

13.3. Механізм забезпечення економічної безпеки держави.

13.1. Загрози економічній безпеці держави.

В кожній темі нашого навчального посібника ми знайомилися з різноманітними загрозами, що є джерелами небезпеки для стабільного розвитку економічної системи. Тепер їх можна узагальнити, проаналізувати форми їх прояву в економіці України та з'ясувати, якою має бути відповідна система запобігання та протидії.

Під **загрозою економічній безпеці держави** слід розуміти негативні явища та чинники, що деструктивно впливають на економічну систему країни та створюють небезпеку для її розвитку.

Класифікувати загрози в сфері економічного розвитку можна за багатьма критеріями. Найбільш поширеним є розмежування загроз економічній безпеці із виокремленням внутрішніх і зовнішніх загроз.

Внутрішні загрози розглядають як наслідок деструктивних суперечностей, що виникають усередині економічної системи країни, а *зовнішні* – як наслідок деструктивних суперечностей, що виникли за межами економічної системи країни та призводять до зміни та руйнування самої економічної системи.

Загрозами економічній безпеці України слід вважати чинники, що безпосередньо чи у перспективі унеможливлюють або ускладнюють реалізацію національних економічних інтересів, створюючи перешкоди на шляху нормального розвитку економіки і небезпеку незалежному державному існуванню та добробуту громадян.

Внутрішніми загрозами економічній безпеці України є наступні**:**

- низька конкурентоспроможність економіки України;

– низький рівень науково-технічного потенціалу, втрата лідерства у важливих напрямках науково-технічного розвитку;

– високий рівень зношеності матеріально-технічної бази багатьох економічних галузей, передусім матеріального виробництва;

– усунення держави від монополії у виробництві й реалізації алкогольних напоїв та тютюнових виробів;

– надто різка диференціація у доходах та споживанні населення, зростання рівня бідності, високий рівень безробіття;

– вузький внутрішній ринок через низьку платоспроможність більшості населення;

– високий рівень трансакційних витрат суб'єктів господарювання;

– криміналізація економіки, зростання її тіньового сектора, поширення організованої злочинності у ключових галузях економіки України;

– високий рівень корупції у державно-управлінській сфері;

– недосконалість законодавства у сфері економічних відносин та механізмів формування економічної політики тощо.

Зовнішніми загрозами економічній безпеці України можна вважати:

– зниження інвестиційних надходжень в економіку держави;

– значна частка сировинного експорту у зовнішньоекономічній діяльності та втрата традиційних ринків збуту;

– залежність від монопольних джерел енергетичних ресурсів;

– залежність України від імпорту продовольчих товарів, товарів повсякденного попиту, технологічної продукції стратегічного значення;

– скуповування іноземними фірмами підприємств України з метою усунення їх як із зовнішніх, так і з внутрішніх ринків збуту;

– негативний вплив на національну економіку світових фондових, фінансових та валютних ринків;

– високий рівень зовнішнього боргу тощо.

Загрози економічній безпеці України набули, на жаль, перманентного характеру і провокують її критичний стан за цілим рядом основних критеріїв.

Тому актуальним завданням усіх суб'єктів національної економіки є створення надійної системи блокування і упередження економічних загроз, яка б забезпечувала її стабільність та розвиток.

13.2. Сутність та складові економічної безпеки держави.

Природною формою уникнення або зменшення загроз є *протидія*, що і складає сутність *безпеки*. Саме безпека є однією з базових умов розвитку особистості, груп людей, держави та людства в цілому. Можна виокремити багато видів безпеки (екологічна, інформаційна, енергетична, технологічна тощо), але тут ми обмежимося розглядом економічної безпеки.

Економічна безпека будь-якої системи визначається її здатністю та можливістю протистояти загрозам, що перешкоджають досягненню її цілей.

Суб'єктами економічної безпеки є:

- держава та її інститути;
- суб'єкти господарювання-юридичні особи;
- домогосподарства, окремі фізичні особи.

Надалі ми зосередимося на аналізі економічної безпеки держави.

Економічна безпека держави – це такий стан економіки та інститутів влади, при якому забезпечується гарантований захист національних інтересів, соціально орієнтований розвиток країни в цілому, достатній оборонний потенціал та зберігається стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз.

Об'єктом економічної безпеки держави виступають національні економічні інтереси.

Національні економічні інтереси України – життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток.

Пріоритетами національних інтересів України *в економічній сфері* є:

− забезпечення економічного суверенітету України;

− створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення;

− збереження та зміцнення науково-технологічного потенціалу, утвердження інноваційної моделі розвитку;

− забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів;

− інтеграція України в європейський економічний простір;

− розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України.

Складовими економічної безпеки є:

− *економічна незалежність,* яка означає, насамперед, можливість здійснення державного контролю над національними ресурсами, спроможність використовувати національні конкурентні переваги для забезпечення рівноправної участі у міжнародній торгівлі;

− *стійкість і стабільність національної економіки* передбачає міцність і надійність усіх елементів економічної системи, захист усіх форм власності, створення гарантій для ефективної підприємницької діяльності, стримування дестабілізуючих факторів;

− *здатність до саморозвитку і прогресу,* тобто спроможність самостійно реалізовувати і захищати національні економічні інтереси,

здійснювати постійну модернізацію виробництва, ефективну інвестиційну та інноваційну політику, розвивати інтелектуальний і трудовий потенціал країни.

13.3. Механізм забезпечення економічної безпеки держави.

У статті 17 Конституції України зазначено, що поряд із захистом суверенітету і територіальної цілісності України забезпечення її економічної безпеки є найважливішою функцією держави і справою всього українського народу.

Належний рівень економічної безпеки досягається здійсненням єдиної державної політики, підкріпленої системою скоординованих заходів, адекватних внутрішнім та зовнішнім загрозам.

Механізм забезпечення економічної безпеки складається з наступних *елементів*.

Нормативно-правова складова механізму забезпечення економічної безпеки країни включає всю сукупність нормативно-правових актів, що регулюють відносини, пов'язані з забезпеченням економічної безпеки на всіх рівнях управління національною економікою. До таких актів належать: Декларація про державний суверенітет України, Конституція України, закони України «Про основи національної безпеки України», «Про Раду національної безпеки і оборони України», «Про засади запобігання і протидії корупції», Кримінальний кодекс України та ін.

Організаційно-управлінська складова охоплює законодавчі, виконавчі та судові органи державної влади, діяльність яких спрямована на реалізацію економічної політики щодо забезпечення економічної безпеки і захист національних економічних інтересів від загроз внутрішнього і зовнішнього характеру. Серед інституцій (організацій), які реалізують механізм забезпечення економічної безпеки, насамперед треба назвати Президента України, Верховну Раду України, Раду національної безпеки і оборони України, Кабінет Міністрів України, зокрема Міністерство

економічного розвитку і торгівлі України та Міністерство фінансів України, Конституційний суд України та суди загальної юрисдикції, органи прокуратури, органи місцевої державної влади та місцевого самоврядування. Національна економічна безпека забезпечується на основі розмежування повноважень між вказаними суб'єктами.

Фінансово-економічна складова передбачає створення та удосконалення форм податково-бюджетного планування, кредитування, обліку та контролю заходів, пов'язаних із забезпеченням економічної безпеки, а також фінансування пріоритетних напрямів розвитку національної економіки.

Завданням *науково-технічної складової* є сприяння переходу на інноваційний шлях розвитку, запровадження ресурсозберігаючих технологій та оновлення основного капіталу підприємств.

Механізм забезпечення економічної безпеки держави включає також *кадрову складову,* що передбачає діяльність, яка здійснюється у процесі управління організаціями та полягає в забезпеченні органів державної влади і їх підрозділів необхідним контингентом людей та інформацією про них; у впровадженні науково обґрунтованих методів добору, розстановки, навчання, виховання, стимулювання кадрів; у правовому регулюванні проходження служби та правовому захисті особового складу цих інституцій.

У процесі діяльності, спрямованої на забезпечення економічної безпеки держави, вагоме значення має об'єктивна, повна, комплексна, інформація про економічне становище країни і рівень реалізації пріоритетних національних інтересів у економічній сфері. Тому основними завданнями *інформаційно-аналітичної складової* механізму забезпечення економічної безпеки є аналіз економічного стану, виявлення тенденцій соціально-економічного розвитку держави та її регіонів, виявлення та оцінка загроз економічній безпеці на усіх рівнях. Результатом комплексного аналізу є систематизована інформація про ступінь

небезпечності загроз, причини й наслідки їх виникнення та розвитку. Крім того, важливим елементом інформаційно-аналітичної складової є контроль за цією діяльністю, який полягає в порівнянні фактичного стану економічної безпеки з бажаним, своєчасному виявленні причин, з'ясуванні недоліків, помилок управлінської діяльності органів державної влади, у спостереженні за змінами у внутрішньому і зовнішньому соціально-економічному середовищі та прогнозуванні стану економічної безпеки в майбутньому.

Механізм забезпечення економічної безпеки передбачає формування і реалізацію певних функцій та принципів, а також використання спеціальних засобів.

До найважливіших *функцій* механізму забезпечення економічної безпеки належать:

− створення організаційних структур для захисту економічної безпеки (міністерства та відомства, предметом діяльності яких є гарантування економічної безпеки);

− збір і аналіз інформації про процеси в економічній сфері щодо реалізації економічних інтересів держави;

− передбачення, виявлення, послаблення (мінімізація) загроз і небезпек;

− ліквідація наслідків нанесених збитків (у випадку, якщо не вдалося їх запобігти);

− формування граничних показників (індикаторів) економічної безпеки;

− розробка моделей захисту економічних інтересів;

− здійснення загальних і спеціальних заходів з питань економічної безпеки, які реалізуються в усіх напрямах і видах діяльності держави.

Основними *принципами*, на яких ґрунтується дія механізму забезпечення економічної безпеки є:

− дотримання законності на всіх етапах забезпечення економічної безпеки;

− баланс економічних інтересів особи, суспільства, держави;

− взаємну відповідальність особи, суспільства, держави щодо забезпечення економічної безпеки;

− своєчасність і адекватність заходів, пов’язаних із відверненням загроз і захистом національних економічних інтересів;

− надання пріоритету мирним заходам у вирішенні як внутрішніх, так і зовнішніх конфліктів економічного характеру;

− інтеграція національної економічної безпеки у систему міжнародної економічної безпеки.

Засоби забезпечення економічної безпеки – це можливості, які можуть бути використані державою щодо протидії загрозам.

Основними *засобами* забезпечення економічної безпеки можуть бути:

− техніко-технологічні засоби (використання техніки та технологій, що захищають навколишнє середовище, забезпечення фізичного захисту економічних об’єктів);

− правові засоби (закони і підзаконні нормативні акти, які спрямовані на захист економічних інтересів усіх суб’єктів економіки, а також статути, накази і розпорядження фірм, які не суперечать державним нормам);

− економічні засоби (елементи господарчого механізму, що дають змогу захищати економічні інтереси усіх суб’єктів економіки);

− інформаційні засоби (обмеження інформації, дезінформація);

− політичні засоби (політичній устрій суспільства, його організаційні структури, що дають можливість зорганізувати волю всіх суб’єктів економіки до захисту економічних інтересів);

− ідеологічні засоби (формування національної ідеології безпеки);

− моральні засоби (формування економічної культури і етики щодо забезпечення економічної безпеки усіх суб'єктів економіки);

− організаційні засоби (формування організаційних інститутів і структур безпеки).

В системі економічної безпеки на національному рівні ці засоби захисту економічних інтересів кожного суб'єкта повинні бути «вмонтовані» в усі суспільні і державні механізми. Це означає, що економічні, політичні, правові і моральні норми суспільного життя повинні зобов'язувати і надавати можливість усім суб'єктам економічної діяльності захищати свої інтереси.

Ключові терміни

Загроза економічній безпеці держави. Внутрішні загрози. Зовнішні загрози. Економічна безпека. Суб'єкти економічної безпеки. Об'єкти економічної безпеки. Економічна безпека держави. Національні економічні інтереси України. Засоби забезпечення економічної безпеки.

Теми рефератів

1. Роль держави у побудові системи економічної безпеки.
2. Національні економічні інтереси України.
3. Критерії економічної безпеки держави.
4. Економічний суверенітет як елемент економічної безпеки держави.
5. Корупція як загроза економічній безпеці України.
6. Роль правоохоронних органів у забезпеченні економічної безпеки України.
7. Вплив світової економіки на економічну безпеку України.
8. Тіньова економіка як загроза економічній безпеці України.
9. Організація економічної розвідки та моніторинг загроз і небезпек економіки України.
10. Економічний самозахист суб'єктів підприємництва в Україні.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть внутрішні загрози економічній безпеці України.
2. Що становить зовнішні загрози економічній безпеці України?
3. В чому полягає сутність економічної безпеки?
4. Хто є суб'єктом економічної безпеки?
5. Що є об'єктом економічної безпеки держави?
6. В чому полягають національні економічні інтереси України?
7. З яких елементів складається економічна безпека?
8. Які елементи містить механізм забезпечення економічної безпеки?
9. Які функції виконує механізм забезпечення економічної безпеки?
10. На яких принципах ґрунтується дія механізму забезпечення економічної безпеки?

Тестові завдання

1. До внутрішніх загроз економічній безпеці України можна віднести:

а) залежність України від імпорту продовольчих товарів;

б) високий рівень зношеності матеріально-технічної бази;

в) негативний вплив на національну економіку світових фінансових ринків;

г) високий рівень зовнішнього боргу;

д) правильна відповідь відсутня.

2. До зовнішніх загроз економічній безпеці України можна віднести:

а) втрата традиційних ринків збуту;

б) криміналізація економіки;

в) вузький внутрішній ринок;

г) низький рівень науково-технічного потенціалу;

д) правильна відповідь відсутня.

3. Об'єктом економічної безпеки держави виступає:

а) органи державної влади;

б) громадянське суспільство;

в) національні економічні інтереси;

г) стан навколишнього середовища;

д) правильна відповідь відсутня.

4. Що з наступного не є елементом економічної безпеки:

а) правоохоронні органи;

б) економічна незалежність;

в) стійкість і стабільність національної економіки;

г) здатність економіки до саморозвитку і прогресу;

д) правильна відповідь відсутня.

5. Організаційно-управлінська складова механізму забезпечення економічної безпеки країни включає:

а) сукупність нормативно-правових актів, що регулюють відносини, пов'язані з забезпеченням економічної безпеки на всіх рівнях управління національною економікою;

б) законодавчі, виконавчі та судові органи державної влади, діяльність яких спрямована на реалізацію економічної політики щодо забезпечення економічної безпеки і захист національних економічних інтересів від загроз внутрішнього і зовнішнього характеру;

в) діяльність, яка здійснюється у процесі управління організаціями та полягає в забезпеченні органів державної влади і їх підрозділів необхідним контингентом людей та інформацією про них;

г) аналіз економічного стану, виявлення тенденцій соціально-економічного розвитку держави та її регіонів, виявлення та оцінка загроз економічній безпеці на усіх рівнях;

д) правильна відповідь відсутня.

6. Одним з завдань інформаційно-аналітичної складової механізму забезпечення економічної безпеки є:

а) сприяння переходу на інноваційний шлях розвитку, запровадження ресурсозберігаючих технологій;

б) своєчасне виявлення причин, з'ясування недоліків, помилок управлінської діяльності органів державної влади;

в) створення та удосконалення форм податково-бюджетного планування, кредитування, обліку та контролю заходів, пов'язаних із забезпеченням економічної безпеки;

г) забезпеченні органів державної влади і їх підрозділів необхідним контингентом людей та інформацією про них;

д) правильна відповідь відсутня.

7. Економічним засобом забезпечення економічної безпеки є:

а) закони і підзаконні нормативні акти, які спрямовані на захист економічних інтересів усіх суб'єктів економіки;

б) елементи господарчого механізму, що дають змогу захищати економічні інтереси усіх суб'єктів економіки;

в) національна ідеологія безпеки;

г) економічна культура і етика щодо забезпечення економічної безпеки усіх суб'єктів економіки;

д) правильна відповідь відсутня.

8. Що з наступного не відноситься до принципів механізму забезпечення економічної безпеки?

а) розробка моделей захисту економічних інтересів;

б) дотримання законності на всіх етапах забезпечення економічної безпеки;

в) баланс економічних інтересів особи, суспільства, держави;

г) надання пріоритету мирним заходам у вирішенні як внутрішніх, так і зовнішніх конфліктів економічного характеру;

д) правильна відповідь відсутня.

Додаток А

Класифікація суб'єктів господарювання

Суб'єкти господарювання залежно від *кількості працюючих та доходів* від будь-якої діяльності за рік можуть належати до суб'єктів малого підприємництва середнього або великого підприємництва.

Суб'єктами *малого підприємництва* є:

– фізичні особи - підприємці, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України;

– юридичні особи - суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України.

Суб'єктами *великого підприємництва* є юридичні особи - суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) перевищує 250 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності перевищує суму, еквівалентну 50 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України.

Інші суб'єкти господарювання належать до суб'єктів *середнього підприємництва*.

Залежно від *форм власності*, в Україні можуть діяти приватні підприємства, колективні підприємства, комунальні підприємства, державні підприємства, змішані підприємства (на основі об'єднання майна різних форм власності).

У разі якщо в статутному капіталі підприємства іноземна інвестиція становить не менш як десять відсотків, воно визнається *підприємством з*

іноземними інвестиціями, а підприємство, де іноземна інвестиція становить сто відсотків, вважається *іноземним підприємством*.

В *міжнародній діяльності* виділяють транснаціональні корпорації та багатонаціональні корпорації, які функціонують шляхом організації за кордоном мережі представництв, філій і дочірніх компаній.

Представництво – акредитований підрозділ міжнародної компанії, що не має права юридичної особи й не має права ведення господарської діяльності, має право укладати договори тільки від імені штаб-квартири.

Філія – підрозділ міжнародної компанії. що не має права юридичної особи, але має право ведення господарської діяльності.

Дочірня компанія – окреме підприємство за кордоном, що перебуває під фінансовим контролем головної штаб-квартири.

Залежно від *способу утворення (заснування) та формування статутного капіталу* в Україні діють підприємства унітарні та корпоративні.

Унітарне підприємство створюється одним засновником, який виділяє необхідне для того майно, формує статутний капітал, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, який ним призначається, керує підприємством і формує його трудовий колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства. Унітарними є підприємства державні, комунальні, а також підприємства, засновані на власності об’єднання громадян, релігійної організації або на приватній власності засновника.

Корпоративне підприємство утворюється, як правило, двома або більше засновниками за їх спільним рішенням (договором), діє на основі об’єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їх спільного управління справами, на основі корпоративних прав, у тому числі через органи, що ними створюються, участі засновників (учасників) у розподілі доходів та ризиків

підприємства. Корпоративні підприємства створюються у формі *господарських товариств* (товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю, повні товариства, командитні товариства, акціонерні товариства).

Товариством з обмеженою відповідальністю є господарське товариство, що має статутний капітал, поділений на частки, розмір яких визначається установчими документами, і несе відповідальність за своїми зобов'язаннями тільки своїм майном. Учасники товариства, які повністю сплатили свої вклади, несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, у межах своїх вкладів.

Товариством з додатковою відповідальністю є господарське товариство, статутний капітал якого поділений на частки визначених установчими документами розмірів і яке несе відповідальність за своїми зобов'язаннями власним майном, а в разі його недостатності учасники цього товариства несуть додаткову солідарну відповідальність у визначеному установчими документами однаково кратному розмірі до вкладу кожного з учасників.

Повним товариством є господарське товариство, всі учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і несуть додаткову солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном.

Командитним товариством є господарське товариство, в якому один або декілька учасників здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть за його зобов'язаннями додаткову солідарну відповідальність усім своїм майном, на яке за законом може бути звернено стягнення (повні учасники), а інші учасники присутні в діяльності товариства лише своїми вкладами (вкладники).

Акціонерним товариством є господарське товариство, яке має статутний капітал, поділений на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, і несе відповідальність за зобов'язаннями тільки

майном товариства, а акціонери несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, в межах вартості належних їм акцій.

Акціонерні товариства за типом поділяються на *публічні* та *приватні* акціонерні товариства. Кількісний склад акціонерів приватного акціонерного товариства не може перевищувати 100 акціонерів. Воно може здійснювати лише приватне розміщення акцій.

Підприємства можуть утворювати *об'єднання*. Залежно від порядку заснування об'єднання підприємств можуть існувати як господарські об'єднання або як державні чи комунальні господарські об'єднання.

Господарське об'єднання – об'єднання підприємств, утворене за ініціативою підприємств, незалежно від їх виду, які на добровільних засадах об'єднали свою господарську діяльність.

Господарські об'єднання діють на основі установчого договору та/або статуту, який затверджується їх засновниками. Основними *формами господарських об'єднань* є:

– **асоціація** – договірне об'єднання, створене з метою постійної координації господарської діяльності підприємств, що об'єдналися, шляхом централізації однієї або кількох виробничих та управлінських функцій, розвитку спеціалізації і кооперації виробництва, організації спільних виробництв на основі об'єднання учасниками фінансових та матеріальних ресурсів для задоволення переважно господарських потреб учасників асоціації;

– **корпорація** – договірне об'єднання, створене на основі поєднання виробничих, наукових і комерційних інтересів підприємств, що об'єдналися, з делегуванням ними окремих повноважень централізованого регулювання діяльності кожного з учасників органам управління корпорації;

– **консорціум** – тимчасове статутне об'єднання підприємств для досягнення його учасниками певної спільної господарської мети (реалізації

цільових програм, науково-технічних, будівельних проектів тощо). У разі досягнення мети його створення консорціум припиняє свою діяльність;

– **концерн** – статутне об’єднання підприємств, а також інших організацій, на основі їх фінансової залежності від одного або групи учасників об’єднання, з централізацією функцій науково-технічного і виробничого розвитку, інвестиційної, фінансової, зовнішньоекономічної та іншої діяльності. Учасники концерну наділяють його частиною своїх повноважень, у тому числі правом представляти їх інтереси у відносинах з органами влади, іншими підприємствами та організаціями;

– **асоційовані підприємства** – це група суб’єктів господарювання - юридичних осіб, пов’язаних між собою відносинами економічної та/або організаційної залежності у формі участі в статутному капіталі та/або управлінні.

Для управління підприємствами, пов’язаними між собою відносинами економічної залежності, створюється **холдингова компанія** – публічне акціонерне товариство, яке володіє, користується, а також розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств (крім пакетів акцій, що перебувають у державній власності).

Державне (комунальне) господарське об’єднання – об’єднання підприємств, утворене державними (комунальними) підприємствами за рішенням Кабінету Міністрів України або, у визначених законом випадках, рішенням міністерств або рішенням компетентних органів місцевого самоврядування.

Словник

Акціонерне товариство – це господарське товариство, яке має статутний капітал, поділений на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, і несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства, а акціонери несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, в межах вартості належних їм акцій.

Акція – іменний цінний папір, який посвідчує майнові права його власника (акціонера), що стосуються акціонерного товариства, включаючи право на отримання частини прибутку акціонерного товариства у вигляді дивідендів та право на отримання частини майна акціонерного товариства у разі його ліквідації, право на управління акціонерним товариством.

Амортизація – це процес поступового перенесення вартості основного капіталу на новостворену продукцію в міру його зношування і використання цієї вартості для подальшого відтворення (заміщення, відновлення) засобів праці.

Аналіз – поділ економічного явища на окремі частини і вивчення їх властивостей, що дає змогу краще зрозуміти сутність цього явища.

Асигнування – видатки на утримання підприємств та установ бюджетного сектору економіки.

Асоціація – договірне об'єднання, створене з метою постійної координації господарської діяльності підприємств, що об'єдналися, шляхом централізації однієї або кількох виробничих та управлінських функцій, розвитку спеціалізації і кооперації виробництва, організації спільних виробництв на основі об'єднання учасниками фінансових та матеріальних ресурсів для задоволення переважно господарських потреб учасників асоціації.

Асоційовані підприємства – це група суб'єктів господарювання - юридичних осіб, пов'язаних між собою відносинами економічної та/або організаційної залежності у формі участі в статутному капіталі та/або управлінні.

Багатонаціональні корпорації – міжнародні фірми, капітал яких формується за рахунок злиття коштів декількох національних компаній різних країн.

База оподаткування – це конкретні вартісні, фізичні або інші характеристики певного об'єкта оподаткування.

Банківська таємниця – це інформація щодо діяльності та фінансового стану клієнта, яка стала відомою банку у процесі обслуговування клієнта та взаємовідносин з ним чи з третіми особами при наданні послуг банку і розголошення якої може завдати матеріальної шкоди клієнтові.

Банківський кредит надається банками й іншими кредитними установами підприємцям у вигляді грошових позик.

Банківські білети – вид державних грошових знаків, які випускаються в обіг центральним емісійним банком країни.

Безготівковий грошовий обіг – це сукупність платежів, що здійснюються без використання готівкових грошей, а на основі банківських депозитів за допомогою чеків, векселів, платіжних карток.

Безробіття – неможливість знайти роботу працездатним особам працездатного віку, які активно її шукають.

Брокер – біржовий посередник, що укладає угоди від імені клієнтів і за їхній рахунок, отримуючи винагороду у вигляді комісійних.

Бухгалтерський прибуток – це залишок валового доходу після відшкодування зовнішніх витрат.

Бухгалтерські витрати – це фактичні видатки факторів виробництва для виготовлення певної кількості продукції у грошовому вираженні.

Бюджетна система – заснована на економічних відносинах та правових нормах сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, що побудована з урахуванням державного і адміністративно-територіального устроїв.

Валовий внутрішній продукт – ринкова вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених у межах країни як національними, так і закордонними товаровиробниками протягом певного періоду часу.

Валовий дохід – це загальна сума доходів від усіх видів діяльності фірми.

Валовий національний продукт – ринкова вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених національним товаровиробником як в середині країни, так і за її межами за певний проміжок часу.

Валюта – це національна грошова одиниця країни, а також грошові знаки іноземних держав, які використовуються в міжнародних розрахунках.

Валютний курс – ціна грошової одиниці однієї країни, виражена у грошових одиницях інших країн.

Вартість – втілений в товарі суспільний труд, необхідний для його виготовлення.

Вексель – цінний папір, який посвідчує безумовне грошове зобов'язання векселедавця або його наказ третій особі сплатити після настання строку платежу визначену суму власнику векселя (векселедержателю).

Виконавці господарчих інтересів – суб'єкт державного регулювання економіки, органи законодавчої, судової і виконавчої влади.

Виразники господарчих інтересів – суб'єкт державного регулювання економіки, об'єднання носіїв господарчих інтересів (союзи, асоціації, політичні партії тощо), що представляють власне бачення концепції соціально-економічної політики в державі.

Виробництво – це процес створення товарів і послуг для задоволення потреб людини.

Відкрита інфляція – тип інфляції, що характеризується довгостроковим підвищенням цін.

Відкрита монополія – монополія, яка виникає внаслідок виходу фірми на ринок з новою продукцією. При цьому фірма не має захисту від конкуренції.

Відмивання «брудних» грошей – процес, метою якого є їх легалізація – переведення з тіньового обороту у легальний.

Відрядна заробітна плата – залежить від кількості виробленої працівником продукції, використовується, насамперед, для оплати праці промислових і будівельних робітників.

Відтворення – це процес суспільного виробництва, що розглядається не як окремий акт, а як процес, який повторюється та відновлюється.

Відчуження – це процес, що приводить до втрати влади над об'єктом власності.

Власність – це економічні відносини між людьми з приводу привласнення економічних благ.

Внутрішні (неявні) витрати – витрати власних, внутрішніх, неоплачуваних ресурсів фірми.

Володіння – юридично забезпечена можливість фактичного панування власника над майном.

Галопуюча інфляція – зростання цін від 10% до сотень відсотків на рік.

Гіперінфляція – зростання цін на тисячі відсотків на рік.

Глобальні економічні проблеми – це проблеми, які стосуються життєвих інтересів всього людства, своїми негативними наслідками становлять небезпеку розвитку всієї цивілізації.

Господарське об'єднання – об'єднання підприємств, утворене за ініціативою підприємств, незалежно від їх виду, які на добровільних засадах об'єднали свою господарську діяльність.

Господарський механізм – система основних форм, методів і важелів регулювання економічних процесів.

Готівковий грошовий обіг – сукупність платежів готівковими коштами (банкноти, казначейські білети, білонні монети) при купівлі товарів, оплаті різних видів послуг, при виплаті заробітної плати та інших видів доходів.

Гроші – це особливий товар, який виконує роль загального еквівалента обміну.

Грошова одиниця – це встановлений законодавством грошовий знак, що є засобом виміру та вираження цін усіх товарів.

Грошова реформа – повна або часткова структурна перебудова державою наявної в країні грошової системи.

Грошова система – це встановлена державою форма організації грошового обороту в країні.

Грошовий обіг – це рух грошових коштів в готівковій та безготівковій формах, що обслуговують реалізацію товарів, а також нетоварні платежі в національній економіці.

Девальвація – зниження офіційного курсу національної валюти по відношенню до іноземних чи міжнародних валют.

Дедукція – метод дослідження, що ґрунтується на умовиводах від цілого (загального) до його частини (окремого), тобто висунення гіпотези з подальшою перевіркою на фактах.

Деномінація – обмін усіх старих грошових знаків на нові в певній пропорції з одночасним перерахуванням у цій пропорції цін, тарифів, заробітної плати, пенсій, стипендій, балансової вартості капіталу, платіжних зобов’язань тощо.

Деперсоніфікація власності – зменшення частки власності у руках окремих осіб і перехід її до спільно-часткових власників (корпорацій, банків, пенсійних та інвестиційних фондів та ін.).

Державна служба – професійна діяльність осіб, що обіймають посади в державних органах і їх апараті, по практичному виконанню задач

і функцій держави, заробітна плата яких виплачується за рахунок державних коштів.

Державне (комунальне) господарське об'єднання – об'єднання підприємств, утворене державними (комунальними) підприємствами за рішенням Кабінету Міністрів України або, у визначених законом випадках, рішенням міністерств (інших органів, до сфери управління яких входять підприємства, що утворюють об'єднання), або рішенням компетентних органів місцевого самоврядування.

Державне регулювання економіки – вплив держави на відтворювальні процеси в національній економіці шляхом використання системи інструментів з метою досягнення цілей і пріоритетів соціально-економічної політики.

Державний борг – нагромаджена сума позичених урядом коштів.

Державний бюджет – централізований фонд грошових ресурсів, які уряд країни використовує для виконання своїх функцій.

Державний інтерес (інтерес уряду) – це потреба в укріпленні зовнішнього і внутрішнього статусу держави і створенні сприятливих умов для його сталого функціонування.

Державний кредит надається населенням країни своєму уряду (державі) шляхом купівлі державних цінних паперів (облігації внутрішньої державної позики України та казначейські зобов'язання України).

Державні грошові знаки – платіжні засоби, що визначаються законодавством держави і мають законну платіжну силу, обов'язкові до приймання на території всієї країни.

Дефіцит – стан бюджету, при якому видатки бюджету перевищують його доходи.

Дивіденд – дохід власника акції (акціонера).

Дилер – біржовий посередник, що укладає угоди від свого імені за свій рахунок; його доход формує різниця між ціною купівлі і продажу.

Довірчі товариства (трастові компанії) – товариства, що здійснюють управління майном, грошима, або цінними паперами, чи правами за дорученням власника.

Додана вартість – це різниця між виторгом фірм та вартістю сировини і матеріалів, які вона придбала у постачальників.

Дотація – допомога підприємствам, організаціям, установам для покриття збитків з метою підтримки.

Доходи – грошові або натуральні надходження до суб'єктів господарської діяльності.

Дочірня компанія – окреме підприємство за кордоном, що перебуває під фінансовим контролем головної штаб-квартири.

Економіка – сфера життєдіяльності людини, в рамках якої вирішується проблема виробництва, розподілу, обміну і споживання різноманітних товарів і послуг, що необхідні для задоволення потреб людей.

Економічна безпека будь-якої системи – це її здатність та можливість протистояти загрозам, що перешкоджають виконанню її цілей.

Економічна безпека держави – це такий стан економіки та інститутів влади, при якому забезпечується гарантований захист національних інтересів, соціально орієнтований розвиток країни в цілому, достатній оборонний потенціал та зберігається стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз.

Економічна інтеграція – процес добровільної взаємодії, зближення і переплетіння національних економік суверенних країн, внаслідок чого утворюються міждержавні об'єднання, що функціонують згідно зі спеціальними угодами і утворюють однорідний, внутрішньо єдиний господарський комплекс, який охоплює декілька країн.

Економічна категорія – теоретичне узагальнення явищ і процесів економічного життя суспільства.

Економічна свобода – вільність вибору економічними суб’єктами ресурсів, видів та способів господарської діяльності, товарів та послуг.

Економічна система – цілісна сукупність тривалих взаємозв’язків між економічними суб’єктами.

Економічне зростання – збільшення кількості товарів і послуг, які виробляє національна економіка.

Економічний експеримент – штучне відтворення економічних процесів і явищ з метою вивчення їх за найсприятливіших умов та подальшого практичного впровадження.

Економічний закон – стійкий, повторюваний, об’єктивний причинно-наслідковий зв'язок між економічними явищами та процесами.

Економічний прибуток – залишок валового доходу після віднімання зовнішніх та внутрішніх витрат.

Економічний союз – тип регіонального інтеграційного об’єднання, що передбачає разом з загальним митним тарифом і вільним рухом товарів та факторів виробництва координацію макроекономічної політики і уніфікацію законодавства в ключових галузях – валютній, бюджетній, грошовій.

Економічний суверенітет – загальнонаціональний комплекс заходів, спрямованих на постійний і стабільний розвиток економіки держави, що включає механізм протидії внутрішнім та зовнішнім загрозам.

Економічний цикл – це періодичні зростання та падіння ділової активності. Тривалість циклу визначають від однієї кризи до наступної або від одного піку (підйому) до наступного.

Економічні (альтернативні) витрати – це ті витрати, які фірма має здійснити, щоб дістати можливості використовувати ресурси у своїх виробничих цілях і не допустити їх використання в альтернативних виробництвах іншими фірмами.

Економічні відносини – це відносини між економічними суб’єктами з приводу раціонального використання ресурсів, які формуються в

конкретних соціально-економічних умовах, що визначаються існуючими відносинами власності.

Екстенсивне економічне зростання – нарощування виробництва товарів і послуг за рахунок збільшення кількості використовуваних економічних ресурсів за попереднього рівня технологій. Продуктивність праці залишається незмінною.

Еластичність попиту – це ступінь реакції попиту на зміну ціни.

Еластичність пропозиції – це ступінь реакції пропозиції на зміну ціни.

Емітент – юридична особа, яка від свого ім'я випускає і розміщує цінні папери і бере на себе зобов'язання щодо них перед їх власниками.

Ефективність виробництва – співвідношення витрат і результатів виробництва.

З**агальнодержавні податки** – це податки та збори, що є обов'язковими до сплати на усій території України.

Загроза економічній безпеці держави – негативні явища та чинники, що деструктивно впливають на економічну систему країни та створюють небезпеку для її розвитку.

Закон попиту – на ринку, за інших рівних умов, існує зворотна залежність між ціною товару і попитом на нього, тобто в міру зростання ціни на товар зменшується попит на нього і, навпаки, падіння ціни на товар тягне за собою збільшення попиту (за інших рівних умов).

Закон пропозиції – на ринку, за інших рівних умов, існує пряма залежність між ціною товару і його пропозицією, тобто в міру зростання ціни на товар збільшується його пропозиція, і навпаки, падіння ціни на товар призводить до зменшення пропозиції (за інших рівних умов).

Закрита монополія – монополія, яка захищена від конкуренції юридичними нормами на основі патентів, авторських прав, торгових знаків.

Заробітна плата – ціна праці за одиницю часу.

Засоби забезпечення економічної безпеки – це можливості, які можуть бути використані державою щодо протидії загрозам.

Засоби праці – те, за допомогою чого людина впливає на предмети праці (верстати, обладнання, машини, виробничі будівлі, споруди, комунікації, а також природні умови виробництва).

Збір (плата, внесок) – це обов'язковий платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників зборів, з умовою отримання ними спеціальної вигоди, у тому числі внаслідок вчинення на користь таких осіб державними органами, органами місцевого самоврядування, іншими уповноваженими органами та особами юридично значимих дій.

Змінні витрати – це витрати, розмір яких змінюється залежно від змін обсягу виробництва.

Зовнішні (явні) витрати – витрати на залучення ресурсів, що не належать фірмі, оплачуються і відображаються у бухгалтерському обліку.

Зовнішні ефекти – ефекти виробництва або споживання блага, вплив яких на третіх осіб (що не є ні покупцями, ні продавцями) ніяк не відбито в ціні цього блага.

Зовнішній борг – фінансові зобов'язання країни по відношенню до іноземних кредиторів, що виникають внаслідок міжнародних запозичень або продажу фінансових активів на зарубіжних ринках.

Зона вільної торгівлі – інтеграційне об'єднання, учасники якого скасовують митні бар'єри у взаємній торгівлі.

Інвестиційний сертифікат – цінний папір, який розміщується інвестиційним фондом та посвідчує право власності інвестора на частку в інвестиційному фонді.

Інвестиційні фонди – це особливий вид фінансово-кредитних установ, що забезпечують посередництво в інвестиційному процесі.

Інвестор – покупець цінних паперів, що купує їх від свого імені і за власний рахунок.

Індукція – це метод пізнання, що ґрунтується на формуванні умовиводів від частини (окремого) до цілого (загального) або принципів із фактів.

Інжиніринг – надання технологічних знань, необхідних для придбання, монтажу і використання куплених або орендованих машин і обладнання, що включає широкий комплекс заходів щодо підготовки техніко-економічного обґрунтування проектів, здійснення консультацій, нагляду, проектування, випробувань, гарантійного і післягарантійного обслуговування.

Інтелектуальне піратство – дії спрямовані на протиправне використання об'єктів права інтелектуальної власності, що належать іншим особам, умисно вчинені особою, яка розуміє протизаконний характер цих дій, з метою отримання матеріальної вигоди.

Інтенсивне економічне зростання – збільшення виробництва товарів і послуг на основі підвищення ефективності використання ресурсів. Продуктивність праці підвищується.

Інтернаціоналізація економіки – формування, розвиток та поглиблення економічних зв’язків між країнами завдяки відкритості національних економік.

Інфляція – процес знецінення грошей у результаті перевантаження сфери обігу грошовою масою, незабезпеченою матеріальними цінностями.

Інфраструктура ринку – сукупність інститутів ринку, які обслуговують і забезпечують рух матеріальних і нематеріальних цінностей.

Іпотечний кредит надається банками у вигляді довгострокових позик під заставу нерухомості.

Казначейське зобов’язання України – державний цінний папір, що розміщується виключно на добровільних засадах серед фізичних осіб, посвідчує факт заборгованості Державного бюджету України перед власником казначейського зобов’язання України, дає власнику право на

отримання грошового доходу та погашається відповідно до умов розміщення казначейських зобов'язань України.

Казначейські білети – вид державних грошових знаків, які впроваджуються в обіг при бюджетній емісії спеціально уповноваженим державним органом (казначейством).

Капітал – це будь-яка цінність, яка приносить доход.

Капітал фірми – це ресурси фірми, використання яких забезпечує створення нової вартості.

Картель – це об'єднання декількох підприємств однієї галузі виробництва, учасники якого зберігають власність на засоби виробництва і виготовлений продукт, виробничу та комерційну самостійність, домовляються про частку кожного у загальному обсязі виробництва, ціни, ринки збуту;

Кінцеві товари – це ті, що призначені для кінцевого споживання, а не для подальшої переробки.

Командитне товариство – це господарське товариство, в якому один або декілька учасників здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть за його зобов'язаннями додаткову солідарну відповідальність усім своїм майном, на яке за законом може бути звернено стягнення (повні учасники), а інші учасники присутні в діяльності товариства лише своїми вкладами (вкладники).

Комерційний кредит надається одними фірмами іншим у товарній формі, тобто у вигляді продажу товару з відстрочкою платежу.

Конвертованість валюти – гарантована державою можливість обміну національної валюти на іноземну.

Конгломерат – юридична особа, до складу якої входять компанії, що здійснюють підприємницьку діяльність у різних галузях економіки. Як правило, конгломерати утворюються шляхом поглинання великою компанією кількох десятків малих і середніх фірм різних галузей і сфер діяльності.

Конкурентна (антимонопольна) політика – це система заходів, націлених на запобігання підриву або викривлення конкуренції з боку фірм, що володіють ринковою владою.

Конкуренція – це змагання між економічними суб’єктами за найбільш вигідні умови реалізації своїх інтересів.

Консорціум – тимчасове статутне об’єднання промислового і банківського капіталу для досягнення спільної мети (спільне розміщення позики, здійснення спільного інвестиційного проекту).

Контрабанда – це переміщення товарів через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю, а також незаконне переміщення історичних та культурних цінностей, отруйних, сильнодіючих, радіоактивних або вибухових речовин, зброї та боєприпасів (крім гладкоствольної мисливської зброї та бойових припасів до неї), а так само контрабанда стратегічно важливих сировинних товарів, щодо яких законодавством встановлено відповідні правила вивезення за межі України.

Контракти «під ключ» – угоди на будівництво об'єкту, який після його повної готовності до експлуатації передається замовнику.

Контракти на управління – угоди, відповідно до яких фірма однієї країни відряджає своїх менеджерів у зарубіжну фірму для виконання управлінських функцій на певний термін (зазвичай від 3 до 5 років) і за певну плату, що може бути викликано необхідністю підвищення ефективності функціонування діючого підприємства або умовами здійснення прямих іноземних інвестицій.

Концерн – статутне об’єднання підприємств, а також інших організацій, на основі їх фінансової залежності від одного або групи учасників об’єднання, з централізацією функцій науково-технічного і виробничого розвитку, інвестиційної, фінансової, зовнішньоекономічної та іншої діяльності. Учасники концерну наділяють його частиною своїх

повноважень, у тому числі правом представляти їх інтереси у відносинах з органами влади, іншими підприємствами та організаціями.

Корисність – це суб'єктивне сприйняття споживачем здатності товару задовольнити певну людську потребу.

Користування – юридично забезпечена можливість здобувати корисні властивості майна.

Корпоративне підприємство – це підприємство, що утворюється, як правило, двома або більше засновниками за їх спільним рішенням (договором), діє на основі об'єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їх спільного управління справами, на основі корпоративних прав, у тому числі через органи, що ними створюються, участі засновників (учасників) у розподілі доходів та ризиків підприємства.

Корпорація – договірне об'єднання, створене на основі поєднання виробничих, наукових і комерційних інтересів підприємств, що об'єдналися, з делегуванням ними окремих повноважень централізованого регулювання діяльності кожного з учасників органам управління корпорації.

Корупція – це використання особою наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей з метою отримання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки (пропозиції) такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка (пропозиція) чи надання неправомірної вигоди такій особі або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень та пов'язаних з цим можливостей.

Кредит – це система економічних відносин з приводу акумуляції та використання тимчасово вільних грошових коштів на умовах обов'язкового повернення їх у певний строк з оплатою у вигляді відсотка.

Кредитна система – це сукупність кредитно-фінансових установ, що акумулюють та надають у кредит грошові кошти.

Кредитні спілки – це громадські організації, створювані на добровільних засадах з метою фінансового та соціального захисту їх членів через залучення їх особистих заощаджень для взаємного кредитування.

Кредитні товариства – це установи, що утворюються для задоволення потреб їх членів (кооперативів, підприємств малого і середнього бізнесу, фізичних осіб) у кредитуванні.

Кримінальний сектор – сектор тіньової економіки, який характеризується тим, що суб'єкти не зареєстровані, не звітують, займаються забороненою діяльністю (фальшивомонетництво, наркобізнес, торгівля зброєю, торгівля людьми, контрабанда).

Кругообіг капіталу – це послідовний рух капіталу, протягом якого він проходить три стадії (обігу, виробництва, обігу), набуває трьох функціональних форм (грошової, виробничої, товарної) і виконує певні функції.

Курс цінного паперу – ринкова вартість цінного паперу, яка визначається співвідношенням попиту і пропозиції на нього.

Лізингові компанії – це кредитно-фінансові установи, які займаються купівлею устаткування, машин, транспортних засобів, споруд виробничого призначення, які дорого коштують та надають їх в оренду з правом наступного викупу.

Ліцензійні угоди – продаж дозволів використовувати на певних умовах предмети ліцензії, якими є запатентовані винаходи, промислові зразки, товарні знаки, ноу-хау.

Ломбарди – кредитні установи, що надають грошову позику під заставу рухомого майна (цінних речей, які можна швидко реалізувати).

Ломбардний кредит надається ломбардами у вигляді короткострокової позики під заставу рухомого майна.

Макроекономічна рівновага – збалансованість і пропорційність економічних процесів у масштабах всього національного господарства.

Масштаб цін – це засіб вираження вартості (ціни) товарів у грошових одиницях.

Метод наукової абстракції – зосередження уваги на основному, виведення за межі дослідження всього, що не є важливим для з'ясування суті явища.

Митний союз – інтеграційне об'єднання, яке передбачає, що вільне пересування товарів в межах угруповання доповнює спільна митна політика щодо третіх країн.

Міжнародна конкуренція – суперництво суб'єктів світового господарства на світовому ринку за найкращі умови реалізації своїх товарів та залучення ресурсів.

Міжнародна міграція робочої сили – це транскордонний рух працездатного населення у пошуках роботи та кращих умов праці.

Міжнародна торгівля товарами та послугами – система міжнародних товарних відносин, сукупність зовнішньої торгівлі всіх країн світу.

Міжнародний кредит надається міжнародними фінансовими організаціями, урядами чи підприємцями інших держав в грошовій або товарній формах.

Міжнародний науково-технічний обмін – обмін науково-технічними знаннями, виробничим досвідом і технологіями між країнами.

Міжнародний поділ праці – спеціалізація національних економік на виробництві певних видів товарів і послуг відповідно до природно-кліматичних, історичних та економічних умов.

Міжнародний рух капіталу – це переміщення капіталів з однієї країни в іншу з метою найбільш прибуткового їх вкладення (одержання додаткових прибутків, поліпшення економічних та політичних позицій на зовнішньому ринку).

Міжнародні валютні відносини – відносини між суб'єктами світового господарства щодо здійснення міжнародних розрахунків, кредитних та валютних операцій.

Міжнародні організації – це спеціальні наднаціональні інститути (урядові або неурядові), що створюються для регулювання поточних економічних і валютно-фінансових процесів в міжнародному масштабі.

Мінова вартість товару – властивість товару обмінюватися на інші товари у певних кількісних пропорціях.

Місцеві податки – це податки та збори, що встановлені відповідно до переліку і в межах граничних розмірів ставок, рішеннями сільських, селищних і міських рад у межах їх повноважень, і є обов'язковими до сплати на території відповідних територіальних громад.

Моделювання – побудова абстрактного образу економічного явища чи процесу (у теоретичних положеннях, математичних рівняннях, графіках тощо).

Монополістична конкуренція – ринок, що передбачає велику кількість продавців, які пропонують багаточисельним покупцям різнорідну (диференційовану) продукцію. Вхід на такий ринок відносно нескладний, фірма може впливати на ціну свого товару.

Монополія – це ринок, на якому один виробник протистоїть багаточисельним покупцям, здійснює значний контроль над цінами, встановлює бар'єри входу на ринок (встановлення монопольно низьких цін, цінова дискримінація тощо).

Моральний знос основного капіталу – це втрата економічної ефективності та доцільності використання засобів праці до моменту їх повного фізичного зношування (через зниження цін на аналогічні засоби праці або появу більш продуктивних засобів праці).

Напівлегальний (прихований) сектор – сектор тіньової економіки, який характеризується тим, що суб'єкти зареєстровані, займаються незабороненою діяльністю, але не повністю відображають результати своєї

діяльності у фінансовій та статистичній звітності (приховування прибутків з метою ухилення від сплати податків).

Натуральне виробництво – це така форма організації виробництва, при якій процес створення матеріальних благ спрямований безпосередньо на задоволення власних потреб виробника.

Науковий аутсорсинг – виконання наукових розробок на замовлення.

Національна економіка – це економічно та організаційно єдина система взаємозалежних галузей і сфер суспільного виробництва, яким властиві пропорційність, взаємообумовлене розміщення на території, що обмежена державними кордонами.

Національне багатство – це сукупність матеріальних та нематеріальних благ, що нагромаджена у країні на даний момент часу.

Національний дохід – весь дохід, зароблений упродовж року власниками ресурсів, що є резидентами даної держави, незалежно від того, де ці ресурси використовуються у власній країні чи за кордоном.

Національні економічні інтереси України – життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток.

Нелегальна міграція – це незаконне перетинання державного кордону поза пропускними пунктами чи з використанням фальшивих документів або візи (самостійно чи за допомогою третіх осіб), а також проживання на території країни без належного дозволу державних органів.

Неофіційний сектор – сектор тіньової економіки, який характеризується тим, що суб’єкти не зареєстровані, не звітують, займаються незабороненою діяльністю (надання дрібних послуг, торгівля незабороненим товаром без реєстрації).

Непрямі податки – це податки, що стягуються при використанні доходу через надбавку до ціни товару або послуги.

Номінальна вартість цінного паперу – вартість, яку цінний папір має при обміні на реальний капітал на стадіях випуску і погашення.

Номінальна заробітна плата – це сума грошей, яку працівник отримує за свою працю протягом певного часу.

Носії господарчих інтересів – суб’єкти державного регулювання економіки, соціальні групи, що мають різне майнове становище і доходи, розрізняються за видами діяльності, галузевою та регіональною приналежністю.

Нуліфікація – анулювання існуючих грошових знаків, коли стає недоцільним будь-який обмін їх на нові гроші.

Об’єкт оподаткування – майно, товари, дохід (прибуток) або його частина, обороти з реалізації товарів (робіт, послуг), операції з постачання товарів (робіт, послуг) та інші об’єкти, визначені податковим законодавством, з наявністю яких податкове законодавство пов’язує виникнення у платника податкового обов’язку.

Облігація – цінний папір, що посвідчує внесення його першим власником грошей, визначає відносини позики між власником облігації та емітентом, підтверджує зобов'язання емітента повернути власникові облігації її номінальну вартість у передбачений проспектом емісії строк (погасити облігацію) та виплатити доход за облігацією.

Облігація внутрішньої державної позики України – державний цінний папір, що розміщується виключно на внутрішньому фондовому ринку і підтверджує зобов’язання України щодо відшкодування пред’явнику цієї облігації її номінальної вартості з виплатою доходу відповідно до умов розміщення облігації.

Оборот капіталу – це рух капіталу фірми з моменту його авансування до повного повернення підприємцю авансованої вартості.

Оборотний капітал виробництва – частина капіталу фірми (переважно предмети праці), яка повністю переносить свою вартість на вартість новоствореного продукту протягом одного циклу виробництва.

Оборотний капітал обігу (обіговий капітал) – частина капіталу фірми, яка не бере участь у процесі виробництва, а лише обслуговує його (наприклад, готова продукція, грошові кошти тощо).

Олігополія – ринок, що характеризується невеликою кількістю великих за розміром фірм, які виробляють однорідну або різнорідну продукцію.

Оренда землі – форма землекористування, за якої землевласник передає земельну ділянку на якийсь термін за певну винагороду (орендну плату) на основі договору оренди іншій особі (орендарю) для ведення господарства.

Основний капітал – частина капіталу фірми (переважно засоби праці), яка функціонує у виробничому процесі тривалий час (більше року), переносячи свою вартість на вартість новоствореного продукту частинами, в міру зношування.

Особистий дохід – усі грошові доходи, отримані домогосподарствами впродовж звітного періоду.

Офіційний (легальний) сектор економіки – складова економічної системи, суб'єкти якої зареєстровані, займаються незабороненими видами діяльності та повністю відображають результати своєї діяльності у фінансовій та статистичній звітності.

Офшорні зони (юрисдикції) – це ті країни чи окремі адміністративні території країн, де на державному рівні для визначених типів компаній, власниками яких є іноземці, установлені значні пільги з оподаткування, спрощені чи відсутні вимоги до бухгалтерського обліку й аудиту, частково чи цілком зняті митні і торгові обмеження.

Ощадний (депозитний) сертифікат – цінний папір, який підтверджує суму вкладу, внесеного у банк, і права вкладника (власника

сертифіката) на одержання зі спливом встановленого строку суми вкладу та процентів, встановлених сертифікатом, у банку, який його видав.

Парабанківська система – це частина кредитної системи, яка включає спеціалізовані кредитно-фінансові інститути, що функціонують у вузьких секторах фінансового ринку, де вимагаються спеціальні знання та технічні засоби.

Паритет купівельної спроможності – співвідношення між грошовими одиницями різних країн за їх купівельною спроможністю щодо певного набору товарів і послуг.

Патентна угода – міжнародна торгова операція, у результаті якої власник патенту продає права на використання винаходу.

Пенсійні фонди – це спеціалізовані фінансові установи, основним завданням яких є акумуляція грошових коштів, призначених для пенсійного забезпечення громадян після досягнення ними певного віку.

Первинний фінансовий моніторинг – це система заходів, що здійснюється з метою запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб’єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Підприємницька здібність – здатність ефективно поєднувати і використовувати інші фактори виробництва, створювати і застосовувати нововведення, йти на допустимий виправданий ризик.

Підприємницький дохід – частина прибутку, яка залишається у підприємця після сплати ним відсотків за взятий у позику капітал.

Підприємство – це техніко-організаційна ланка фірми, в межах якої безпосередньо здійснюється технологічне поєднання засобів виробництва та робочої сили, діяльність якої спрямовується на досягнення цілей фірми.

Платіжний баланс – це статистичний звіт, в якому в систематизованому вигляді наведені сумарні дані про зовнішньоекономічні операції резидентів даної країни з резидентами інших країн за певний період.

Платник податку – фізична або юридична особа, яка має, одержує (передає) об'єкти оподаткування або провадить діяльність (операції), що є об'єктом оподаткування, і на яку покладено обов'язок із сплати податку або збору.

Повне товариство – це господарське товариство, всі учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і несуть додаткову солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном.

Подавлена (прихована) інфляція – тип інфляції, що проявляється у зростанні товарного дефіциту або у штучному обмеженні споживання.

Податкова система – це сукупність встановлених у країні податків, які взаємопов'язані, органічно доповнюють один одного, не суперечать системі в цілому та іншим її елементам.

Податкові пільги – передбачене податковим та митним законодавством звільнення платника податків від обов'язку щодо нарахування та сплати податку та збору, сплата ним податку та збору в меншому розмірі за наявності особливостей, що характеризують певну групу платників податків, вид їх діяльності, об'єкт оподаткування або характер та суспільне значення здійснюваних ними витрат.

Податок – це обов'язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників податку.

Позабюджетні фонди – грошові кошти держави, які мають цільове призначення і не входять до державного бюджету.

Позика – це купівлю-продаж права подальшого використання грошей у формі реальних виробничих ресурсів.

Позичковий відсоток – дохід власника позичкового капіталу.

Помірна інфляція – зростання цін не більше 10% на рік. Виділяють окремий підвид помірної інфляції – повзучу, яка складає до 5% на рік (вважається, що вона справляє стимулюючий вплив на зростання сукупної пропозиції).

Попит – це платоспроможна потреба. Тобто попитом називається не будь-яка потреба, а лише та, яка підкріплена можливістю оплатити купівлю товару для задоволення потреби.

Портфельні інвестиції – вкладення капіталу, які не дають право прямого контролю об'єкта інвестування (замалі за обсягом або пов'язані з придбанням непайових цінних паперів).

Постійні витрати – це витрати, розмір яких не залежить від зміни обсягу виробництва.

Почасова заробітна плата – залежить від тривалості відпрацьованого часу, використовується для оплати праці спеціалістів, службовців, керівників.

Право власності – санкціоновані норми поведінки, які виникають у зв'язку із привласненням економічних благ.

Предмети праці – те, на що спрямована людська праця (земля, сировина, матеріали, енергоносії).

Представництво – акредитований підрозділ міжнародної компанії, що не має права юридичної особи й не має права ведення господарської діяльності, має право укладати договори тільки від імені штаб-квартири.

Прибуток – це надлишок доходу над витратами фірми.

Приватизація – це перетворення державної власності у різноманітні форми недержавного привласнення.

Приватна власність – одноосібне привласнення засобів виробництва та його результатів.

Привласнення – це процес економічного закріплення ресурсів, майна, доходів за певними суб'єктами.

Природна монополія – монополія, яка базується на володінні унікальними природними ресурсами або виникає у галузях, де існування декількох виробників є економічно недоцільним.

Природний рівень безробіття – такий рівень безробіття, що відповідає повній зайнятості, коли попит і пропозиція робочої сили врівноважені, а виробництво забезпечує потенційний обсяг ВНП.

Приховане безробіття – вид безробіття, коли працівник офіційно має робоче місце, але перебуває у вимушеній відпустці без збереження зарплати.

Продаж «ноу-хау» – надання технічного досвіду, секретів виробництва та інших незапатентованих винаходів, що мають комерційну цінність і включають відомості технологічного, економічного, адміністративного, фінансового характеру, використання яких забезпечує певні переваги у конкурентній боротьбі.

Продуктивні сили – система факторів виробництва (труд, земля, капітал, технологія), яка забезпечує перетворення речовин природи у продукцію відповідно до потреб людей.

Промисловий шпіонаж – це нелегальний спосіб отримання інформації, яка стосується діяльності певного підприємства, складає її комерційну таємницю і не може бути отримана з доступних джерел.

Пропозиція – ця загальна кількість товарів, яка знаходиться на ринку, або може бути туди доставлена.

Протекціонізм – політика держави, спрямована на захист національних виробників від іноземної конкуренції.

Профіцит – стан бюджету, при якому доходи бюджету перевищують його видатки.

Прямі інвестиції – вкладення капіталу, які дають право прямого контролю об’єкта інвестування.

Прямі податки – це податки, що стягуються безпосередньо у власників майна і одержувачів доходів.

Реальна заробітна плата – це кількість товарів і послуг, яку можна придбати за номінальну заробітну плату.

Ревальвація – підвищення курсу національної валюти по відношенню до іноземних чи міжнародних валют.

Рейдерство – вороже, здійснене проти волі власника захоплення його майна на користь іншої особи, що відбувається поза межами цивільного законодавства; встановлення над майном повного контролю нового власника в юридичному й фізичному розумінні з використанням корумпованості чиновників та (або) із застосуванням сили.

Рента – дохід, не пов'язаний з підприємницькою діяльністю, що отримує власник ресурсів, пропозиція яких є обмеженою.

Рентабельність – це фінансовий показник ефективності діяльності фірми, який розраховується як відсоткове відношення прибутку фірми до його витрат.

Ринкова рівновага – це стан ринкової системи, при якому попит дорівнює пропозиції.

Ринок – це механізм поєднання виробників і споживачів або сукупність економічних відносин, що складаються між продавцями і покупцями з приводу обміну (купівлі-продажу) товарів і послуг, організованого за законами товарного обігу (закон вартості, закон попиту, закон пропозиції).

Ринок землі – це сукупність економічних механізмів, що забезпечують встановлення, зміну та припинення прав на земельні ділянки.

Ринок позичкового капіталу – це специфічна сфера товарних відносин, у яких об'єктом угоди є наданий в позику грошовий капітал.

Ринок праці – особливий тип ринку, на якому укладаються угоди про наймання працівників.

Ринок товарів і послуг – специфічна організаційно-економічна форма ринку, яка містить процеси, пов'язані з купівлею-продажем товарів і послуг як фізичними, так і юридичними суб'єктами господарювання.

Ринок цінних паперів (фондовий ринок) – сукупність економічних відносин між його учасниками з приводу випуску і обертання цінних паперів.

Робоча сила – це здатність до праці, сукупність фізичних, розумових і творчих сил людини, які використовуються при створенні життєвих засобів. Робоча сила споживається в процесі праці.

Роздержавлення – це комплекс заходів, спрямованих на усунення монополії держави на власність і утворення багатоукладної економіки, посилення процесів її саморегулювання.

Розмінна (білонна) монета – дрібна частина державних грошових знаків, яку випускають для зручності обслуговування роздрібного обігу.

Розпорядження юридично забезпечена можливість суб'єкта вирішувати долю майна (продавати, дарувати, обмінювати, передавати в спадок, здавати в оренду, закладати, ліквідувати тощо) або делегувати таке право іншим суб'єктам.

Роялті – дохід власника інтелектуального капіталу, який йому виплачують інші суб'єкти господарювання за користування його інтелектуальною власністю у вигляді відсотка від отриманого ними прибутку (або обсягу продажу).

Світове господарство – це сукупність національних господарств країн світу, об'єднаних участю у міжнародному поділі праці та системою міжнародних економічних відносин.

Синдикат – це об'єднання ряду підприємств однієї галузі, учасники якого зберігають власність на засоби виробництва, але втрачають власність на виготовлений продукт.

Синтез – поєднання частин об'єкта дослідження, розділеного у процесі аналізу, встановлення зв'язку між ними і пізнання об'єкту як єдиного цілого.

Система національних рахунків – це система взаємопов'язаних макроекономічних показників, класифікацій та групувань, які

характеризують всі основні економічні процеси, умови, результати відтворення економіки, орієнтованої на ринкові відносини.

Соціальні виплати (трансфертні доходи) – платежі, які держава або громадські організації безоплатно здійснюють на користь громадян, що мають особливий соціальний статус і потребують матеріальної допомоги.

Специфікація права власності –це чітке визначення правочинностей різних суб'єктів, пов'язаних відносинами власності, щодо певного об'єкта.

Спільна неподільна власність – тип власності, який характеризується тим, що об'єкти власності спільні і нікому окремо не належать; відбувається спільне привласнення результатів праці та зрівняльний розподіл створених благ.

Спільний ринок – інтеграційне об'єднання, яке передбачає, що ліквідуються бар'єри між державами не тільки у взаємній торгівлі, але і щодо переміщення робочої сили і капіталу.

Спільно-часткова власність – тип власності, який означає спільне привласнення засобів виробництва та індивідуальне привласнення результатів виробництва.

Споживна вартість товару – властивість товару задовольняти певну потребу людини.

Споживчий кредит надається фізичним особам на придбання товарів тривалого використання (меблі, автомашини, побутова техніка).

Ставка (норма) процента – ціна, яка сплачується за використання позичкового капіталу.

Ставка податку – це розмір податкових нарахувань на (від) одиницю (одиниці) виміру бази оподаткування.

Стагфляція – процес одночасного зростання безробіття та інфляції.

Страхові компанії – це спеціалізовані фінансові установи, які здійснюють акумуляцію грошових коштів шляхом продажу страхового захисту, який засвідчується страховим полісом.

Структурне безробіття – безробіття, що пов'язано із структурними змінами в економіці, які викликають зміни попиту на окремі професії і фахи.

Суб'єкти господарювання – це учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна.

Субвенція – державна грошова допомога місцевим органам влади або окремим галузевим господарським органам для розвитку.

Субсидія – державна допомога, що надається юридичним або фізичним особам та має форму відповідно фінансової допомоги чи відшкодування втрат доходів.

Сукупна пропозиція – це загальна вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених в національній економіці.

Сукупний попит – це сума всіх видатків на кінцеві товари і послуги, вироблені в економіці.

Суспільне виробництво – це сукупність окремих виробництв в їхньому взаємозв'язку, взаємодії та взаємозалежності.

Суспільний інтерес – це інтерес будь-якої особи (осіб), пов'язаний з забезпеченням добробуту, стабільності, безпеки і сталого розвитку суспільства.

Суспільний поділ праці – відокремлення різних видів трудової діяльності, внаслідок чого значно зростає продуктивність суспільної праці.

Суспільні блага – товари та послуги колективного користування, що є неподільними, а способи відсторонення споживачів від них відсутні.

Товар кримінальної економіки – це специфічний продукт праці, призначений для задоволення асоціальних (протизаконних) потреб, який приносить його виробнику надвисокі і суспільно необліковані прибутки.

Товариство з додатковою відповідальністю – це господарське товариство, статутний капітал якого поділений на частки визначених установчими документами розмірів і яке несе відповідальність за своїми зобов'язаннями власним майном, а в разі його недостатності учасники цього товариства несуть додаткову солідарну відповідальність у визначеному установчими документами однаково кратному розмірі до вкладу кожного з учасників.

Товариство з обмеженою відповідальністю – це господарське товариство, що має статутний капітал, поділений на частки, розмір яких визначається установчими документами, і несе відповідальність за своїми зобов'язаннями тільки своїм майном.

Товарне виробництво – це така форма організації виробництва, при якій економічні відносини між людьми проявляються через ринок, через купівлю-продаж продуктів їхньої праці.

Торгівля людьми – це вербування, перевезення, передача, приховування або одержання людей шляхом загрози або застосування сили, або інших форм примусу, викрадення, шахрайства, обману, зловживання владою або уразливістю положення, або за рахунок надання або отримання платежів або прибутку для одержання згоди особи, яка має контроль над іншою особою, з метою експлуатації.

Трансакційні витрати – це витрати на встановлення, захист та обмін прав власності.

Транснаціоналізація економіки – взаємопереплетіння економік різних країн у результаті функціонування транснаціонального капіталу.

Транснаціональні злочини – це злочинні дії, угоди, схеми, що порушують закони більше, ніж однієї держави.

Транснаціональні корпорації – національні компанії, що мають виробничі філіали в інших країнах.

Трест – це об'єднання ряду підприємств однієї або декілька галузей виробництва, учасники якого втрачають власність на засоби виробництва і

виготовлений продукт, відбувається об'єднання виробництва, збуту, фінансів, управління.

Унітарне підприємство – це підприємство, що створюється одним засновником, який виділяє необхідне для того майно, формує статутний капітал, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, який ним призначається, керує підприємством і формує його трудовий колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства.

Факторингові компанії – це фінансові організації, на користь яких з боку продавців здійснюється переуступка права отримання платежів від покупців за постачання товарів або надання послуг.

Фізичний знос – зменшення вартості основного капіталу або її втрата, що обумовлено матеріальним зношуванням засобів праці внаслідок їх використання або зберігання.

Фіктивний сектор – сектор тіньової економіки, який характеризується тим, що суб'єкти створюються з метою проведення незаконних фінансових операцій, реєструються на підставних осіб та зникають до моменту подання першого звіту.

Філія – підрозділ міжнародної компанії, який не має права юридичної особи, але має право ведення господарської діяльності.

Фінанси – це сукупність специфічних грошових відносин, пов'язаних із формуванням, розподілом, перерозподілом і використанням централізованих та децентралізованих фондів грошових коштів з метою вирішення економічних, соціальних і політичних завдань.

Фінансова система – це сукупність фінансових відносин та інститутів, що регулюють ці відносини.

Фінансові компанії – кредитні організації, що спеціалізуються на наданні споживчих позик, кредитуванні дрібних та середніх підприємств, оформленні чеків та залученні строкових вкладів.

Фірма – це відокремлена господарська одиниця ринкової економіки, що здійснює підприємницьку діяльність.

Фондова біржа – це особлива інституціонально організована частина ринку цінних паперів, де обертаються цінні папери високої якості, а операції здійснюють професійні учасники ринку.

Франчайзинг – угода про передачу торгового знаку або торгової марки, у результаті якої франшизер (продавець) не лише передає франшизі (покупцю) право на використання торгової марки, а й надає йому за певну плату постійну технічну допомогу з підготовки кадрів та управління підприємством.

Фрикційне безробіття – тимчасове безробіття, яке пов'язане з добровільним чи вимушеним пошуком або очікуванням роботи.

Фритредерство (вільна торгівля) – політика держави, спрямована на зниження зовнішньоторговельних бар'єрів.

Хабар – дохід у грошовій або натуральній формі, який отримує суб'єкт корупційної діяльності.

Холдингова компанія – публічне акціонерне товариство, яке володіє, користується, а також розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств (крім пакетів акцій, що перебувають у державній власності).

Циклічне безробіття – безробіття, яке зумовлено циклічним розвитком суспільного виробництва.

Ціна – це кількість грошей, що сплачується або отримується за одиницю товару або послуги.

Цінність – це ступінь корисності товару для конкретного індивіда.

Цінова еластичність попиту – міра зміни попиту залежно від зміни ціни.

Штучна (економічна) монополія – об'єднання підприємств, що створюються заради отримання монополістичних вигод.

Список рекомендованої літератури

1. Навчальні посібники

1. Антипов В. І. Тіньова економіка та економічна злочинність: світові тенденції, українські реалії та правові засоби контролю [Текст] : теоретико-методологічне узагальнення / В. І. Антипов ; Державна податкова адміністрація України, Академія правових наук України, НДІ фінансового права Національної академії держ. податкової служби України. - Вінниця : ДП ДКФ, 2006. - 1040 с. - Бібліогр.: с. 987-1035.

2. Архиереев С. И. Экономическая теория [Текст] : учеб.-метод. пособие для студ. техн. спец. / С. И. Архиереев ; Нац. техн. ун-т «Харьк. политехн. ин-т». - Х. : НТУ "ХПИ", 2011. - 65 с. : рис., табл. - Бібліогр.: с. 64.

3. Баймуратов М. О. Офшорні зони у сучасному всесвіті: питання теорії та практики [Текст] : монографія / Баймуратов М. О., Зоріна О. І. - О. : Фенікс, 2010. - 173 с. - Бібліогр. в кінці розд.

4. Бочан І. О. Основи економічної теорії. Інституціональний підхід [Текст] : навч. посіб. / І. О. Бочан. - К. : Знання, 2012. - 211 с. : рис., табл. - Бібліогр.: с. 211.

5. Вергун В. А. Іноземні інвестиції: офшорні зони та їх інституції в міжнародному бізнесі [Текст] : навч. посіб. / В. А. Вергун, О. І. Ступницький ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. - К. : Київський університет, 2012. - 415 с. - Бібліогр.: с. 412-415.

6. Економічна безпека держави, суб’єктів господарювання та тіньова економіка [Текст] : [кол. моногр.] / Васенко В. К. [та ін.] ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Васенка В. К. ; Харк. нац. ун-т внутр. справ (Сум. філ.). - Черкаси : [Маклаут], 2010. - 367 с. : рис., табл. - Бібліогр.: с. 345-359.

7. Економічна природа міжнародних злочинів: Навч. посібник / Кол. авт.: О. М. Бандурка, К. Я Петрова, О. В. Носова, В. І. Удодова, Н. В. Дзюба. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2005. – 296 с.

8. Економічна теорія - політекономічний контекст [Текст] : навч. посіб. / П. М. Макаренко, Л. Ю. Мельник, А. П. Макаренко, Л. Л. Мельник. - 2-ге вид., доопрац. і допов. - Полтава : РВВ ПДАА, 2010. - 211 с. : рис., табл. - Бібліогр.: с. 210-211.

9. Економічна теорія [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / П. В. Мельник [та ін.] ; Держ. податк. адмін. України, Нац. ун-т держ. податк. служби України. - [2-ге вид., допов. і переробл.]. - Чернівці : Прут, 2011. - 404 с. : рис., табл. - Бібліогр. в кінці розд.

10. Економічна теорія в схемах і таблицях: Навч. посібник / За заг. ред. проф. Петрової К.Я. – Харків: Вид-во Нац. ун-т внутр. справ, 2004. – 332 с.

11. Економічна теорія. Політекономія [Текст] : підручник / [В. Д. Базилевич та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України В. Д. Базилевича ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. - 8-ме вид., перероб. і допов. - К. : Знання, 2012. - 702 с. : рис., табл. - (Класичний університетський підручник). - Бібліогр. в кінці глав.

12. Економічна теорія. Політекономія [Текст] : підручник / [В. М. Тарасевич та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук, проф. В. М. Тарасевича. - К. : Знання, 2012. - 206 с. : табл. - (Вища освіта XXI століття). - Бібліогр. в кінці розд.

13. Корупція в Україні: причини поширення та механізми протидії. Зелена книга державної політики [Текст] / Дрьомов С. В. [та ін.]. - К. : Пріоритети, 2010. - 86, [2] с. - Бібліогр.: с. 85-87.

14. Корупція і тіньова економіка: політекономічний аспект [Текст] : монографія / кер. авт. кол. і наук. ред., д-р екон. наук М. В. Фомін ; Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. Михайла Туган-Барановського. - Донецьк : ДонНУЕТ, 2012. - 332 с. : рис., табл. - Бібліогр.: с. 304-321.

15. Краус Н. М. Детермінанти тіньової економіки в інноваційних умовах господарювання [Текст] : монографія / Н. М. Краус. - Полтава : Дивосвіт, 2014. - 144 с. : рис., табл.

16. Краус Н. М. Тіньовий та офіційний сектори економіки: антагоністичне співіснування і взаємодія [Текст] : монографія / Н. М. Краус ; Полтавський ун-т споживчої кооперації України. Кафедра економічної теорії. - Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. - 175 с. - Бібліогр.: с. 163-175.

17. Латов Ю. В., Ковалев С. Н. Теневая экономика: Учебное пособие для вузов / Под ред. д. п. н., д. ю. н., проф. В. Я. Кикотя; д. э. н., проф. Г. М. Казиахмедова. — М.: Норма, 2006. -336 с.

18. Макроекономіка: Навч. посібник / О. В. Носова, К. Я. Петрова, М. А. Садиков та ін.; За заг. ред. проф. О. В. Носової. – Х.: Вид-во Харк. Нац. ун-ту внутр.. справ, 2008. – 220 с.

19. Марчук Л. П. Основи економічної теорії [Текст] : навч. посіб. / Л. П. Марчук ; Миколаїв. нац. аграр. ун-т. - Миколаїв : Іліон, 2013. - 175 с. : схеми. - Бібліогр.: с. 166-175.

20. Міжнародна економіка [Текст] : навч. посібник / О. В. Носова [та ін.]; Харківський держ. ун-т харчування та торгівлі. – Х.: ХДУХТ, 2010. – 322 с.

21. Мікроекономіка [Текст] : навч. посібник / О. В. Носова [та ін.]; Харківський держ. ун-т харчування та торгівлі. – Х.: ХДУХТ, 2010. – 200 с.

22. Мочерний С. В. Економічна теорія [Текст] : навч. посібник / С. В. Мочерний. - Вид. 4-те, стер. - К. : Академія, 2009. - 640 с. - (Серія "Альма-матер"). - Бібліогр.: с. 623-624.

23. Національна економіка [Текст] : навч. посіб.: / За заг. ред. Носової О. В. – К.: Центр учбової літератури, 2013. – 512 с.

24. Одинцова М. И. Экономика права: учеб. пособие [Текст] / М. И. Одинцова ; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2007. – 430, [2] с.

25. Основи економічної теорії [Текст] : підруч. для студ. вищ. навч. закл., які навч. за освітньо-проф. прогр. бакалавр з галузі знань "Економіка та підприємництво" / [Шевченко Л. С. та ін.] ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Л. С. Шевченко ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. - Х. : Право, 2010. - 448 с. : рис. - Бібліогр.: с. 431-432.

26. Основы экономической теории [Текст] : учеб. пособие / [Я. В. Сафронов и др.] ; Нац. аэрокосм. ун-т им. Н. Е. Жуковского «Харьк. авиац. ин-т». - Х. : ХАИ, 2012. - 204 с. : рис. - Бібліогр.: с. 204.

27. Отрошко О. В. Основи економічної теорії [Текст] : навч. посіб. / О. В. Отрошко. - К. : Знання, 2011. - 325 с. : рис., табл.

28. Офшорные компании [Текст] : путеводитель / [А. А.-А. Ницевич и др. ; под ред. И. И. Мовляка] ; Междунар. юрид. служба. - О. : Феникс, 2012. - 83 с.

29. Петруня Ю. Е. Основы экономической теории [Текст] : учеб. пособие / Ю. Е. Петруня, А. А. Задоя. - 5-е изд., перераб. и доп. - К. : Знання, 2011. - 360 с. : рис., табл. - Бібліогр.: с. 359.

30. Пушкаренко П. І. Економічна теорія. Модульний курс [Текст] : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / П. І. Пушкаренко ; Харк. нац. ун-т внутр. справ, Сум. філ. - Суми : Університетська книга, 2011. - 383 с. : рис., табл. - Бібліогр. в кінці розд.

31. Стан корупції в Україні. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень: 2007-2009, 2011 [Текст] : [звіт за результатами соціол. дослідж.] / Європ. дослід. асоц., Київ. міжнар. ін-т соціол. - К. : [б. в.], 2011. - 47 с.

32. Сучасні економічні теорії глобальних систем [Текст] : навч. посіб. / Г. І. Башнянин [та ін.]. - 2-е вид., перероб. і допов. - Л. : Новий Світ-2000, 2013. - 365 с. : табл. - (Вища освіта в Україні). - Бібліогр. в кінці тем.

33. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання [Текст] : аналіт. доп. / [Тищук Т. А. та ін. ; за заг. ред. Я. А. Жаліла] ; Нац. ін-т стратег. дослідж. - К. : НІСД, 2011. - 90 с. : рис., табл.

34. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації [Текст] / З. С. Варналій [та ін.] ; ред. З. С. Варналій ; Національний ін-т стратегічних досліджень. - К. : НІСД, 2006. - 576 с.: рис. - Бібліогр.: в кінці розд.

35. Удачина І. М. Офшорний сектор світової економіки [Текст] : корот. опис / [І. М. Удачина, В. А. Новицький, Н. М. Борейко] ; Держ. податк. адмін. України, Нац. ун-т держ. податк. служби України, Наук.-дослід. центр з пробл. оподаткування. - Ірпінь : [Нац. ун-т ДПС України], 2011. - 149 с. - Бібліогр.: с. 46-47 .

36. Уразов А. У. Основи економічної теорії [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / А. У. Уразов, І. В. Саух, О. І. Вікарчук ; Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. - Вид. 2-е. - Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. - 320 с. : рис. - Бібліогр.: с. 318.

37. Фещенко В. М. Сучасні економічні теорії [Текст] : навч. посіб. / В. М. Фещенко ; Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». - К. : КНЕУ, 2012. - 474 с. : рис., табл. - Бібліогр.: с. 460-469 та в кінці тем.

38. Швець І. Ю. Економічна теорія [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Швець І. Ю. - Сімф. : ДІАЙПІ, 2013. - 618, [1] с. : рис., табл. - Бібліогр. в кінці розд.

39. Якобчук В. П. Економічна теорія [Текст] : навч. посіб. для вищ. навч. закл. / В. П. Якобчук ; Житомир. нац. агроекол. ун-т. – Житомир : Рута, 2012. - 314 с. : рис., табл. - Бібліогр. в кінці розд.

2. Нормативні акти

1. Бюджетний Кодекс України від 08.07.2010 № 2456–VI [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2456-17

2. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436–IV [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15

3. Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000 № 2121–III [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2121-14

4. Закон України «Про Державний бюджет України» на поточний рік.

5. Закон України «Про зайнятість населення» 05.07.2012 № 5067–VI [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5067-17

6. Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму» від 28.11.2002 № 249-IV [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/249-15

7. Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 07.04.2011 № 3206–VI [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3206-17

8. Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції» від 07.06.1996 № 236196–ВР [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/236/96-%D0%B2%D1%80

9. Закон України «Про захист економічної конкуренції» від 11.01.2001 № 2210–III [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2210-14

10. Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16.04.1991 № 959–XII [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/959-12

11. Закон України «Про індексацію грошових доходів населення» від 03.07.1991 № 1282–XII [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1282-12

12. Закон України «Про Національний банк України» від 20.05.1999 № 679–XIV [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/679-14

13. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003 № 964–IV [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15

14. Закон України «Про приватизаційні папери» від 06.03.1992 № 2173–XII [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2173-12

15. Закон України «Про приватизацію державного майна» від 04.03.1992 № 2163–XII [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2163-12

16. Закон України «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)» від 06.03.1992 № 2171–XII [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2171-12

17. Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок» від 23.02.2006 № 3480–IV [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3480-15

18. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322–VIII [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/322-08

19. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96–ВР [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80

20. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341–III [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14

21. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17

22. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15

Авторський колектив

Ларіна Тетяна Федорівна
Павленко Наталія Вікторівна
Прокопенко Валерія Юріївна
Ревак Ірина Олександрівна
Ткаченко Сергій Олександрович